

Lembergben kezdődött...

COLLECTANEA ATHANASIANA

I. Studia

II. Textus/Fontes

III. Manualia

IV. Institutiones

V. Varia

VI. Ars Sacra Byzantino-Carpathiensis

Sorozatszerkesztők:

Szabó Péter – Véghseő Tamás

NAGY KORNÉL

Lembergben kezdődött...
Az örménykatolikus egyház születése

Nyíregyháza

2020

COLLECTANEA ATHANASIANA

I. Studia

vol. 12.

Kiadja a

Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola

Felelős kiadó:

Véghseő Tamás rektor

H-4400 Nyíregyháza, Bethlen G. u. 13–19.

Tel. +36/42/597–600

www.szentatanaz.hu

www.byzantinohungarica.hu

e-mail: szentatanaz@szentatanaz.hu

© Nagy Kornél, 2020

A szöveget gondozta:

Vándor Ilka

Borítóterv:

Gál Edina

A borítón:

1. A gyergyószentmiklósi örménykatolikus templom (*Dezső László*)
2. A lemergi örmény katedrális (*Depositphotos*)

A térképeket (183. és 185. o.) szerkesztette:

Nagy Béla

Illusztrációk:

187. o. *Dezső László*, 189., 191., 193. o. *Depositphotos*

ISSN 2060-1603

ISBN 978-615-6201-03-4

Tartalom

Előszó	7
Bevezetés	13
A források és a szakirodalom	19
<i>A lemergi örmény egyházi unió története</i>	
A történelmi előzmények	27
A lemergi örmény közösség az egyházi unió előtt	41
Nikol Torosowicz érsek egyházi uniója (1627–1652)	53
A lemergi Örmény Kollégium alapítása és az egyházi unió kérdése	75
Az egyházi unió kiteljesedése Nikol Torosowicz érsek halálát követően	97
A moldvai és az erdélyi misszió kérdése a 17. század utolsó harmadában	117
Összegzés	139
Forrás- és irodalomjegyzék	153
Térképek és képek	183

Előszó

1994-ben a Miskolci Egyetemen egykori tanárom, Tóth István György (1956–2005) tartott szemináriumot az európai katolikus megújulás korszakáról. Nekem feladatul, mivelhogy akkor már jó ideje tanultam intenzíven az örmény nyelvet, a kelet-európai örménység körében végzett katolikus missziók történetét adta. Így a szemináriumon az erdélyi és lembergi örmények egyházi uniójából kellett felkészülnöm. Ez akkor igencsak nehéz, mondhatni lehetetlen feladatnak ígérkezett, hiszen modern, hozzáférhető és egyúttal elérhető szakirodalom nem sok volt az idő tájt. Mindenesetre e témából előadást kellett tartanom, amelynek végén Tóth István György nekem szegezte azt a fogas kérdést, hogy pontosan mikor és hol született meg az örménykatolikus egyház. Erre nem tudtam akkor a megfelelő választ adni: annyit mondtam, hogy nem tudjuk pontosan. Viszont a jól sikerült előadást követően Tóth István György nekem szegezett egy másik indirekt kérdést, hogy nem akarok-e ebből a témakörből a történelem szakon szakdolgozatot írni, mert nemzetközi szinten az idő tájt is nagyon kevés publikáció született a nevezett témából. Ezt követően armenológus professzorommal, Schütz Ödönnel (1916–1999) konzultáltam, és elfogadtam Tóth István György javaslatát. Sőt, abban maradtunk, hogy a lembergi örménység 17. századi vallási uniója lesz a szakdolgozati téma. Ugyanakkor e témaválasztás, mint később kiderült, számtalan akadályba ütközött, ugyanis az idő tájt még nehezebben lehetett diákként külhoni közgyűjteményekben ösztöndíjjal kutatásokat végezni. Ezért végül elálltam ettől a témától, de a tudományos kíváncsiság továbbra is ott motoszkált bennem. Ugyanakkor, az egyetem elvégzését követően az 1999. évi bécsi, jereváni és velencei levéltári kutatások nagy lökést adtak e téma vizsgálatának. Így számtalan, eme eseménnyel foglalkozó és egyúttal kutatlan örmény nyelvű kéziratra bukkantam. Ennek köszönhetően egyre többet tudtam meg a lembergi örmény egyházi unió előzményeiről és történetéről. Ezt pedig egy újabb, a 2000. évben adományozott örményországi kutatóút követte, és így újabb és újabb dokumentumokat olvashattam erről az eseményről korabeli örmény nyelven.

Ez a kutatási folyamat azonban Schütz Ödön professzor időközben bekövetkezett halála miatt megakadt, és ily módon egyfajta légüres térbe kerültem. A kiutat végül egy másik kutatási terület, az erdélyi örmények

vallási uniója és katolizációja jelentette. Olyannyira, hogy kis idő múltán ez lett doktori disszertációm témája is. Ugyanakkor nem felejtettem el, hogy a lembergi örménység egyháztörténetével, ha nem is elsődlegesen, de a továbbiakban is foglalkozni kell. Végül 2004-ben, végzős doktorandusz hallgatóként juthattam ki kutatói ösztöndíjjal Rómába és a Vatikánba, ahol a szentszéki levéltárakban tanulmányozhattam az erdélyi örmények körében végzett katolikus misszió, illetve az egyházi egyesülésük történetét. Az is egyre nyilvánvalóbb lett azonban, hogy az erdélyi történések igen szoros összefüggésben álltak történetileg a lembergi örmény egyházi unióval. Sőt, akkor szembesültem azzal a ténnyel, hogy a lembergi események ismerete nélkül szinte lehetetlen az erdélyi örmények egyháztörténetét kutatni és megérteni, mert kiemelkedően fontos háttérül szolgált a vallási uniójuknak. Sőt, körükben a missziót az Apostoli Szentszék támogatásával Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte. Számomra már a római levéltári kutatások során nagyon megkönnyítette a helyzetet, hogy az erdélyi örményekről szóló iratok tőzsomszédságában voltak találhatóak a lengyelországiakra vonatkozó források is. Így, élve eme kegyelmi állapottal és a kellemest összekötve a hasznossal, több latin, olasz és örmény nyelvű dokumentumot is elolvastam, céduláztam és jegyzeteltem ki a lembergi eseményekről. 2005-ben pedig újból Velencében kutathattam az örménykatolikus mechitarista főapátság számos hungarikát őrző levéltárában. A 2004. évi római ösztöndíjat még további négy alkalom és lehetőség követte: 2006-ban, 2008-ban, 2010-ben és végül 2018-ban. S akkor szerencsére mindig jutott idő arra is, hogy végig tanulmányozhassam a lembergi örmény unió történetét is. Ezt követően alakult ki a lembergi örmény egyházi unió teljes történetének a képe, és a vallási egyesülést tető alá hozó, illetve levezénylő Nikol Torosowicz (1603–1681) örmény érsek ellentmondásos életútja.

Miután a doktori disszertációt 2009-ben sikeresen megvédtem, nem mondtam le arról sem, hogy egyszer egy kiterjedelmű monográfiát írjak erről a magyar és nemzetközi tudományosság szempontjából is fontos, de még mindig kevésbé ismert egyháztörténeti témáról. Hiszen e terület nemcsak egyszerűen a lengyel, az örmény vagy az ukrán történelem kutatására bír kiemelkedő jelentőséggel, hanem a magyar és nemzetközi egyháztörténet számára is. Pontosan a tudományos vizsgálatok során szembesültem azzal a ténnyel, hogy az 1664-ben, az Apostoli Szentszék által létrehozott lembergi Örmény Kollégium papi szemináriuma idővel az erdélyi örménykatolikus, valamint a kárpátaljai rutén (magyar)

görögkatolikus klérus egyik legfontosabb utánpótlási intézményévé vált a 17–18. században.

Másrészt Lemberg iránt mindig is egyfajta megfoghatatlan vonzalmat éreztem. Valami furcsa okból kifolyólag a város kisugárzása és természetesen patinás múltja ejtett rabul. Holott maga a város megjárta keresztútját is, hiszen az 1277. évi megalapítását követően több alkalommal söpört át rajta a történelem vihara, és különösen kemény, nagy megpróbáltatással járó időköt volt kénytelen átélni a 20. században: tudniillik a város több ízben érte meg az impériumváltásokat, amelyeknek a város épített és szellemi öröksége látta meg igazán a kárát.

Ha lehunyjuk a szemünket, és rátekintünk a középkori és koraújkori Lemberg városára, akkor egy igen eleven, élénk, pezsgő piacú város képe rajzolódik ki lelki szemeink előtt. Hiszen a város több fontos kereskedelmi útvonal metszéspontján helyezkedett el, és ez vonzotta a világ minden pontjáról és égtájáról érkező kereskedőket. Így a késő középkorra a város egy soketnikumú és sokvallású, valamint sokfélekezetű kereskedelmi központtá vált. Római (latin szertartású) katolikus, bizánci ortodox (pravoszláv), görögkatolikus és örmény apostoli (később unitus) érsekségeknek adott otthon, ahol a 16. század végéig a várost kevésbé jellemezték a felekezetek közötti ellentétek. Ráadásul Lemberg a koraújkorra a keleti-európai, askenázi zsidóságnak is nagyon fontos spirituális központjává vált.

S ha belegondolunk, hogy milyen bábeli zűrzavar és egyúttal szent „káosz” uralkodott a középkori és koraújkori városban, akkor ez a kép még komplexebbé és sokszínűbbé válik. Kulturális és gazdasági értelemben is a városban találkozott a Kelet a Nyugattal, Észak a Déllal. Lemberg keleti fűszerekkel és frissen sült étkek illatával belengett nagy piacán angol, francia, görög, holland, kínai, lengyel, magyar, német, olasz (itáliai), örmény, orosz, perzsa, rutén, skandináv, skót, török, tatár és zsidó kereskedők kínálták a világ minden tájáról származó portékájukat. Sokatmondó az is, hogy Lemberg milyen sok néven volt ismert az idő tájt, ami szintén ebből a jó értelemben vett multikulturális közegből fakadt. A magyarság történetének szempontjából is nagyon fontos ez a város, hiszen a viszonylagos földrajzi közelség miatt ide is jutott nagy mennyiségben a híres magyar (szürke) szarvasmarhából és gabonából. Ráadásul Lemberg nagyban hozzájárult a tokaj-hegyaljai természetes édes aszúszőlő- és főbor (szamorodni) világhírnevének elterjesztésében, hiszen a város a 15. század utolsó harmada óta az egyik legfontosabb elosztó helye lett Gdansk (Danzig, Danczka), Krakkó,

Krosno és Tarnów városok mellett a hegyaljai boroknak. Számos leMBERGI lengyel, német, örmény és zsidó kereskedő gazdagodott meg ugyanis az e nedűkkel történő kereskedésből. Sőt, erre emlékeztet a város a kevésbé ismert és már szinte a feledés homályába veszett magyar elnevezése is: Ilyvó. Nem is beszélve arról, hogy az 'örmény' szavunk a lengyel ormián alakból származott el, és minden valószínűség szerint ezt is LEMBERGnek köszönhetjük.

A lengyelek és németek mellett a zsidóságnak és az örménységnek is nagyon fontos volt ez a város. Az örménység számára azért is, mert az anyaországi történések miatt folyamatos volt – a 13. század vége óta egészen a 17. század elejéig tartó – a térségben történő nagyszámú megjelenésük. A 15. század elejére LEMBERG (a Krím-félsziget mellett) az anyaországon kívüli örménységnek a legfontosabb és legnagyobb gazdasági, kulturális, valamint egyházi központjává vált. Ezt jelzi az is, hogy az örmények az írott forrásokban legalább négyféleképpen nevezték a középkor és a koraujkor folyamán a várost (Ilov, Ilahk', Lewonopol, Lōv).¹ Szerepe így az örmények számára jelentősen felértékelődött. Gazdag kereskedő közösségével (amit örményül ełbayrut'iwkn'-nak, azaz testvériségnek neveztek), jól szervezett önkormányzatával, iskoláival, templomaival, monostoraival és nyomdájával az örmény kultúra fontos ments- és végvárává vált. Hiszen a 11–17. század között az anyaországi területek kietlen pusztasággá váltak, az örmény lakosság vagy a part menti városokba, vagy külhoni országokba menekült. Az örmény kultúra itt-ott, néhány főpásztori központban, illetve ugyancsak néhány félreeső helyen lévő, a világtól elzárt monostorban pislákolts csupán. LEMBERG jelentőségéről árulkodnak többek között a 14–16. század folyamán született nagyszámú örmény illuminált kódexek is, amelyeket leMBERGI örmények alkottak meg az utókor számára. Ezért is

---

1 Az örmény nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot (az úgynevezett Hübschmann-Meillet-Benveniste-Dumézil-féle klasszikus átírást) követtük, amelyet a nemzetközi armenológiai társaság, az AIEA (= Association Internationale des Études Arméniennes) határozott meg. Néhány örmény egyházfő és főpap nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottuk, de zárójelben, esetükben is megadtuk eredeti örmény nevüket. Ezen túlmenően az 1946-ban erőltetett és egyúttal szovjetizált örmény névalakokat a filológiai helyes formában klasszicizáltuk vissza. Például a szovjetizált Zulalyan névalakot a nemzetközileg elfogadott klasszikus átírási szabályzatnak megfelelően Zulalean-nak írtuk.

fontos és illendő dolog Lemberg örmény múltjával foglalkozni, mert az nemcsak az örmények, hanem mindannyiunk öröksége is.

Az 1999. és a 2000. évi örményországi tanulmányutamat a Magyar- és az Örmény Tudományos Akadémia közötti, akkoriban jól működő kutatói csereprogram tette lehetővé. Az 1999. és a 2005. évi bécsi és velencei ösztöndíjakat a lisszaboni központú örmény tudományos Calouste Gulbenkian Alapítvány támogatta. A 2004., a 2006., a 2008., a 2010. és a 2018. évi Rómában, valamint a Vatikánban folytatott levéltári kutatásaimat a nevezett évekre adományozott Klebelsberg Kuno-ösztöndíj jóvoltából végeztem el. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

Kedves és tiszteletteljes kötelességemnek teszek eleget, amikor hálámat fejezem ki mindazoknak, akik őszinte érdeklődéssel kísérték és segítették kutatásaimat. Külön szeretnék köszönetet mondani azoknak a hazai, illetve külföldi történész, armenista, italianista és polonista kollégáknak is, akik mindvégig támogattak kutatásaimban, valamint észrevételeikkel, tanácsaikkal és inspirációikkal új és új ötleteket adtak e munka megírásához. Többek között, Baán Istvánnak, Agnieszka Barszczewskának, Szymon Brzezińskinek, Csorba Dávidnak, Dajbukát Lászlónak, Fazekas Istvánnak, Giovanni Foschinak, Kalmár Jánosnak, Kármán Gábornak, Katkó Gáspárnak, Kovács Bálintnak, Mihalik Béla Vilmosnak, Mitrovits Miklósnak, Oborni Teréznek, Pálffy Gézának, Soós Istvánnak, Tóth Gergelynek, Krzysztof Stopkának, Vásáry Istvánnak, és végül, de nem utolsó sorban a francia-örmény Claude Mutafiannak, valamint Lewon Bōlos Zek'ieannak, Isztambul (Konstantinápoly) örménykatolikus érsekének.

Ezen túlmenően kiemelt köszönet és végtelen hála illeti a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolát, és különösen annak rektorát, Véghseő Tamás atyát, aki felkarolta, támogatta, illetve felvállalta e kis monográfia kiadását.

Úgyszintén csak a köszönet hangján szólhatok a Római Magyar Akadémiáról. Itt külön megköszönöm Csorba László, E. Kovács Péter és Puskás István akkori igazgatónak, valamint az akadémia valamennyi munkatársának a római és a vatikáni kutatások ideje alatt nyújtott önzetlen segítségét.

Korántsem utolsó sorban hálasköszönet illeti munkahelyemet az ELKH (korábban MTA) Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének vezetőségét. Őszinte köszönet illeti továbbá Fodor Pál főigazgatót, oszmanista-történészt és Molnár Antal egyháztörténészt,

egykori osztályvezetőimet, az ELKH Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének volt és jelenlegi igazgatóit, akik segítő tanácsaikkal támogatták egyháztörténeti jellegű érdeklődésemet, és mindvégig kitüntető figyelemmel kísérték kutatásaimat. Külön köszönet illeti Glatz Ferenc egykori igazgatót, akademikust, a Magyar Tudományos Akadémia volt elnökét, egykori művelődési minisztert, az MTA Történettudományi Intézet egykori igazgatóját és Pók Attila igazgató-helyettest is. Ők mindent megtettek annak érdekében, hogy nyugodt körülmények között, zökkenőmentesen végezhessem el a munkahelyemen kutatómunkámat, és írhattam meg eme rövid kötetet a lebergi örménység egyháztörténetéről.

Végül meg kell emlékeznem azokról a nagytiszteletű kollégákról, tanárokról és mentorokról, akik nem érhatték meg a munka megszületését. Péter Katalint (1937–2020), Schütz Ödönt (1916-1999) és Tóth István Györgyöt (1956-2005) egyaránt 1992-ben, míg Vladimir Barxudarean (1927–2017) történész professzort, az Örmény Tudományos Akadémia egykori alelnökét 1995-ben volt alkalmam megismerni, és attól kezdve életük végéig minden lehetséges módon támogatták egyetemi tanulmányaimat és kutatásaimat. Tőlük egy életre szóló emberi és tudósi indítást kaptam. A velük eltöltött hosszas beszélgetések és konzultációk mind a mai napig legmaradandóbb emberi és intellektuális élményeim, valamint emlékeim közé tartoznak, amit sohasem fogok elfelejteni.

Ezért e kötetet nagyrabecsülésem és tiszteletem jeléül az ő szeretett emléküknél ajánlom.

Almásfüzitő – Budapest, 2020. július 31.

Bevezetés

Az egyháztörténeti stúdiumokban mind a mai napig tartja magát az a nézet, hogy a modern értelemben vett örménykatolikus (vagy örmény unitus) egyház az egykori Oszmán Birodalom területén jött létre. E narratíva szerint a nevezett egyházat 1742-ben alapították meg a birodalom területén élő, ám konfesszionális szempontból Rómához hű örmények számára, élén a római pápa és a szultán által közösen kinevezett örménykatolikus katolikossal.² Ez az állítás azonban a közelmúlt tudományos kutatásainak köszönhetően jelentősen átértékelésre szorult, hiszen 1742 előtt, már a 17. század utolsó évtizedeiben – az akkori Lengyel-Litván Unió (Rzecz Pospolita Obojga Narodow, Lehk’, Lehastank’) és Erdély területén – már létezett az örménykatolikus egyház, és születése szoros összefüggésben állt a kelet-európai örmény kolóniák történelmével.

Ennek okán teljesen megcáfolhatatlan és tagadhatatlan tény, hogy az örménykatolikus egyház, a görögkatolikushoz hasonlóan ugyancsak a rekatolizáció szülötte volt, és Kelet-Közép-Európában, pontosabban a koraujkori Lengyel-Litván Unió területén (és nem az Oszmán Birodalomban) jött létre a 16. század végén, illetve a 17. század első harmadában.³ Sőt, az örménykatolikus, mint felekezeti és egyházati jelölő fogalom a kutatások jelenlegi állása szerint az írott forrásanyagban először Erdéllyel kapcsolatban bukkant fel, ugyanis korábban e felekezetre inkább az örmény unitus fogalmat használták. Az első említés Az Apostoli Szentszék missziós szervének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (Sacra Congregatio de Propaganda Fide)⁴

2 Frazee, 1975. 149–163. p.; Frazee, 1983. 46–58. 88–102. p.; Wooley, 2004. 416–434. p.; Wooley, 2018. 319–320. p.

3 Nagy, 2019. 267–268. p.

4 A nevezett missziós intézményre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide megnevezést használjuk. Eme szentszéki szervet 1622. január 6-án alapította XV. Gergely (1621–1623) pápa *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján. II. (Szent) János Pál (1978–2005) pápa a nevezett missziós intézmény nevét 1988-ban Népek Evangelizációjának Kongregációjává (Congregatio pro Gentium Evangelizatione, Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli) változtatta. Első bíboros-prefektusa Antonio Maria Sauli (1541–1623) Genova (Genoa) érseke, első titkára pedig Francesco

1721. március 21.-i dátummal küldött levelében található Mártonffy György (1663–1715) erdélyi latin szertartású püspök részére, amelyben leírták, hogy az erdélyi örménykatolikus egyházi hívei közé hamarosan delegálnak egy örmény származású apostoli vizitátort Minas Paronean (Minas Barun) (1693–1746) személyében.⁵ Ennek következő említése a Propaganda Fide 1722. március 3-án megtartott általános ülésén történt. Az ott tanácskozó bíborosok Xač’atur Aṛakelean OMech (1666–1740) unitus hitű misszionárius erdélyi tevékenységét tárgyalták meg, aki apostoli vizitátorként az előző esztendőben in concreto a szamosújvári örménykatolikusok egyházi helyzetéről készített több részletes jelentést.⁶ A soron következő említés az örménykatolikusokról, illetve az örménykatolikus egyházról ugyancsak Erdéllyel volt kapcsolatos. Eszerint III. Károly (1711–1740) császár és király 1726-ban kelt rendelete értelmében arra utasította név szerint az erdélyi örménykatolikus egyház papjait és híveit, hogy átmeneti jelleggel mindaddig az erdélyi (gyulafehérvári) római katolikus püspöknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmeskedni, amíg számukra az Apostoli Szentszék püspököt nem nevez ki.⁷

Ezért rövid munkánkban a Lengyel-Litván Unió területén végbement örmény egyházi unió történeti hátterére, körülményeire, közvetlen következményeire és az örménykatolikus (unitus) egyház születésére kívánunk elsődlegesen koncentrálni. E vallási egyesülést a kutatások sokáig Nikol (Mikołaj) Torosowicz (örményül: Nikołōs T’orosseanc’) (1603–1681) érsek személyével és hosszú, több mint 50 esztendőt felölelő hivatalával hozták összefüggésbe, és úgy hivatkoztak, illetve tekintettek rá, mint az örménykatolikus egyház alapítójára. Ezzel szemben a közelmúlt kutatásai e véleményre vagy tudományos álláspontra alaposan rácafoltak. Így jelen munkánk célja többek között

---

Ingoli (1578–1649) volt. Erről ld. bővebben: APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 1r.–27/v.; Abrahamean, 1964. 222. p.; Kévorkian, 1994. 20. p.; Tóth, 1994. 5–37. p.; Molnár, 2002. 199–203. p.; Tóth, 2002a. 27–97. p.; Tóth, 2004. 843–892. p.; Tusor, 2004. 156–166. p.; Kovács, 2006. 47–68. p.

5 APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 168r.; APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 243/v., Fol. 196/v.

6 APF Acta SC. Vol. 92. Fol. 63/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 112. Fol. 192r.

7 APF Acta SC. Vol. 96. Fol. 143/v.–144r.; APF Lettere SC. Vol. 121. Fol. 109/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 123. Fol. 23/v.–26r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 601r.; Erről ld. még röviden: Rõšk’ay, 1964. 201. p.; Kovács – Kovács, 2002. 90. p.

az, hogy ezt a szempontot árnyalja, illetve a megfelelő forráskritikával és fenntartásokkal kezelje.

A késő-középkori Lengyelország (1386 óta Lengyel-Litván Perszonálunió), valamint a koraiújkorai Lengyel-Litván Unió az egyháztörténeti kutatások szempontjából mindig is különleges helyet foglalt el. Az állam területén ugyanis több, különböző felekezetű és etnikumú csoport élt: és ez a konfesszionális, valamint etnikai sokszínűség nem alaptalanul keltette fel a nemzetközi tudományos kutatások fokozottabb érdeklődését is. Ennek oka az volt, hogy a Lengyel-Litván Uniót a koraiújkorban a viszonylagos vallásszabadság földjeként tartották számon. Miközben Nyugat-Európa a könyörtelen vallási háborúktól és üldöztetésektől szenvedett, addig a Lengyel-Litván Unió területén a felekezetek között békét hirdettek. A vallási viták megoldását, valamint a vallásszabadság megoldását a lengyel nemesség, mint az akkori reformáció elkötelezett híve, elsősorban azért követelte, mert ezt is szabadságjogjai szerves és egyszersmind elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a Lengyel-Litván Unióból adódó sajátos konfesszionális helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az Erdélyi Fejedelemség mellett, amely a szabad vallásgyakorlás szigetének számított, a Lengyel-Litván Unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békességben éltek egymás mellett. A zsidóságon, a muszlimokon, a latin szertartású katolikusokon, a bizánci rítusú (pravoszláv) ortodoxokon kívül az örmény apostoli hitűek is nagy számban jelen voltak a nevezett államalakulat területén.⁸

A 16. század folyamán Lengyelországban a reformáció valamennyi irányzata elterjedt. Többek között a kálvinisták, a lutheránusok, valamint a husziták örökségét képviselő cseh testvérek is képviseltették magukat. A hagyományos értelemben vett protestánsok mellett az országban felbukkantak a legkülönfélébb, olykor összefoglaló néven lengyel testvéreknek is nevezett, anabaptista és neoariánus (antitrinitárius, unitárius) csoportok is. Mivel azonban vezető lelkészük nem volt, ez utóbbi protestáns felekezet hívei nem tudtak egységes és erős önálló egyházat létrehozni.⁹

---

8 Stone, 2001. 94–115. p.; Véghseő, 2011. 23. p.

9 Halecki, 1958. 65. p.

Ebben a periódusban úgy tűnt, Lengyelország, illetve az 1569. évi lublini egyezményt követően a Lengyel-Litván Unió mint az „eretnekek” menedéke (asylum haereticorum) lehetőséget kínál a különböző felekezetek számára, hogy a hagyományostól eltérő nemzeti egyház keretein belül egyesüljenek. Mindezek ellenére azonban pontosan az ellenkezője történt a Lengyel-Litván Unió területén: a politikai próbálkozás vagy szándék, hogy nem-katolikus alapon igazi egyetemes, ökumenikus mozgalmat hozzanak létre, kudarcba fulladt. A protestánsok között fennálló dogmatikai kérdésekben igen nagy ellentét és békétlenség honolt. Az ország területén élő katolikusoknak viszont a Trienti (Tridenti, Trentói) Zsinattal (1545–1563) kapcsolatos hitbéli és dogmatikai kérdésekről egyértelmű nézeteik voltak. Ezért az utolsó Jagelló-dinasztiából származó uralkodó, II. Zsigmond Ágost (1548–1572) király úgy határozott, hogy elfogadja a Trienti Zsinat végzéseit. Ez arra ösztökélte a szabad vallásválasztás lehetőségével rendelkező lengyelek többségét, hogy Rómát válasszák. Ez a lépés ugyanakkor, idővel nagy horderejű döntésnek bizonyult, mivel így az állam területén a katolicizmus megerősödve és egyszersmind győztesen került ki.¹⁰

A 16. század végén komoly lehetőség adódott a Lengyel-Litván Unióban arra, hogy a keleti (bizánci) egyházat egyesítsék a katolikkal, és az 1596-ban megkötött breszti vallási unióval ez lényegében meg is valósult.¹¹ Ekkor Lengyel-Litván Uniót nem-katolikus hitű államok vették körbe. Az országot egyik oldalon a Bizánci Birodalom politikai és szellemi örököséként fellépő ortodox Oroszország nyugati terjeszkedése, a másikon a protestáns Svédország és Brandenburg fellépése, illetve a harmadik oldalon az Oszmán Birodalom és csatlósa, a Krím Kánság által képviselt (szunnita) iszlám expanzió fenyegette.¹² A Lengyel-Litván Unióban (illetve Lengyelország területén) a 14. század közepe óta élő nagyszámú örmény közösség egy ilyen politikai és konfesszionális közegben találta magát. A 16. század végén már nyilvánvalóvá vált, hogy idővel a jelentős gazdasági potenciált képviselő

---

10 Bonet-Maury, 1900. 314–327. p.; Cherkasov, 2018. 279–302. p.; Nowakowska, 2018. i–xiv. p.

11 Erről ld. bővebben: Litwin, 1987. 57–83. p.; Pekar, 1992. 152–170. p.; Senyk, 1996. 103–144. p.; Baán, 2003. 514–526. p.; Baán, 2005. 97–107. p.; Véghseő, 2011. 24–29. p.

12 Halecki, 1993. 186–188. p.; Stolarski, 2010. 2–6. 22–29. p.; Teter, 2006. 45–58. p.; Szulakowska, 2018. 38–51. p.

és egyúttal jól szervezett, virágzó örmény közösség is, élén a leMBERGI örmény apostoli rítusú érsekkel – a breszti egyházi egyesülést követően –, a rekatolizáció (a lengyel katolikus egyház és az Apostoli Szentszék) látókörébe fog kerülni. Bizonyos szempontból ez vezetett az 1630. évi leMBERGI örmény egyházi unióhoz, amely számos konfliktussal járt az örmény közösségen belül.¹³

A leMBERGI történések azonban még mindig számos olyan megválaszolendő kérdést, illetve problémát is magukban hordoznak, amelyre a korábbi kutatások nem tértek ki, vagy nem adtak kielégítő választ. Sokáig nem lehetett tudni, hogy milyen szerepet játszott az egyesülésben a lengyel katolikus egyház, illetve a királyi udvar. Kevés ismeret áll rendelkezésre arról, hogy a LeMBERGben az egyházi uniót magára vállaló Torosowicz érseket milyen indítékok vezérelték: azaz milyen lépések befolyásolták őt az egyházi unió elfogadásában. Más szóval, az egyházi egységben való hite, vagy csupán az egyéni ambíciói, vagy pusztán a politikai túlélés voltak a vezérlő motívumai az egyházi unió megkötésében. Ugyancsak megválaszolásra vár az a kérdés, hogy valóban Nikol Torosowicz érsek az örménykatolikus (unitus) egyház alapítója, vagy sem. És ha nem ő az, akkor kit vagy kiket lehet annak tekinteni. A korábbi kutatások úgyszintén nem tértek ki arra, hogy az Apostoli Szentszék miképpen viszonyult a leMBERGI egyházi unióhoz és magához az érsekhez: más szóval, elfogadta-e személyét és vezető szerepét az egyházi unió kiteljesítésében, illetve konszolidálásában. Eleddig nem volt tisztázott az sem, hogy az egyházi unió megkötése ellenére valóban unitusok lettek-e a leMBERGI és Lengyel-Litván Unió területén élő örmények. A források alapos feldolgozásának és elemzésének hiánya miatt nem volt ismert, hogy hivatalosan és pontosan mikor egyesült a lengyelországi örmény egyház és így az ottani közösség visszafordíthatatlanul Rómával. Arról sem volt kellő információ, hogy milyen történelmi előzményei voltak a leMBERGI egyházi uniónak az örménység körében. Úgyszintén nem tértek ki a történeti kutatások arra, hogy a koraújkorban, a rekatolizáció idején milyen állapotban volt az örmény apostoli (keleti) egyház, és az hogyan befolyásolta az anyaországi területeken és a kolóniákban élő örménységet. Nem volt kellőképp tisztázva az sem, hogy miért bírt nagy fontossággal a rekatolizáció szempontjából a leMBERGI örmény apostoli érsekség. Felmerült ezzel kapcsolatban továbbá az a kérdés is, hogyan alakult a leMBERGI egyházi unió után a papképzés: azaz mennyire

---

13 Schütz, 1987. 284. p.

tartotta ezt fontosnak a lemergi örmény érsekség, a lengyel katolikus egyház, valamint az Apostoli Szentszék. Ezen kívül felvetődött az a kérdés is, hogy Róma miképpen viszonyult a „katolizált” örményekhez: azaz engedte-e a régi liturgikus örmény szokások gyakorlását, vagy a teljes latinizációt várta el az egyesült örményektől. Az eddigi kutatások nem tárták fel kellő alapossággal, hogy milyen közvetett és közvetlen hatást gyakorolt a lemergi egyházi unió magukra az örményekre, illetve az örmény apostoli egyházra. Azaz a lemergi történések rövid-, közép-, valamint hosszú távon esetlegesen pozitív vagy negatív következményekkel jártak-e az örménységre. Ezen túlmenően választ keresünk arra is, hogy a lemergi egyházi unió megszilárdulását követően próbálkozott-e missziókkal más örmény közösségek körében, illetve ezek az erőfeszítések és próbálkozások eredményesek voltak-e, vagy sem. Végül, de nem utolsósorban munkánkban ki kell derítenünk azt is, hogy sikeresnek vagy sikertelennek bizonyult-e a lemergi örmény egyházi unió a 17. században, és milyen hatást gyakorolt rövid-, illetve hosszú távon az örménység nemzettudatának fejlődésére.

A fent felsorolt kérdések mind-mind azt jelzik, hogy kizárólag alapos kutatással és mélyreható forráselemzéssel lehet a lemergi örmény egyházi uniót, illetve az örménykatolikus (unitus) egyház születését és annak következményeit vizsgálni. Jelen kötetünkben részben a korábban márt feltárt, valamint feltáratlan külhoni (bécsi, jereváni, római, vatikáni és velencei) levéltári dokumentumokra támaszkodva, illetve a bőséges, de nem mindig alapos, szakirodalom kritikai elemzését elvégezve törekszünk lehetőség szerint – a magyar tudományosság szemszögéből eddig szinte ismeretlen témára – egyértelmű és pontos válaszokat adni.

A források és a szakirodalom

A leMBERGI egyházi unióról és következményeiről szóló levéltári dokumentumok túlnyomó többségét nem lengyel és ukrán levéltárakban, hanem Rómában és a Vatikánban, a szentszéki gyűjteményekben őrzik. Ezeknek az iratoknak a forrásértéke ráadásul jelentősen felértékelődött, mert a 20. század impériumváltásainak, illetve tragédiáiban bővelkedő eseményeinek következtében számos, a lengyelországi örménység történetére vonatkozó dokumentum veszett el mindörökre. Így az egyházi unióra vonatkozó iratok többségét a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának (Sacra Congregatio de Propaganda Fide = APF) Történeti Levéltárában, illetve a Vatikáni Apostoli (korábban Titkos) Levéltárban (Archivio Apostolico/Segreto Vaticano = ASV, AAV) őrzik. Ezen kívül Rómában a Theatinus Rend Központi Levéltárában (Archivio Generale dei Teatini = AGT) őriznek e témáról még értékes iratokat. Ezek a források a Lembergben tevékenykedő és az ottani Örmény Kollégiumot megalapító theatinus páterek oktatói és missziós tevékenységéről számolnak be.

Ami az örmény, valamint armeno-kipcsak nyelvű dokumentumokat illeti, az eseményre és korszakra vonatkozóan a legnagyobb számú iratot Jerevánban az örmény írásbeliség megalkotójáról, Szent Mesrop Maštoc'ról elnevezett Központi Levéltárban (Matenadaran = MAMAT) őrzik. Ezen túlmenően a bécsi (Bibliothek des Mechitaristenklosters = BMK), valamint velencei (Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia = APMV) örmény unitus mechitarista apátságok (kongregációk) könyv- és levéltáraiban lelhető fel néhány nagyon fontos okirat. Továbbá a varsói Nemzeti Levéltárban (Archivum Głównie Akt Dawnych = AGAD) őriznek örmény nyelvű kéziratokat, de ezeknek az iratoknak többsége leginkább az egyházi uniót megelőző időszakból maradt fenn.

A leMBERGI történésekkel kapcsolatban számos forráskiadás látott napvilágot. Ezek közül mindenképp kiemelt fontossággal bírnak a lengyel egyháztörténészek által szerkesztett és az 1990. esztendő óta napjainkig folyamatosan kiadásra kerülő nunciusi jelentések (Acta Nuntiaturae Polonae). Ezekben a kiadványokban számos fontos és értékes dokumentumot adtak ki a kutatók igen magas színvonalon. A kiadott dokumentumok nagy része a már említett a Hitterjesztés Szent Kongregációjának Történeti Levéltárából, a Vatikáni Apostoli

Levéltárból, valamint a varsói Nemzeti Levéltár (AGAD) iratanyagából került ki.¹⁴ Továbbá a nevezett gyűjteményekből a lembergi örmény unióra vonatkozóan Athanasius Welikyj és Tóth István György adott ki egy-egy dokumentumot.¹⁵

Az örmény források közül mindenképpen figyelemre méltó az örmény keleti szerzetes Arak'el Dawrižec'i (1590–1670) vardapet¹⁶ történeti munkája. A szerző hosszú éveken át dolgozott Ęjmiacinban a katolikoszi hivatal főlevéltárosaként, így rengeteg irat és levelezés futott át a kezei között. Munkájának nagy erénye, hogy rendkívül kritikusan állt a lembergi történésekhez, egyfelől támadta a katolikus egyház törekvéseit, másfelől keményen ostromozta az örmény apostoli egyház vezetőit is. Munkája az örmény művelődéstörténet szempontjából is fontos, mert ez volt az első (klasszikus) örmény nyelvű nyomtatott krónika, amelyet 1669-ben Amszterdamban, az ottani örmény közösség jóvoltából adtak ki. Az első 1896-ban Vałaršapatban (Ęjmiacinban), míg második modernebb kritikai kiadása 1990-ben Jerevánban látott napvilágot Lewon Xanlanean értő gondozásában.¹⁷

A másik, a lembergi egyházi unió szemszögéből fontos forrás Szymon Mardirosowicz (örmény nevén: Simēon Dpir Mardirosean Zamōšč'ac'i kam Lehac'i) (1584–1637) lengyelországi örmény szerzetes történeti munkája. Arak'el Dawrižec'i történetíróhoz hasonlóan a szerző szintúgy igen kritikusan áll a lembergi történésekhez. Ő elsődlegesen nem az Apostoli Szentszéket vagy a katolikus egyházat kritizálta, hanem az örmény apostoli egyházat. Szerinte ugyanis a Nikol Torosowicz-féle lembergi vallási egyesülés valójában egyenes következménye volt az akkori örmény apostoli egyházban uralkodó kaotikus állapotoknak. A krónika sokáig kéziratban maradt fenn, kritikai kiadása 1936-ban jelent meg Bécsben a neves mechtarista szerzetes-történész, Nersēs Akinean (1883–1963) OMech szerkesztésében.¹⁸

---

14 Acta, 1990.

15 Welykyj, 1972. 87. p.; Welykyj, 1974. 165–167. p.; Tóth, 2002. 1284–1286. p.

16 Közép-perzsa (pehlevi) eredetű kölcsönzés a klasszikus és modern örmény nyelven. Tudós szerzetes pap, a teológia doktora jelentéssel. E címet mind az örmény apostoli, és mind az örménykatolikus (unitus) egyház is használja.

17 Dawrižec'i, 1896.; Dawrižec'i, 1990.

18 Simēon Dpir Lehac'i, 1936.; Schütz, 1967. 307–324. p.

A következő kiemelten fontos történeti forrás az erős erdélyi kötődéssel bíró Step'an Step'anean Rōšk'ay (1670–1639) örmény unitus pap (későbbi Hymeria címzetes püspöke) 18. század első harmadában írt egyházi kronológiája (örményül: Žamanakagrut'iwn) volt. A szerző a lembergi történeteket az örmény unitus egyház, illetve Róma szempontjából nézve írta meg. Munkája elfogultsága ellenére rengeteg értékes információt őrzött meg a korabeli történekekről. E nagy fontossággal bíró forrás hosszú ideig a bécsi mechitarista apátság levéltárában lappangott kéziratként, és csupán 1964-en látott napvilágot Bécsben Hamazasp Anton Oskean/Vosgean (1895–1968) OMEch szerkesztésében.¹⁹

Ugyancsak értékes kiadott forrásnak tekinthető a mechitarista Minas Bžškeanc' (1771–1851) OMEch vardapet nevével fémjelzett Lengyelországi utazás (Čanaparhordut'iwn i Lehastan) című munka.²⁰ A szerző tulajdonképpen egyházi vizitációt végzett a kelet-európai örmény közösségek körében. A szerzetes kezei között rengeteg örmény nyelvű kézirat és forrás megfordult az erdélyi, a lengyelországi és a moldvai örmények történetéről, amelyeket munkájában fel is használt. Mint utóbb kiderült, ezek a források a 20. században elpusztultak, így leírásainak a forrásértéke jelentősen felértékelődött. Bžškeanc' vardapet munkájában számos adat található a lembergi örmény egyházi unióról, illetve annak közvetlen előzményeiről és következményeiről is. Könyve 1830-ban jelent meg Velencében, első, idegen nyelvű fordítása pedig német nyelven 2019-ben látott napvilágot Grigor Grigorean (Grigoryan) és Kovács Bálint gondozásában.²¹

Az örmény kipszak források közül a legfontosabb az úgyszintén mechitarista történész-filológus Lewond Ališan (1820–1901) OMEch vardapet által szerkesztett és 1896-ban Velencében kiadott, de a 17. században összeállított Kamienieci Évkönyv (Kamenic' Taregrik'). Ebben ugyancsak értékes információkat olvashatunk a lembergi örmény

---

19 MAMAT MS. No. 1857. Fol. 2/r.–v., Fol. 3r.–15r.; Rōšk'ay, 1964.

20 A kötetnek valójában jóval hosszabb címe, de szakmában könyvét egyszerűen csak 'Lengyelországi utazás' -ként aposztrofálják a kutatók.

21 Minas Bžškeanc' mestere egyébiránt az erdélyi örmény gyökerekkel rendelkező velencei mechitarista főapát, Kövér Ákoncez István OMEch. (1740–1824) volt. Bžškeanc', 1830.; Sargsyan, 2018. 159–193. p.; Bžškeanc', 2019.

vallási unió, valamint Erdély, Lengyelország és Moldva örménységének a történetéről.²²

A közelmúltban, pontosabban 2017-ben Varsóban jelent meg lengyel és örmény kutatók, név szerint Piruza Mnatsakanyan (P'iruzza Mnac'akanean), Dariusz Kołodziejczik és Stanisław Jaśkowski szerkesztésében a Lengyel-Litván Uniónak a perzsa Szafavida Birodalommal és az örményországi katolikoszátussal fennálló diplomáciai kapcsolatokról szóló forráskötete. A kiadásra került dokumentumok túlnyomó többsége a varsói Nemzeti Levéltár és a velencei Mechitarista Főapátság levéltári gyűjteményének felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét képezi. E munka elsődlegesen a 17–18. századból fennmaradt latin, perzsa és török nyelveken íródott követjelentéseket tartalmaz a perzsa és a lengyel udvar közötti kapcsolatokra vonatkozóan. Ezen kívül a könyv a lembergi örmény egyházi unió számára négy nagyon fontos örmény nyelvű forrást is közöl, amelyeket az örmény egyházfők, nevezetesen III. (Szent) Mózes (Surb Movsēs Tat'ewac'i) (1629–1632) és I. Fülöp (P'ilippos Ałbakec'i) (1633–1655) 1632–1644 között írtak a lengyel uralkodóhoz Nikol Torosowicz lembergi örmény érsek egyházi uniójával kapcsolatban.²³

A Lengyelország területén létezett nagy örmény közösség történetéről rengeteg monográfia és értekezés született a 19. századtól szinte a jelenkorig. Ezek a munkák legfőképpen az örménység gazdasági és jogi kiváltságaival foglalkoztak, ugyanakkor születtek fontos monográfiák egyháztörténetükről is. Viszont e kötetek és tanulmányok elsősorban az egyházi unió előtti időszakra, különösképpen a 14–16. századra koncentráltak.

A lembergi egyházi unió, illetve a lembergi örmény unitus érsekség történetének tudományos kutatását ugyancsak hosszú időn át hallgatás jellemezte. E téma kutatását ugyanis megnehezítette az a tény, hogy a forrásanyag legnagyobb részét a történelem viharai miatt úgyszintén nem Lengyelországban, hanem Rómában, a Vatikánban, Velencében, illetve Örményországban őrzik. A római és szentszéki levéltárakban a lembergi és az erdélyi örménységre vonatkozó nagyszámú dokumentumra először a rutén származású, világhírű magyar kutató, Hodinka Antal (1864–1946) hívta fel a figyelmet. Ő ugyanis a munkácsi görögkatolikus püspökség történetének kutatása közben számos a lengyelhoni és az erdélyi örmény

---

22 Ališan, 1896.

23 Relations, 2017.

unitus egyházzól szóló iratra bukkant. Ugyan ezeket a neves tudós nem vizsgálta, de a felhívta az akkori szakmai közönség figyelmét e tetemes számú forrásanyag kutatlan voltára.²⁴

Mindenesetre ezt a hosszú szilenciumot a 20. század második felében publikáló lengyel-örmény armenológus-történész Gregorz (Gregorio) Petrowicz (1916–2004) atya, a római Pápai Keleti Intézet (Pontificio Istituto Orientale) egykori tudományos főmunkatársa törte meg. A kutató elsősorban a Hitterjesztés Szent Kongregációjának²⁵ történeti levéltárában (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) folytatott intenzív kutatásokat. 1950-ben, illetve 1988-ban megjelent monográfiáiban a lembergi örménykatolikus (unitus) érsekség történetét dolgozta fel az alapítástól kezdve az egyházi unió történetén át egészen az érsekség 1939. évi megszüntetéséig.²⁶ Petrowicz munkáiban ugyanakkor nem a kellő részletességgel dolgozta fel az alfejezeteket, számos fontos dokumentumot negligált. Ezen túlmenően forráskritikai szempontból sem elemezte ezeket a forrásokat. Sőt, munkáiban olyan fogalmakat használt recens módon a keleti, örmény apostoli egyházra, mint az eretnek vagy a skizmatikus (szakadár) jelző, amelyek már a 20. század közepén teljesen elavultnak és meghaladottnak számítottak. Ezért a szűkebb szakmától több alkalommal is igen kemény és éles kritikát kapott. Ám munkája számtalan hibája és hátránya ellenére úttörő jellegűnek bizonyult, és alapjául szolgált a későbbi tudományos kutatásoknak.²⁷

Az amerikai és római emigrációban élt ukrán görögkatolikus pap és egyháztörténész Dmytro Blažejovsky (1910–2011) elsősorban Petrowicz munkásságára alapozva írta meg az 1664-ben alapított lembergi Örmény Kollégium, majd későbbi nevén az Örmény-Rutén Kollégium történetét. Jómaga a galíciai görögkatolikus egyháztörténet szemszögéből foglalta össze a lembergi örmény egyházi uniót. Nagy előnye munkájának, hogy új forrásanyagokat vont be kutatásaiba, és Petrowiczcsal ellentétben a mélyebb tudományos elemzéseket és a forráskritikai vizsgálatokat is példásan elvégezte.²⁸

---

24 Hodinka, 1909. 2. p.

25 Továbbiakban az Apostoli Szentszék missziókat koordináló szervére az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

26 Petrowicz, 1950.; Petrowicz, 1988.

27 Janin, 1950. 288–289. p.; Fiałkowski, 1952. 255–262. p.; Dachkévitich, 1964. 462–466. p.

28 Blažejovskyj, 1975.; Blažejovskyj, 1979. 205–248. p.

A nemzetközi hírű magyar armenológus és turkológus, Schütz Ödön professzor a lemergi egyházi unió történeti háttérét kutatta, és új, elsősorban armeno-kipcsak és örmény nyelvű forrásanyagokat vont be kutatásaiba, amelyet addig teljesen figyelmen kívül hagytak e téma avatott szakértői. Munkásságában nyomatékosan felhívta a figyelmet, hogy ezt az eseményt nem szabad kizárólag csupán a szentszéki levéltári forrásanyag alapján kutatni, mert ezekből csak egyoldalú és hiányos következtetéseket lehet levonni. Kutatásainak köszönhetően egy sokkalta visszafogottabb és árnyaltabb kép alakult ki a Lembergben lezajlott egyházi unióról, ahol előtérbe kerültek a pusztán emberi gyarlóságból adódó hibák is.²⁹

Végül, de nem utolsósorban a magyar Kovács Bálint 2007-ben folytatott kutatásokat Varsóban, a Nemzeti Levéltárban. Vizsgálódásai ugyan nem kimondottan a lemergi örmény egyházi unióra, hanem inkább az erdélyi és lengyelországi örmények között fennálló egyházi kapcsolatokra koncentráltak. Ennek ellenére számos új adalékkal gazdagította a tudományos ismereteinket.³⁰

---

29 Schütz, 1968.; Schütz, 1987. 247–330. p.; Nagy, 2016. 35–36. p.; Vásáry, 2016. 5–13. p.

30 Kovács, 2008. 53–66. p.

**A LEMBERGI ÖRMÉNY EGYHÁZI UNIÓ
TÖRTÉNETE**

A történelmi előzmények

Az örmény apostoli (keleti) egyház 4. századi alapítása óta szinte állandóan dogmatikai, illetve egyházjogi viták középpontjában, valamint keresztüztüében állt. Az örmények ugyanakkor folyamatosan egyházuk önállóságára törekedtek annak dacára, hogy az örmény egyház születésétől kezdve (azaz a 3. század vége óta) a Római Birodalom területén fekvő Caesarea in Cappadocia (Mazaca) metropolitájának az egyházi joghatósága alá tartozott. Szent Leontinus (249–337) caesareai metropolita az örmények apostolát, Világosító Szent Gergelyt (252–331) (Surb Grigor Lusaworič') 287-ben „missziós” püspökének szentelte fel, és a majdani örmény egyházat a saját egyházi joghatósága alá tartozónak tekintette.³¹ Ez a függés már a 4–5. században is több konfliktust eredményezett, különösen a püspökszentelések és az egyházmegyék kialakítása kapcsán. Caesarea metropolitái tudniillik maguknak akarták fenntartani ezeket az előjogokat, és az örmény egyház vezetőinek csupán javaslati joguk lehetett ezekben a kérdésekben. Különösen kritikussá vált ez a helyzet Nagy Szent Vazul (330–379) metropolita egyházi hivatalának idején, mert az örmények akkoriban már önállósodni akartak Caesarea egyházi függése alól. Ennek folytán az 5. század elejétől kezdve az akkori örmény egyházfők egyre inkább egy független egyházban gondolkodtak.³² 428-ben Örményország a Szászánida Birodalom fennhatósága alá került, és így fizikálisan távolabb került a Római Birodalomtól, illetve a területén lévő nagy egyházi központoktól. Ez viszont még inkább felerősítette az örmény egyház vezetésében a Caesareától történő elszakadás igényét. Néhány évtizeddel később, 444-ben az örmény apostoli egyház Šahapiwan városában egyházi zsinatot hívott össze. A tanácskozáson I. (Szent) József (437–452) (Surb Yovsēp' Hołoc' meci) egyházfő, valamint a jelenlévő érsekek, püspökök és szerzetesek egyöntetű döntést hoztak, miszerint az örmény egyház a továbbiakban önállóságot élvez, és többé nem ismeri el a caesareai metropolita egyházi fenn- és joghatóságát. Az egyház mindenkori vezetője pedig katolikosz lett, akit az örmények apostolának és első

---

31 Garsoian, 1999. 2–4. p.

32 Rōšk'ay, 1964. 46–47. p.; Garsoian, 1987. 883–895. p.; Garsoian, 1999. 5. p.

püspökének, Világosító Szent Gergely spirituális utódának tekintettek. Egyházukat pedig ezt követően nevezték apostolinak. E függetlenedés ellenére az örmény apostoli egyház továbbra is az egyetemes egyház szerves részének tekintette magát, és elfogadta a három nagy egyetemes zsinat tanításait.³³

A monofizita teológiai tanítást elutasító 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinaton az örmény apostoli egyház vezetői, illetve küldöttei nem voltak jelen a tanácskozáson, mivel a 449-ben Szászánida Birodalom ellen kirobbant felkelésben tevőlegesen is részt vettek. Így Khalkédón tanítása csupán fél évszázad múltán jutott el Örményországba. Az információk kellő hiánya miatt azonban az a tévhit terjedt el az örmény apostoli egyházban, hogy az egyetemes zsinaton rehabilitálták a 431. évi III. Ephesosi Egyetemes Zsinaton az örmények által is eretnekségnek tartott nesztorianizmust. Ezért az 504–505. évben az örményországi Dwin városába összehívott zsinaton az örmény egyház vezetői, élén I. Babgēn (Babgēn Ot'msec'i) (490–515) katolikosszal a IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat tanítását fenntartásokkal kezelték, de a monofizita tanokat (miabnakut'iw) határozottan elvetették, azonban akkor még nem nyilvánították eretnekségnek (aľandk', heretikosut'iw) azokat.³⁴

Ugyancsak fél évszázad elteltével, az 551–555 között szintén Dwinben megtartott zsinaton II. Nersēs (Nersēs Bagrewandac'i) (548–557) örmény katolikosz vezetésével a jelenlévők úgy határoztak, hogy eltávolodnak az akkoriban a krisztológiai és teológiai viták által erősen megtépázott egyetemes egyháztól. Ugyanakkor a zsinati tanácskozáson jelenlévő püspökök és teológusok ortodox és katolikus hitvallást tettek le, továbbá konkrétan eretnekségnek nyilvánították Jézus Krisztus egy, azaz isteni természetét valló monofizitizmust, illetve annak a vezető teológusait is. Ezt az eltávolodást viszont Konstantinápolyban és Rómában tévesen úgy értelmezték, hogy az örmények támogatták a Khalkédónban eretnekséggé nyilvánított monofizita tanítást és annak vezető teológusait, így maguk is eretnekekké és egyszersmind szakadárokká váltak.

---

33 Rōšk'ay, 1964. 63–64. p.; Mercier–Mahé, 1981. 187–262. p.; Garsoĭan, 1999. 185–189. p.; Krikorian, 2003. 128. p.

34 Sarkissian, 1975. 8–19. 196–215. p.; Garsoĭan, 1999. 173–178. p.; Dorfmann–Lazarev, 2004. 19–21. 47–48. 148. 196–202. 243–244. p.; Stopka, 2010. 167. p.; Nagy, 2012. 26–27. p.; Stopka, 2016. 54–70. p.; Mutafian, 2018. 195. p.; Dasxuranc'i, 2019. 33–34. 236. p.

Ezt azonban az örmény apostoli egyház mindvégig tagadta. Sőt, a 719-ben és 728-ban Manazkertben (Manzikertben), majd 768-ban újfent Dwin városában megtartott nemzeti zsinatokon az örmény apostoli egyház képviselői ismételten elítélték és eretnekségnek minősítették a monofizitizmust.³⁵ Mindezek ellenére az örmény apostoli egyház a 12. századig Konstantinápoly (Bizánc) egyesítési egyházpolitikájának a homlokterébe került.³⁶ Bizánc célját hol tárgyalásos, hol erőszakosabb eszközökkel kívánta elérni, azonban e téren csak részsikereket könyvelt el. Ugyanis uniós kísérleteit az örmény apostoli egyház makacs ellenállása miatt nem koronázta átütő siker. Amikor a Bizánci Birodalom végül 1045-ben annektálta a Bagratida dinasztia által uralt, középkori örmény királyságot, akkor az örmények nemcsak vallási, hanem világi, valamint politikai okokból is elutasítottak mindenfajta békés vagy erőszakos egyházi uniót a bizánci egyházzal. Ettől kezdve a görög (bizánci) ortodoxia irányába az örményeket mindig a gyanakvás és bizalmatlanság jellemezte. Az 1045. évi bizánci annexiót az 1071. évi szeldzsuk-török hódítás követte, és a megmaradt örmény politikai elit fokozatosan hagyta el Örményországot, és Kilikiában alapított államot. Az örmény apostoli egyház élén a katolikosszal is hasonlóképp cselekedett, és előbb a kilikiai Hromklay erősségében, majd Sis városában rendezte be egyházfői székhelyét.³⁷

Róma látókörébe az örmények a keresztes hadjáratok idején kerültek először. A Közel-Keleten a kilikiai Örmény Királyság fontos szövetségese lett a keresztes államoknak. Róma részéről ezért is merült fel politikai okokból az egyházi unió kérdése. Az örmények eleinte, a 12. században barátságosan fogadták ezeket a kezdeményezéseket. Sőt, az örmény nemesség egy jelentős része házasságok révén szövetségi kapcsolatokat épített ki a keresztes államok vezető dinasztiáival, amelyek révén több örmény nemes is áttért a rómaiak, vagy ahogyan az örmények nevezték a frankhoniak hitére. Az örmények részéről e kezdeti hajlandóság egyrészt a bennük erős és mély politikai gyökeret vert Bizánc-ellenességükből

---

35 Rōšk'ay, 1964. 86–87. p.; Sarkissian, 1975. 215. p.; Dorfmann-Lazarev, 2004. 36–38. 169–170. 181–184. 193–195. 198–205. 257–258. 267. p.; Nagy, 2012. 28. p.

36 Garsoĭan, 1999. 38–42. 91–96. 126–127. 187–188. 213. 236–239. p.; Krikorian, 2003. 127–131. p.

37 Galanus, 1661. 438. p.; Rōšk'ay, 1964. 111. p.; Bartikian, 1971. 327–340. p.; Bořnazean, 1980. 123–125. 130–131. 138. 164. 176. 187–188. p.; Nagy, 2012. 34. p.

fakadt, másrészt az 1054. évi egyházszakadást követően egyértelműen politikai szövetségest láttak a nyugati kereszténységben.³⁸

Az örményeknek ez a kezdeti egyházi uniós lelkesedése a 13. századra végképp lelkadt. Ennek oka az egyre inkább türelmetlenebbé váló római egyházpolitikában keresendő. Az örmények mindaddig hajlandóak voltak elfogadni az egyházi uniót Rómával, amíg megtarthatták részleges önállóságukat, liturgiájukat, egyházi nyelvüket és szervezetüket. A római pápák azonban erről hallani sem akartak: ők a teljes latinizációt tartották kizárólag elfogadhatónak. Azaz az örmények a vallási egyesülést követően feltételek nélkül elfogadják és átveszik a latin hagyományokat, így a latin nyelvű misézést is. Az örmény katolikoszok ezt határozottan elutasították, mire válaszul Róma elővette az úgynevezett Khalkédón „kártyát”, és azt a valótlanúságot terjesztették el az örményekről, hogy ők tulajdonképpen megátalkodott és csökönyös monofiziták.³⁹

Mindezek ellenére a 14. század első évtizedeiben kézzel fogható közelségbe került a két egyház egyesülése. Róma Akkó 1291. évi elvesztését követően újból szeretett volna keresztes hadjáratokat szervezni és indítani a Szentföldre, és a kis keresztény kilikai Örmény Királyságban szövetségest látott ehhez. Az örményekben a hajlandóságot pedig a muszlim Mameluk Birodalom agresszív terjeszkedése jelentette.⁴⁰ 1308-ban a kilikai Sisben, illetve 1316-ban az ugyancsak kilikai Adanában megtartott uniós zsinatokon intenzív tárgyalásokba kezdtek a felek.⁴¹ Az örmények mindaddig elfogadták az egyházi egyesülést Rómával, amíg egyházuk részleges önállóságot élvezhetett a latin egyházon belül. A római egyház azonban kemény feltételeket szabott. Megkövetelte tőlük a liturgiákon a latin nyelv használatát. Elvárta tőlük továbbá, hogy átvegyék a római egyház által használt kalendáriumot, mert szerintük az örmények éppen állítólagos monofizita hitük miatt használták az önálló naptárukat, amely istentelen és pogány eredettel bír.⁴² Ezen túlmenően megszabta nekik, hogy a

---

38 Balgy, 1878. 49. p.; Tournbize, 1900. 235–400. p.; Frazee, 1976. 166–184. p.; Hamilton, 1978. 61–88. p.; Ananean, 1992. 7–30. p.; Ghazarian, 2000. 188–198. p.; Mutafian 2012a. 547–552. p.

39 Kogean, 1961. 26–31. p.

40 Sanjian, 1969. 49–51. p.; Mutafian, 2012a. 521–523. p.

41 Sanjian, 1969. 56. p.; Ghazarian, 2000. 71–72. 197. p.; Cowe, 2003–2004. 47–68. p.; La Porta, 2007. 99–114. p.; Dadoyan 2013. 5–6. 148. 174–178. 187–228. p.; Bueno, 2015. 312–316. p.; La Porta, 2015. 271–273. p.

42 Róma az örmény kalendárium és időszámítás használatát azért is kötötte

liturgiákon latin módra áldozzanak, valamint egyszer és mindenkorra tagadják meg a monofizitizmust és annak teológusait. Ezek a feltételek viszont az örmények számára elfogadhatatlanoknak bizonyultak.⁴³

Még a zsinati tárgyalások kezdetekor egyfajta ideológiai háttérként született meg az úgynevezett örmény Donatio Constantini hagyománya, ami természetesen utóbb ugyancsak mítosznek minősült. A latin egyház olvasata szerint az egyházi uniót egy olyan megújított, illetve újjáélesztett politikai és konfesszionális szövetségnek tekintették, amelyet még az anyaországi örmények kötöttek meg Rómában I. Szent Szilveszter (314–335) pápával és a „keresztény” Nagy Konstantin (Constantinus) (306–337) császárral a 4. században. Az örmény egyház nevében ugyanis Világosító Szent Gergely és az általa megkeresztelt III.

össze a monofizitizmussal, mert erről az örmények az ugyancsak híres nevezetes 551–555. évi dwini nemzeti zsinaton döntöttek. Ezzel szemben más volt az igazság. Az örmények az ősbibliai perzsa naptárt használták. Így az örmény kalendáriumban az év 12 holdhónapból és minden egyes hónap 30 nappal állt. Ezen felül minden év végén, tehát az utolsó 12. hónap (Hřotic') letelte után, még hozzáadtak 5 úgynevezett szökőnapot (awelik', awelik' awareac'), és csak azt követően kezdődött el az újév. Az örmény időszámítás szerinti esztendő mindig az első hónap, a Nawasard (Nawruz) első napjára esett. Ezt az időszámítási rendszert 552-ben vezették be, amelyet a már említett dwini zsinat is kánonjaiba foglalt. Megalkotója egy At'anas Tarōnac'i nevű szerzetes volt. Ezen örmény naptár és időszámítás szerint az év akkor, a mi időszámításunk szerint, 552. július 11-én kezdődött el. Az örmény kalendáriumban az év csupán 365 nappal állt, de minden negyedik évben az örmény esztendő egy nappal csökkent. Ezért 667-ben Anania Širakac'i (610–685) örmény szerzetes, teológus (vardapet) és természettudós módosításokat vezetett be. Számításai szerint az örmény év a szökőnapok függvényében 553. január 1-6 között kezdődött. Ezt viszont az egyházi uniók idején a római egyház kifogásolta, mert (hibás) olvasatuk szerint az örmények naptárjukkal szándékosan felcserélték a karácsony, az újév és a vízkereszt napját. Emiatt is vádolták később az örményeket eretnekséggel, és ez az időszámítás a monofizita eretnekek által lett összeállítva. Az örmény apostoli egyház több átmeneti kísérlet és rendelkezés után csupán 1923-ban vezette be a Gergely-naptárt. Erről ld. még bővebben: Delaurier, 1859–2001. 1–117. p.; Balgy, 1878. 55. p.; Hewsens, 1968. 32–45. p.; Petrowicz, 1971. 40–41. p.; Gippert, 1989. 3–12. p.; Bundy, 1992. 73–89. p.; Dorfmann-Lazarev, 2004. 136–137. p.; Stopka, 2016. 75–76. p.; Relations, 2017. 268–270. p.; Daszuranc'i, 2019. 138–139. 236–237. 273–275. p.

43 van den Oudenrijn, 1956. 94–112. p.

(Aršakuni) Trdat (298–330) örmény király szövetségre léptek Rómával. Így ők eredendően is igazhíű katolikusok voltak. Azonban ezt a fiktív egyházi egyezséget másképp értelmezte Róma, és megint másképp az örmény apostoli egyház. Az előbbi szerint I. Világosító Szent Gergely katolikosz és III. Trdat örmény király hűségnyilatkozatot tett Rómának, és elismerte a római egyház joghatóságát az örmények felett. Cserébe a római pápa az örmények primásának és egyházfőjének ismerte el a katolikoszt. Míg az örmények értelmezésében a két egyházfő egymás között felosztotta az egytetemes egyházat. A keresztény Nyugatot a római pápa, a keresztény Keletet pedig az örmény katolikosz igazgatta.⁴⁴ Ez pedig, mint majd látni fogjuk, a későbbi egyházi uniós kísérletek alkalmával a koraujkorban számos konfliktust eredményezett a két egyház között.⁴⁵

Ezeknek az uniós tárgyalásoknak az volt a hozadéka, hogy 1333-ban Avignonban áttért, örmény szerzetesekből megalakult a domonkosrendnek alárendelt *Fratres Uniatores* nevezetű kongregáció. Első vezetőjük Yovhannēs Kr̄nec'i szerzetes volt. Céljuk egyértelműen az örmények áttértése volt. Az örmény domonkosok elsősorban az anyaországi területek északnyugati részein, Naxijewan tartományban, valamint a Krím-félszigeten érték el tartós sikereket.⁴⁶ Eleinte a latinizációt tartották mérvadónak, de az áttért hívek ellenállása miatt elálltak ettől. Ezért az örmény unitus rítus megalkotásába kezdtek, ezt azonban Róma hevesen ellenezte, mert túlságosan szakadár és egyszersmind eretnekgyanúsnak tartotta.⁴⁷ Ugyanakkor tevékenységük a 15. század közepére elsősorban a folyamatos paphiány miatt alábbhagyott. A koraujkorban az egyházi unió újbóli lehetőségének a felmerülése során e kongregáció hittértői tevékenységét, valamint az unitus rítus megalkotására tett kísérleteiket már tanulmányozták.⁴⁸

---

44 Adontz, 1970. 25–37. 87–93. p.; Petrowicz, 1971. 143–144. p.; Pogossian, 2010. 22–47. p.; Mutafian, 2018. 195–196. p.

45 Erről a fiktív okiratról, illetve mítoszról ld. a további levéltári dokumentumokat: APF SOCG. Vol. 572. Fol. 283r.–285v.; APF CP. Vol. 29. Fol. 647r.–v., Fol. 648r.–v.; AAV ANVI. Vol. 196. Fol. 265r.–268v.; MAMAT MS. No. 1920. Fol. 182r., Fol. 183v.–184r.

46 MAMAT MS. No. 7636. Fol. 275v.; van den Oudenrijn, 1950. 32–33. p.; Xač'ikean, 1950. 730. p.; Mik'ayēlean, 1964. 297. p.; Stopka, 2016. 273–275. 279. 284–285. 306–307. p.; Wooley, 2018. 321–322. p.

47 van den Oudenrijn, 1950. 23–24. p.; Schütz, 1987. 280. p.

48 MAMAT MS. No. 7458. Fol. 426v.; Galanus, 1690. 522. p.; Loenertz,

Mindenesetre a 14. században az örmény egyház egyesítése Rómával egészében véve kudarcot vallott. A történelem azonban újból közbeszólt. 1375-ban a Mameluk Birodalom meghódította a kilikai Örményországot: az új urak az örmény apostoli egyházat békén hagyták, miután a katolikosz hűséget esküdött a mameluk szultánnak.⁴⁹ Az elkövetkezendő évtizedek alatt a helyi muszlim (mameluk) urak ennek ellenére gyakran zaklatták a keresztény örményeket. Ezért Kilikiából sok örmény a Krím-félsziget, illetve Lengyelország irányába menekült.⁵⁰ A 14. század első harmadától a 15. század közepéig tartó korszak az anyaországi területeken élő örményeket is nehéz megpróbáltatások elő állította. A dzsingiszida mongol utódállamok, úgymint az Aranyhorda, és a Perzsiát, illetve a történelmi Örményországot magába foglaló Ilkhanida Birodalom között súlyos harcok robbantak ki, amelyek az örmény területeket sem kímélték. Ezt ráadásul külön tetézték a 14–15. század fordulóján Timur Lenk (1380-1405) és a türkmén törzsek pusztító hadjáratai is. Ezért rengeteg örmény menekült el a Balkán-félszigeten át elsősorban Lengyelország és Moldva területére, és a korábbi örmény közösségeket gyarapították, miközben az ősi örmény területek szinte teljesen elnéptelenedtek.⁵¹ A szorongatott helyzet miatt az örmények a keresztény Nyugathoz fordultak segítségért. Ez az időszak ráadásul egybeesett az 1439. évi firenzei uniós zsinattal. A római egyház meghívta

---

1937. 4. 41. 94. 102–109. 156. p.; van den Oudenrijn, 1950. 25–28. p.; Petrowicz, 1969. 309–347. p.; Petrowicz, 1971. 12–18. 41. p.; La Porta, 2015. 274–284. p.; Stopka, 2016. 221–244. p.; La Porta, 2018. 75–77. p.

49 Sanjian, 1969. 99–100. p.; Stewart, 2001. 51. 185–188. p.; Mutaftian, 2002. 61. p.; Wooley, 2018. 322. p.

50 MAMAT MS. No. 1781. Fol. 66r.; MAMAT MS. No. 2037. Fol. 187r.; MAMAT MS. No. 2039. Fol. 319/v.; MAMAT MS. No. 2705. Fol. 487r.; MAMAT MS. No. 4656. Fol. 560r.; MAMAT MS. No. 6273. Fol. 132/v., Fol. 153r.–154r.; MAMAT MS. No. 7434. Fol. 395/v.; MAMAT MS. No. 7474. Fol. 490/v.; MAMAT MS. No. 7744. Fol. 250/v.; MAMAT MS. No. 7857. Fol. 288/v.; MAMAT MS. No. 8030. Fol. 328/v.; Xaç'ıkean, 1950. 504. p.; Mik'ayēlean, 1964. 116. p.; Sanjian, 1969. 101. p.

51 MAMAT MS. No. 731. Fol. 252/v.; MAMAT MS. No. 2189. Fol. 319r.–390/v.; MAMAT MS. No. 2776. Fol. 227/r.–v.; MAMAT MS. No. 4429. Fol. 148/v.–149r.; MAMAT MS. No. 5968. Fol. 243/v.; Abrahamean, 1964. 241–248. p.; Ebben a korszakban Erdélybe is, pontosabban Brassóba és Nagyszebenbe érkeztek anyaországi és kilikiai származású örmények, ahol kis kolóniákat alapítottak. Erről ld. még: MNL-OL DF. No. 286 699.

a zsinati tanácskozásra a Kilikiában székelő, örmény katolikoszt is, aki delegáltjai révén vett részt a tanácskozáson. A tárgyaló felek részletesen kidolgozták az uniós nyilatkozatot, amelyben komoly engedményeket tettek az örményeknek az eltérő liturgikus különbségek miatt.⁵² Az örmény egyházfő váratlan halála, illetve az azt követő belviszályok, valamint a katolikoszi székhely örményországi visszaköltözése körül kialakult bonyodalmak azonban teljesen meghiúsították Firenzében az egyházi uniót.⁵³ E kudarcot követően Róma, illetve az Apostoli Szentszék több mint száz esztendőn át nem kereste a kapcsolatot az örmény apostoli egyházzal.⁵⁴

A koraujkorban ugyanakkor az örménység és egyházuk a pusztta fennmaradásáért küzdött. Ráadásul az egyház szerepe egyre inkább felértékelődött, hiszen a középkori örmény államiság emlékét és intézményét az egyház ápolta és őrizte. Ugyanakkor az örmény apostoli egyház helyzetét gyengítette a belső megosztottság is. Egyfelől az önálló kilikiai katolikoszátus 1441. évi megszületését követően az oszmán-törökök oltalma alatt megszületett 1461-ben a konstantinápolyi örmény apostoli patriarchátus, amelynek vezetője kvázi, önjelölt egyházfőként tekintett magára. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az Arc'axban (a mai vitatott hovatartozású Hegyi-Karabagh) székelő, egykori kaukázusi albán katolikoszátus immáron örmény vezetője, illetve a Van-tó szigetén lévő Aht'amar örmény katolikosza ugyancsak önálló örmény egyházfőként tekintett magára.⁵⁵ Az ősi egyházfői székhelyen, Ęjmiacinban székelő katolikosz egyházi joghatósága csupán a történelmi örmény területek töredékére, nevezetesen az Ararát-medencére terjedt ki. Ezek az egyházfői központok ráadásul egymás ellen is marakodtak. Sőt, számtalan alkalommal ki is átkozták egymást.⁵⁶ Ez a konfliktusokkal tarkított időszak egybeesett a szunnita Oszmán- és a síita Szafavida Birodalom terjeszkedésével. A két nagyhatalom terjeszkedésének ütköző zónája pedig pontosan a történelmi örmény

---

52 Palčean, 1878. 299. p.; Mik'ayėlean, 1964. 197. p.

53 Erről ld. bővebben a következő alfejezetet.

54 Balgy, 1878. 89–92. 156–158. p.; Halecki, 1958. 55–59. p.; Nagy, 2012. 42. p.; Stopka, 2016. 291–293. p.; Mutafian, 2018. 198–199. p.

55 Akinean, 1920. 10–15. 42. 46. 58–61. 64. 67. 74. p.; Sanjian, 1969. 327. p.; Kirakosean, 1997. 326–338. p.

56 MAMAT MS. No. 991. Fol. 250/v.–251r.; Sanjian, 1969. 115–122. 125–130. 195–196. 268. 285. 399. p.; Kirakosean, 1997. 309–325. p.; Sinclair, 2000. 45–53. p.; Carlson, 2017. 277–294. p.

területeken volt található. A hadjáratok újabb szenvedéseket zúdítottak az örményekre. Az 1532–1555 között zajló oszmán-perzsa háború javarészt örmény területeken zajlott, és az 1555. évi amásziai békével ért véget. A két birodalom majdnem, hogy mérnöki pontossággal ketté osztotta a történelmi Örményországot: a nyugati rész az Oszmán Birodalom, míg a keleti rész a perzsa Szafavida Birodalom fennhatósága alá került.⁵⁷

A bajt még tovább tetézte, hogy az örmény apostoli egyházon belül a fegyelem is fellazult. A monostorok mellett működő iskolák megszűntek létezni, ami által akadozott a papképzés. Működőképes papi szemináriumok néhány helyen (pl. Ęjmiacinban, Jeruzsálemben, Konstantinápolyban vagy Tat'ewben) voltak csak, ám az oktatás színvonala ott is nagyon lesüllyedt. Számos örmény apát, püspök vagy érsek világi földesúrként viselkedett. Több örmény nyelven írott dokumentum panaszkodott arról, hogy a szerzetesek ágyasokat tartottak, bigámiában éltek, és keményen adóztatták a monostori birtokokhoz tartozó híveket. Ennek okán számos örmény hagyta el az anyaországi területeket, és keresett új hazát az Égei-tenger partvidékén vagy Kelet-Európában.⁵⁸

E kétségbeejtő helyzetben az örmény apostoli egyház akkori vezetője V. István (Step'anos Salmastec'i) (1542–1552) katolikosz figyelme Róma felé irányult. Ez pedig pontosan egybeesett a katolikus megújhodást elindító Trienti Zsinat időszakával. V. István kíséretével Itáliába utazott, és részt vett a zsinaton. Politikai szövetséget ajánlott Rómának, és hajlandóságot mutatott arra, hogy az örmény apostoli egyház elfogadja a vallási uniót Rómával, feltéve, ha a keresztény Nyugat megsegíti a két muszlim nagyhatalom között sínylődő, örmény keresztényeket.⁵⁹ Az Apostoli Szentszék üdvözölte az örmények közeledését, és az örmény katolikoszra akkor úgy tekintettek, mint

---

57 MAMAT MS. No. 9222. (Folio számozás nélkül.); Mikaberidze, 2015. xxxi–xxxii. p.

58 MAMAT MS. No. 6273. Fol. 502r.–503/v.; Daranač'i, 212–234. p.; Dawrižec'i, 1896. 149–162. p.; Nagy, 2006. 1008. p.; Bournoutian, 2011. 151. p.

59 MAMAT MS. No. 1920. Fol. 182/r.–v., Fol. 183/v.–184r.; MAMAT MS. No. 2031. (Folio számozás nélkül.); Ališan, 1896. 324–326. p.; Dawrižec'i, 1896. 437. p.; Akinean, 1936. 141–154. p.; Rõšk'ay, 1964. 164. p.; Petrowicz, 1971. 87–88. 90–91. 95. 104–105. p.; Dawrižec'i, 1990. 343. 517. p.; Mutafian, 2018. 105. 195–196. p.

aki hűséget fogadott a római pápának. Ennek következtében az 1560-as évektől kezdve misszionáriusokat delegált mind az Oszmán, mind a Szafavida Birodalomban lévő, örmény lakta területekre. Céljuk nem volt más, minthogy áttérítsék Róma hitére az örmény lakosságot.⁶⁰

A 16. század második felében az örménylakta területek a perzsatorök háborúk és határvillongások keresztüzében találták magukat. Ezért az egyházon belül még inkább felerősödött a nyugati keresztény államokkal, illetve a római pápával történő kapcsolatok felvétele.⁶¹ Ennek okán az örmény egyház egyes vezetői és főpapjai hajlandóak voltak egyházi unióra lépni a katolikus egyházzal. Ezért II. Xač'atur (Xač'atur Zēyt'unc'i) (1560–1584) és utóda I. Azaria (Azaria Ĵulajec'i) (1584–1601) kilikiai örmény katolikoszok letették a katolikus hitvallást. Feltételül azt kötötték ki, hogy az egyházi unió fejében a katolikus egyház védje meg őket a muszlimoktól. A hívek többsége azonban nem követte e téren egyházi elöljáróikat, így a letett hitvallás csak csekély eredménnyel járt. Ezért a főpapokat vagy kiközösítették az egyházukból, vagy maguk is Rómába menekültek a társaik haragja elől. Ennek ellenére a katolikus misszionáriusok jelenléte tovább erősödött az örmény lakosság körében.⁶²

1598-ban az Oszmán Birodalom keleti tartományaiban a társadalmi helyzetükkel elégedetlen szpáhi birtokosok fegyveres felkelést robbantottak ki a központi kormányzat ellen, amelyet dzseláli mozgalomnak (törökül: Celalî ayaklanmaları, örményül: Ĵalalineri šaržumě) is neveztek.⁶³ Vezetői Deli Hasszán és Kara Jazidzsi voltak.⁶⁴ A

---

60 V. István örmény katolikosz római és trienti látogatását követően Lembergbe utazott, ahol hirtelen megbetegedett, és eltávozott az élők sorából. Erről ld. bővebben: Bžškeanc', 1830. 107. 110. p.; Ališan, 1896. 18–19. 116–120. 135. 153. p.; Petrowicz, 1962. 362–401. p.; Petrowicz, 1971. 104–106. p.; Nagy, 2012. 45–46. p.; Mutafian, 2018. 201–205. p.; Bžškeanc', 2019. 216. p.

61 MAMAT MS. 996. No. Fol. 564/v.; MAMAT MS. No. 4173. Fol. 95r.; MAMAT MS. No. 4696. Fol. 253/v.–256/v.; MAMAT MS. No. 6273. Fol. 502r.–503/v.; Abrahamean, 1964. 248. p.; Zulalean, 1966. 37–38. p.; Kouymjian, 1994. 9–18. p.

62 Misk'čean, 1892. 244–245. p.; Jesse, 2018. 15. p.; Wooley, 2018. 324–325. p.

63 MAMAT MS. No. 273. Fol. 66/v.–67r.; MAMAT MS. No. 1675. Fol. 84/v.–101r.; Dawrižec'i, 1896. 13–22. 34. 86. p.

64 MAMAT MS. No. 2039. Fol. 321/v.–322r.; MAMAT MS. No. 7744. Fol. 180/v.; Dawrižec'i, 1896. 79–86. 633. 638–639. p.; Daranač'i,

fellázadt szpáhik fegyveres akcióikat, illetve fosztogatásukat örmények által lakott területeken vitték véghez.⁶⁵ Tevékenységük folytán több ezer örmény esett áldozatul, és a megmaradt lakosság elmenekült: többségük a Krím-félszigeten, Moldvában és a Lengyel-Litván Unió területén lelt új hazára.⁶⁶ A korabeli források tanúsága szerint a felkelők mögött Örményországban csak elpusztult és lakatlan pusztaság maradt.⁶⁷ Az örmény lakosság szenvedéseit tovább tetézte a szafavida I. (Nagy) Abbász (1588–1629) sah hadjárata. A perzsa uralkodó, miután úrrá lett a birodalomban eluralkodott belpolitikai zűrzavaron, 1603-ban, kihasználva a számára kedvező szpáhi felkelés és a 15 éves háború által okozott katonai helyzetet, megtámadta az Oszmán Birodalmat.⁶⁸

Az 1604. évben a perzsa sah jelentős területeket foglalt el, az akadozó utánpótlási vonalak miatt azonban a perzsa hadsereg a felperzselt föld taktikáját követve visszavonult az elfoglalt területekről. Így a dzseláli

-
1915. 25–26. 101. 212–234. p.; Zulalean, 1966. 27. 45. 57–59. 130–131. 139. 146. 152. 165. 167. 217–220. 255–256. p.; Īnalcık, 1980. 290. p.; Zulalean, 1980. 140. 163. p.; Schütz, 1987. 249–253. p.; Dawrižec’i, 1990. 487. p.; Oktay, 2011. 184–202. p.
- 65 MAMAT MS. No. 1675. Fol. 85/v., Fol. 88r.–89/v.; MAMAT MS. No. 2845. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 6272. Fol. 250r.; Dawrižec’i, 1896. 87. 94. p.; Zulalean, 1966. 152. 165. 185. p.; Daniēlean, 1978. 64–80. 108. 210. p.; Schütz, 1987. 249. 252. p.; Kėvorkian, 1994. 22–23. p.; Xac’ıkean, 1999d. 269–270. p.
- 66 MAMAT MS. No. 2672. Fol. 401/v.–402/v.; MAMAT MS. No. 2776. Fol. 266/v.; MAMAT MS. No. 3411. Fol. 179r.–180/v.; MAMAT MS. No. 6660. Fol. 61r.; MAMAT MS. No. 7442. Fol. 282/r.–v.; MAMAT MS. No. 7744. Fol. 125r.; Bžškeanc’, 1830. 340–341. p.; Dawrižec’i, 1896. 147. 320. p.; Daranałc’i, 1915. 60–65. 108. p.; Akinean, 1921. 125. 131. 173–174. 215 p.; Simēon Dpir Lehac’i, 1936. 8. p.; Mik’ayēlean, 1964. 111–113. 136. 278–279. p.; Zulalean, 1966. 181. 219–220. p.; Zulalean, 1980. 150. 158–159. p.; Schütz, 1987. 251. 255–256. p.; Kouymjian, 1994. 16. p.
- 67 MAMAT MS. No. 1875. Fol. 299/v.; Dawrižec’i, 1896. 87. p.; Akinean, 1921. 120. p.; Schütz, 1987. 255. p.; Dawrižec’i, 1990. 95. p.
- 68 I. Abbász sah a hadjárat előtt ugyanakkor diplomáciai egyeztetéseket folytatott az Oszmán Birodalom európai ellenlábasával, úgymint a Habsburg Birodalommal, valamint a Lengyel-Litván Unióval is. Ez utóbbi államot a perzsa udvarban az (kis-ázsiai) örmény születésű Sefer Muratowicz (1670–1652) (Sep’er Muradean) követ képviselte. Erről ld. még bővebben: MAMAT MS. No. 2875. Fol. 267/v.; Abrahamean, 1964. 249. p.; Zulalean, 1966. 128. p.; Schütz, 1987. 248. p.; Aslanian, 2014b. 57. p.; Kołodziejczyk, 2016. 702–707. p.; Relations, 2017. 69–73. p.

felkelést követően az egykor örmények lakta területek pusztasággá váltak.⁶⁹ A sah a pusztításokat túlélte, keresztény örmény lakosságot a Vantó környékéről, az Ararát-medence területéről, Naxijewan tartományból, és Tabriz (Dawriž) városából pedig erőszakkal kitelepítette Perzsiába.⁷⁰ A sah a gyenge hatalommal és csekély tekintéllyel rendelkező örmény egyházfőt, V. Dávidot székhelyének elhagyására kényszerítette, majd Iszfahánba hurcolva házi őrizetben tartotta.⁷¹ A katolikosz kényszerű beleegyezésével a sah egy ambiciózus egyházi embert, Melkiszedekek püspököt bízta meg, hogy az anyaországi területeken maradt örmények egyházi vezetője legyen katolikoszi helynökként.⁷² Feladata volt még

---

69 MAMAT MS. No. 1354. Fol. 199/v.–200r.; MAMAT MS. No. 4912. Fol. 253/v.; MAMAT MS. No. 6420. Fol. 338r.; Erről ld. még: Daranač'i, 1915. 101. p.; Dawrižec'i, 1896. 15. p.; Zulalean, 1966. 44. 176–177. p.; Dawrižec'i, 1990. 57. p.

70 I. Abbász sah a naxijewani (Hin) Ĵula (Ĵolfa/ Ĵulfa) gazdag kereskedő városának teljes lakosságát kitelepítette Iszfahánba. Akitelepített örmények egy jelentős hányada a szentszéki domonkos missziók tevékenységének köszönhetően unitus hitű volt. Az ott letelepített örményeknek széleskörű vallási és kereskedelmi kiváltságokat adományozott. A sah célja ugyanis az volt, hogy az örményekkel virágoztassa fel a Szafavida Birodalom nyersselyem kereskedelmét. Iszfahánban negyedüket Nor Ĵulaynak (Nor Ĵolfa, Nor Ĵulfa) hívták. Erről ld. bővebben: MAMAT MS. No. 201. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 1282. Fol. 261/v.–262r.; MAMAT MS. No. 1443. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 1769. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 2381. Fol. 253/v.; MAMAT MS. No. 4721. Fol. 655/v.–656r.; MAMAT MS. No. 5315. Fol. 208/r.–v.; MAMAT MS. No. 5345. Fol. 201r., Fol. 206/v.; MAMAT MS. No. 6785. Fol. 330/v.; MAMAT MS. No. 8976 (Folio számozás nélkül.); APMV MS. No. 65. (Folio számozás nélkül.); BMK MS. No. 295. (Folio számozás nélkül.); Dawrižec'i, 1896. 202. 205–206. p.; Abrahamean, 1964. 250–251. p.; Zulalean, 1966. 228–231. p.; Carswell, 1968. 3. 74–78. 81–82. 84–86. p.; Zulalean, 1980. 157. p.; Schütz, 1987. 256. 259–262. 268.; Schütz, 1988. 50–66. p.; Dawrižec'i, 1990. 174–176. p.; Kouymjian, 1994. 12. p.; Kouymjian, 1997. 1–50. p.; Ghougassian, 1998. 128–132. p.; Aslanian, 2008. 127–188. p.; Hovhannisyan, 2014. 48–49. p.; Relations, 2017. 98. p.; Osipian, 2018. 323–325. p.

71 Dawrižec'i, 1896. 27–29. 205–206. 277. 318–321. p.; Daranač'i, 1915. 54. p.; Akinean, 1936. 38–39. p.; Rõšk'ay, 1964. 170. p.; Dawrižec'i, 1990. 54–55. 57–58. 176–177. 181–182. 256–257. p.; Schütz, 1987. 263. 268. 272. p.; Carmelites, 2012. 101. 160–161. p.

72 Rõšk'ay, 1964. 167. p.

többek között, hogy begyűjtse a perzsa udvar számára a keresztény örmények fejadóját is.⁷³

Melkiszedek ennél azonban többre vágyott. Így híveivel együtt az örmények egyházfőjévé választotta magát. Ennek a lépésnek az örmény egyház legitim vezetése nem örült, és nem sokkal később V. Dávid Iszfahánban kiátkozta Melkiszedeket, ez azonban egyáltalán nem akadályozta meg a renitens örmény főpap további tevékenységét. Miután az örmény apostoli egyház nem ismerte el őt egyházfőként, Melkiszedek az ott tevékenykedő szentszéki misszionáriusokhoz fordult. 1602-ben letette a katolikus hitvallást, és hittérítők Rómába azt a hírt küldték, hogy az örmények egyházfője immáron a katolikus egyház híve lett mitsem tudva a valós körülményekről és a dolgok hátteréről.⁷⁴ Mindenesetre az örmény főpap 1602–1624 között több ízben is megerősítette a katolikus hitvallását, de közben ugyanúgy az örmény keleti hagyományok szerint tartotta a liturgiákat, amiről viszont az Apostoli Szentszéknek nem sok tudomása volt.⁷⁵

Melkiszedek ellenkatholikosz 1624. évre elvesztette a perzsa sah bizalmát. A beérkezett jelentésekből kiderült, hogy elsikkasztotta a rábizott egyházi vagyont és a sahnak befizetendő adót.⁷⁶ Ezen túlmenően ugyancsak 1624-ban magára vonta az anyaországi klérus haragját is.

---

73 MAMAT MS. No. 1875. Fol. 229/v.; Dawrižec’i, 1896. 185. 218–219. 232–233. p.; Daranač’i, 1915. 58. p.; Akinean, 1936. 37. p.; Rõšk’ay, 1964. 167–168. p.; Zulalean, 1966. 149. p.; Dawrižec’i, 1990. 185–186. 195–196. p.; Schütz, 1987. 268. 270. 273. p.

74 Zacharyasiewicz, 1842. 69–79. p.; Ališan, 1896. 205. p.; Akinean, 1936. 309–310. p.; Petrowicz, 1950. 10–11. p.; Schütz, 1987. 276. p.

75 A Propaganda Fide általános ülése 1623-ben tárgyalta első ízben Melkiszedek ellenkatholikosz hitvallásait, de a Szafavida Birodalomból beérkező misszionáriusok jelentései miatt kételkedett az örmény főpap őszinte uniós szándékában. Erről ld. még: APF Acta SC. Vol. 3. Fol. 56r.; MAMAT MS. No. 3843. Fol. 189/v.; MAMAT MS. No. 4515. Fol. 363r., Fol. 364r.–365/v., Fol. 369r., Fol. 373r.–374/v.; MAMAT MS. No. 4692. Fol. 613/v.; MAMAT MS. No. 5057. Fol. 293r.; MAMAT MS. No. 6093. Fol. 355/v.; MAMAT MS. No. 9655. Fol. 53r., Fol. 150r., Fol. 120/v.–121r.; Tašean, 1895. 679–681. p.; Akinean, 1936. 295–298. 324–326. 329. p.; Simëon Dpir Lehac’i, 1936. 176. p.; Rõšk’ay, 1964. 171–172. p.; Schütz, 1987. 277–278. p.; Carmelites, 2012. 99. 191. 210. 244. 321. 344. p.; Kostikyan, 2012. 371–378. p.; Relations, 2017. 98. p.; Mutafian, 2018. 210. p.

76 Ališan, 1896. 203. p.; Akinean, 1936. 300–304. 328–329. 339–359. p.; Petrowicz, 1950. 11. p.; Rõšk’ay, 1964. 173. p.

Egyrészt továbbra is – kiátkozása ellenére – önjelölt katolikosznak nevezte magát, miközben nem volt ilyennemű felhatalmazása. Másrészt, mintegy biztosítékul a katolikus egyháznak, az örmények legszentebb ereklyéit, többek között az örmény apostolnak, Világosító Szent Gergelynek a szent jobbját, az ott tevékenykedő misszionáriusokon keresztül Rómába juttatta.⁷⁷

Ezért Melkiszedek egyik bizalmas embere, a leMBERGI születésű Yovhannēs/Jan Bernatowicz érsek javaslatára 1624 nyarán a távozás mellett döntött. Egyházi hivatalát unokaöccsére, Izsák (Sahak) püspökre hagyta, majd híveivel együtt Erzurum érintésével Konstantinápolyba menekült Yovhannēs Xul (1570–1636) örmény apostoli pátriárkához.⁷⁸ Két esztendővel később az ottani örmény közösségen belül kialakult hatalmi harcok miatt a pátriárkát lemondatták, és érsekké fokozták le. Így Melkiszedek és Yovhannēs Xul ismételen a menekülés mellett döntött. S ugyancsak Bernatowicz érsek tanácsára 1626 őszén híveikkel együtt Lembergbe távoztak.⁷⁹

---

77 MAMAT MS. No. 2644. Fol. 229r.–253v.; Dawrižec’i, 1896. 9–13. 27–29. 205–207. 222–223. p.; Petrowicz, 1950. 9–11. 23. p.; Rõšk’ay, 1964. 167. p.; Schütz, 1987. 269. 272–276. 288. p.; Dawrižec’i, 1990. 176–177. p.; Nagy, 2012. 48. p.

78 Izsákot nem sokkal később V. Dávid katolikosz és I. Abbász sah utasítására eltávolították hivatalából. MAMAT MS. No. 2864. Fol. 6r.–7r.; Dawrižec’i, 1896. 232–233. p.; Dawrižec’i, 1990. 195–196. p.; Xač’ikean, 1999c. 319. 325–326. p.

79 BMK MS. No. 292. Fol. 4/r.–v.; Ališan, 1896. 69. 203. p.; Dawrižec’i, 1896. 224–228. p.; Petrowicz, 1950. 19–20. p.; Deny, 1957. 27. p.; Rõšk’ay, 1964. 172–173. p.; Schütz, 1987. 270. 278. p.; Dawrižec’i, 1990. 190–193. p.; Mutafian, 2018. 186. p.

A lebergi örmény közösség az egyházi unió előtt

Ahogy a korábbi fejezetben már utaltunk rá, 1045-ben a Bizánci Birodalom annektálta a középkori Örményországot, amelyet nem sokkal később 1071-ben a szeldzsuk-törökök hódítása, majd a 13. században a georgiai (grúz) és a mongol hadak pusztítása követett. Ezek az események az örmények tömeges, biblikus méretű elvándorlását idézték elő az anyaországi területekről. Így sok örmény a Kijevi Rusz és utódállamainak területén lelt új hazára.⁸⁰ A rurikida Lev Danilovics (1271–1301) halicsi fejedelem 1277-ben alapította meg Lemberg (ma L'viv városa Ukrajnában) városát, amely hamarosan a fejedelemség székvárosa lett. A kezdetektől fogva számos örmény család telepedett le az új város északi negyedében.⁸¹ Az örmények már ekkor két monostort alapítottak a Szent Kereszt Felmagasztalásának (Surb Xač'katar), valamint Keresztelő Szent János (Surb Karapet, Surb Yovhannēs Mkrtič') tiszteletére, illetve két fatemplomot is emeltek a város nyugati részén, és csakhamar a Kilikiában székelő örmény egyházfő, a katolikosz által kinevezett püspök irányította a hitéletüket.⁸² 1340-ben Halics és Lemberg (immár Lwów néven) a középkori lengyel királyság fennhatósága alá került. III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) lengyel király

---

80 1062-ben már a Kijevi Rusz területén (pontosabban Kijevben) létezett örmény kolónia, amelynek lakói a Bizánci Birodalom által megszállt és egykoron a Bagratida(Bagratuni)-dinasztia által uralt Örményországból menekültek. Erről ld. még: MAMAT MS. No. 2561. Fol. 230/v.–231r.; MAMAT MS. No. 7449. Fol. 281r.; Bžškeanc', 1830. 83–84. 135. p.; Brni Miut'iwn, 1884. 10–11. p.; Abrahamean, 1964. 112–121. 202–203. p.; Mik'ayēlean, 1964. 51–54. 58. p.; Rōšk'ay, 1964. 112. 127. p.; Blažejevskij, 1975. 81. p.; Schütz, 1978. 123. 125. p.; Schütz, 1987. 309–310. p.; Xač'ikean, 1999d. 242. p.; Stopka, 2010. 170. p.; Bournoutian, 2011. 145. p.; Mutařian, 2018. 82. p.

81 Zacharyasiewicz, 1842. 17. 65. 77. p.; Abrahamean, 1964. 203. p.; Rōšk'ay, 1964. 136. p.; Petrowicz, 1971. 9. p.; Blažejevskij, 1975. 82. p.; Nadel-Golobič, 1979. 345–388. p.; Mutařian, 2018. 87. p.

82 MAMAT MS. No. 2939. Fol. 471/v.–472r.; MAMAT MS. No. 3519. Fol. 1/v.; MAMAT MS. No. 7709 Fol. 167r.; MAMAT MS. No. 8029. Fol. 139r.; Xač'ikean, 1950. 288. 521. p.; Rōšk'ay, 1964. 125. 136. p.; Dachkévitč, 1977. 354. p.; Czaplicka, 2005. 13–45. p.; Stopka, 2010. 170–171. 177–178. p.

1356-ban a leMBERGI öRMÉNYEK számára széleskörű jogi, gazdasági és hitéleti kiváltságokat biztosított.⁸³ 1363-ban két dúsgazdag, krími születésű, örmény kereskedő, Yakob Šahinšahean Kaffayec'i és P'anos Abrahamean Hač'alec'i kegyes adományából (šnorhk') pedig felépült a leMBERGI Szent Istenszülő Mennybemenetele (Mayr Tačar Verap'oxman Astwacacni Srboyn) örmény apostoli székesegyház.⁸⁴ Egy évvel később, 1364. augusztus 30-án I. Mesrop (Mesrop Artazec'i) (1359–1372) örmény katolikosz a város püspökségét érseki rangra emelte, amelyet a lengyel király is jóváhagyott.⁸⁵ A város első ismert örmény érseke, a korábban püspöki címet viselő és anyaországi születésű I. „Nagy” Gergely (Grigor Mec) (megh. 1415) lett.⁸⁶ Sőt, III. Kázmér a leMBERGI és lengyelországi örmény közösség számára engedélyezte a szabad érsekválasztás jogát, amelyet a Kilikiában székelő örmény egyházfő is támogatott. Sőt, ezt az előjogot III. Kázmér utódja, I. (Anjou) Nagy Lajos (1342–1382, 1370–1382) lengyel és magyar uralkodó is újból megerősítette.⁸⁷ A középkor folyamán a leMBERGI és a lengyelországi örmény klérus tagjai

---

83 Bischoff, 1862. 14–20. 39–42. 61–62. p.; Bischoff, 1864. 92–97. 118–124. p.; Gromnicki, 1889. 26–30. 52. p.; Balzer, 1909. 11–12. p.; Petrowicz, 1950. 12. p.; Abrahamean, 1964. 204. p.; Mik'ayēlean, 1964. 61. p.; Petrowicz, 1967b. 340–345. p.; Petrowicz, 1971. 22. p.; Nagy, 1997. 4–11. p.; Xaç'ikean, 1999d. 243–245. p.; Kozubaska-Andrusiv, 2009. 54–58. p.; Stopka, 2010. 164. p.; Mutafian, 2018. 88. p.; Osipian, 2018. 313. p.

84 Bžškeanc', 1830. 104–105. p.; Zacharyasiewicz, 1842. 18. p.; Ališan, 1896. 5. 9. 131–135. 215–217. 221. 225–227. p.; Xaç'ikean, 1950. 287. p.; Mik'ayēlean, 1964. 283. p.; Rōšk'ay, 1964. 150–151. p.; Petrowicz, 1971. 19–20. 38–39. p.; Blažejovskyj, 1975. 84. p.; Stopka, 2010. 174. p.

85 A hivatalos titulus Lemberg püspöke és Lengyelország, valamint a Rusz örményeinek érseke volt, de az egyházi joghatósága kiterjedt a Moldvában élő örményekre is. APMV MS. No. 1887. (Folio számozás nélkül.); Bžškeanc', 1830. 105. p.; Ališan, 1896. 5–8. p.; Xaç'ikean, 1950. 428–429. 442. 469. p.; Abrahamean, 1964. 204–205. p.; Mik'ayēlean, 1964. 249. p.; Rōšk'ay, 1964. 151. p.; Petrowicz, 1971. 20. p.; Stopka, 2010. 173. 177. p.; Bournoutian, 2011. 145–146. p.; Mutafian, 2018. 79. p.

86 Ališan, 1896. 11–12. 115. p.; Deny, 1957. 39. p.; Rōšk'ay, 1964. 152. p.; Petrowicz, 1967a. 89–129. p.; Petrowicz, 1971. 22. 26. p.; Stopka, 2010. 173. p.; Szulakowska, 2018. 148. p.

87 APMV MS. No. 1912. (Folio számozás nélkül.); Ališan, 1896. 10. p.; Petrowicz, 1950. 3. p.; Petrowicz, 1971. 23. 26–27. p.; Stopka, 2010. 163. p.; Bournoutian, 2011. 147. p.; Mutafian, 2018. 89. 91–93. 98. p.

az anyaországi örmény területekről, illetve Kilikiából érkeztek, és aktív szerepet játszottak a helyi örmény közösségek mindennapi életében is.⁸⁸

A Lengyelország területén élő örménységet a Rómával történő egyházi unió lehetősége az 1439. évi firenzei zsinaton érintette meg először komolyan. IV. Jenő (1431–1447) pápa nemcsak az örmény katolikosznak küldött hivatalos meghívót a tanácskozásra, hanem Lemberg örmény apostoli rítusú érsekének, II. Gergelynek (Grigor Varagec'i) (1415–1440) is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin (Konstandin Vahkac'i) (1429–1439) örmény katolikosz bizalmasának számított, és az örmény apostoli egyházon belül a Rómához történő közeledés egyik vezéregyéniségeként tartották számon. A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központjaként funkcionált. Így a római egyházfőt a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy befolyással rendelkező leMBERGI érseknek zsinatra invitálásával esetleg komoly hatást lehet gyakorolni az egyházi unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt erősíti meg az a tény, hogy IV. Jenő pápának helytálló értesülései voltak a leMBERGI örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról is, hogy kitűnő kapcsolatokat ápol mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.⁸⁹

Volt olyan nézet is, miszerint II. Gergely érsek személyesen is megjelent Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* című dokumentum megfogalmazásában. Jelenlétét a zsinaton azonban semmilyen forrás nem támasztotta alá. 1781. évi datálással viszont előkerült Lembergől egy olyan irat, amely a leMBERGI örmény küldöttek zsinati jelenlétét bizonyította.⁹⁰

Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni

---

88 MAMAT MS. No. 821. Fol. 2r.; MAMAT MS. No. 1527. Fol. 667/v.; Osipian, 2011. 248–249. p.; Stopka, 2016. 268. p.

89 Obertyński, 1934. 12. p.; Hofman, 1935. 50. p.; Petrowicz, 1971. 54. p.; Nagy, 2012. 39. p.; Stopka, 2016. 294. p.

90 Balgy, 1878. 100. 125–126. p.; Obertyński, 1934. 24. p.; Nagy, 2012. 38. p.; Stopka, 2016. 296–298. p.

az örmény apostoli egyház egyesülését.⁹¹ Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: a forrás 1439. helyett ugyanis az 1429. esztendőt jelölte meg dátumként. Ez nem változtatott azonban azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon, azaz a delegáltjai révén, szerepe volt az uniós tárgyalások eredményes alakulásában, azaz ők egyesültek Rómával.⁹²

Az egyházi unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló (1434–1444) lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy a lengyelhoni örmények immár a latin egyház hívei, és külön levélben gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie őket az egyházi egyesülés elfogadásáról.⁹³ A vallási unió megkötése ráadásul első pillantásra kedvező eredményeket hozott a lengyelországi örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi és önkormányzati kiváltságait.⁹⁴ A lembergi örménység helyzete a vallási egyesülés megkötése után érdekesen alakult. II. Gergely érsek, miután delegáltjaitól értesült az egyházi unió megkötéséről, azonnal hozzáfogott, hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.⁹⁵ Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.⁹⁶ Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az egyházi unió elfogadásáról. II. Gergely érsek erőfeszítései mindenesetre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszot zengett az érsek vallási egyesülés érdekében tett erőfeszítéseiről.⁹⁷

A vallási egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott, ugyanis időközben a lembergi örmény érsek 1440-ben tisztázatlan körülmények között, váratlanul eltávozott az élők sorából. Ráadásul Lemberg és Lengyelország örménysége nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő egyházi változások alól.

---

91 Obertyński, 1934. 24. p.; Hofman, 1935. 52. p.; Petrowicz, 1971. 57. p.

92 Rõšk'ay, 1964. 156. p.

93 Hofman, 1935. 143. p.; Petrowicz, 1971. 58. p.

94 Bischoff, 1864. 16–19. p., Nagy, 2012. 40. p.; Mutafian, 2018. 200–201. p.

95 Obertyński, 1934. 44. p.; Petrowicz, 1971. 60. p.

96 Halecki, 1958. 55–59. p.

97 Balgy, 1878. 162–163. p.; Obertyński, 1934. 44–45. p.; Petrowicz, 1971. 56. p.; Stopka, 2016. 301–302. p.

Az 1441-ben Sisben megtartott katolikosz választózsinton jelenlévők többsége az egyházfői székhely anyaországba, azaz Ęjmiacinba történő visszaköltözése mellett döntött. Sőt, I. Kirakos (1441–1443) (Kirakos Virapec’i/ Xorvirapec’i) személyében az anyaországi területekről származó egyházfőt választott meg katolikosznak. Ezt azonban a kisebbségben maradt kilikiai örmény klérus nem fogadta el, és saját katolikoszt választott magának, ami által az örmény apostoli egyház kettészakadt. Ennek fényében II. Gergely leMBERGI örmény érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc’i (1440–1460) lett, aki viszont kéréllhetetlen és könyörtelen ellensége volt az egyházi uniónak. Ráadásul Awedik Ilovc’i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos (1441–1443) (Kirakos Virapec’i/ Xorvirapec’i) katolikosztól kapta. Így az örmény egyházzakadás miatt Lemberg szembekerült a kilikiai katolikoszátussal, mert az Ęjmiacinba visszaköltözött katolikoszt ismerte el az örmény apostoli egyház vezetőjének, és nem a kilikiai katolikoszt.⁹⁸

1475-ben Lembergbe és Lengyelország területére újabb nagyszámú örmény telepedett le. Ők túlnyomórészt a 11. század óta létező krími örmény közösség tagjaiból kerültek ki. Elvándorlásukat pedig a krími Kaffa város 1475. évi oszmán-török annektálása idézte elő. A krími örmény menekültek csakhamar, a 15–16. század közepére sikeresen integrálódtak az új hazába. Sőt, az általuk beszélt kevert (hibrid) nyelv, az úgynevezett armeno-kipcsak került Lengyelország területén túlsúlyba, olyannyira, hogy a 16–18. században az örmények ezt a nyelvet használták elsődlegesen, illetve dokumentumaik többségét is e nyelven jegyezték le.⁹⁹

---

98 Az örmény katolikoszátus majdnem négyszáz év „távollét” után költözött vissza az anyaország területén található, eredeti egyházfői székhelyre, Ęjmiacinba (régi nevén Vałaršapatba). Erről ld. bővebben: R̥ošk’ay, 1964. 156–158. p.; Sanjian, 1969. 198. 200. p.; Petrowicz, 1971. 61–67. p.; Örmanean, 1993. 101–103. p.; Stopka, 2010. 166. p.; Nagy, 2012. 41. p.; Stopka, 2016. 304–305. p.; Mutařian, 2018. 103. p.

99 Erről ld.: MAMAT MS. No. 1099. Fol. 114/v.–118r.; MAMAT MS. No. 2939. Fol. 471/r.–v.; MAMAT MS. No. 3081. Fol. 119/v.–120r.; MAMAT MS. No. 3243. Fol. 299/r.–v.; MAMAT MS. No. 3411. Fol. 179/r.–v., Fol. 180/r.–v.; MAMAT MS. No. 3504. Fol. 228/r.–v.; MAMAT MS. No. 7442. Fol. 281/v.–282r.; MAMAT MS. No. 7686. Fol. 280/v.; MAMAT MS. No. 7442. Fol. 280/v.–281/v.; MAMAT MS. No. 7709. Fol. 34/v., Fol. 58r.–59r.; MAMAT MS. No. 7831. Fol. 295r.; MAMAT MS. No. 8815. Fol. 27r.; BMK MS. No. 440. Fol. 4/v., Fol. 8r., Fol. 11r., Fol. 48r.,

A koraújkorra a Lengyel Királyság, majd 1569-től a Lengyel-Litván Unió területén élő örménység a legmódosabb anyaországon kívüli közösséggé vált. Sőt, Lemberg örmény kolóniája templomaival, iskoláival és nyomdájával az örmény kultúra egyik legfontosabb mentsvárává vált, miközben az anyaországi területek az oszmán-török és perzsa hatalmi terjeszkedés ütközőzónájában sínylődtek.¹⁰⁰ Az örmény közösség már a középkorban is szemben találta magát Róma egyesítő valláspolitikájával, de ezek a kísérletek az örmény világi közösség és a klérus ellenállása miatt rendszeresen elbuktak.¹⁰¹ Azaz tömeges áttérésekről ekkor még nem beszélhetünk. Azonban mindig akadt egy-egy olyan módos örmény család, amely katolizált, és akiket Torosowicz érsek tevékenysége előtt csak igaz katolikus hiten lévő „régii” vagy „korábbi” örményeknek is neveztek (Quondam Armenus nunc vero catholicus).¹⁰²

Fol. 31r.–46/v., Fol. 47r.–51/v.; Bžškeanc', 1830. 245. p.; Xač'ikean, 1955. 389–390. 395. p.; Deny, 1957. 26–41. p.; Grigorean, 1963. 45–46. 289. p.; Mik'ayēlean, 1964. 136. 202. 216. 242. 268. 270. 273–275. 292–293. p.; Schütz, 1968. 13. p.; Sanjian, 1969. 313–314. p.; Vásáry, 1969. 139–189. p.; Xač'ikean, 1999d. 241. 249. p.; Osipian, 2011. 250. p.; Mutafian, 2018. 36–39. 77–78. 131–135. p.

100 Lemberg mellett Bar (Baranivka), Bełz (Belz), Chełm (Holm), Czerniowce (Černivci), Halicz (Halyč), Jarosław, Jazłowiec (Yazlovets), Kamieniec-Podolski (Kamyanets-Podilskyi), Krakkó, Krasnopol (Krasnopil'), Krosno, Kutu, Łuck (Luts'k), Śnyatin (Snjatin), Stanisławów (Stanyslaviv), Tyśmienica (Tysmenitsia), Włodzimierz-Wołyński (Volodymyr-Volynskyi), valamint Zamość városa rendelkezett gazdaságilag nagyon erős és jól szervezett örmény közösséggel. Bžškeanc', 1830. 99–100. 147. 155. p.; Schütz, 1961. 123–130. p.; Schütz, 1962, 291–309. p.; Abrahamean, 1964. 205. p.; Schütz, 1966. 99–115. p.; Schütz, 1987. 310–311. p.; Acta, 1992a. 99–100. 190. p.; Acta, 1993. 77. 382. p.; Kirakosean, 1997. 166–167. p.; Osipian, 2017b. 61–74. p.; Bžškeanc', 2019. 192–195. 199–200. 207–231. p

101 Valójában ezek a korai egyházi uniós kísérletek csupán részsikereket eredményeztek. Obertyński, 1934. 12. 24. 44–45. p.; Petrowicz, 1971. 52–60. p.; Zek'iean, 2000. 106–127. p.; Stopka, 2016. 143–156. 193–220. 291–308. p.

102 A 14–15. század fordulóján az örmény domonkosok Lemberg városában kívántak letelepedni, de térítéseiket az örmény apostoli érsekek megakadályozták. Zacharyasiewicz, 1842. 29. p.; Gromnicki, 1889. 12. p.; Petrowicz, 1971. 13. p.; Stopka, 2010. 184–185. p.; Stopka, 2016. 272. p.

A Trienti (Trentói Tridenti) Zsinatot követően Róma felől ez a szándék azonban újból felerősödött, sőt az 1596. évi breszti rutén vallási unió megkötése után kézzelfogható közelségbe került az örmények áttérítését megcélzó vallási egyesülés. Ez annak volt köszönhető, hogy a már említésre került V. István örmény egyházfő Rómában és Trientben tett látogatása alkalmával ígéretet tett arra, hogy egyháza elfogadja Róma elsőbbségét, amennyiben a nyugati egyház megvédi az anyaországi örményeket a muszlim hitű oszmán-török és perzsa hatóságok túlkapásaitól. Ezt sokan a katolikus egyházban rosszul értelmezték, mert azt a téves következtetést vonták le, hogy az örmények Trientben hivatalosan is kimondták Rómával a vallási uniót, holott ilyen aktus nem történt. Ennek okán az anyaországi területeken, illetve a diaszpórákban (azaz a kolóniákban), különösen a Lengyel-Litván Unió területén és Moldvában élő örmény közösségek Róma látókörébe kerültek. V. István katolikosz ezt követően 1551-ben Lembergbe távozott, ahol egy év múlva megbetegedett és elhunyt.¹⁰³

A 16. század közepétől kezdve a lengyel katolikus egyház, illetve annak képviselői is élénk érdeklődést mutattak az ország területén élő örmény keresztények iránt, és számos írást jelentettek meg egyházi szokásaikkal kapcsolatban. Ezek a munkák propagandisztikus céllal jelentek meg, és egyöntetűen majdani katolizálásukat sugalmazták. Még a zsinati tanácskozással szinte egy időben a lembergi örményekről, illetve vallásukról, más felekezetekkel és népekkel együtt, már negatív tónusban számolt be egy, a katolikus egyház álláspontját határozottan képviselő dokumentum. Luigi Lippomano (1496–1559) akkori krakkói apostoli nuncius, Verona, majd Bergamo püspöke, 1555–1556 között Carlo Caraffa (1517–1561) bíborosnak írt jelentéseiben megjegyezte, hogy Lemberg egy, a bűnös bibliai Babilonhoz hasonlatos város telis-tele bűnös lélekkel. Lippomano apostoli nuncius jelentése szerint Lemberget a pogány zsidók és tatárok mellett az eretnekségben lévő protestánsok, valamint a szakadárságban leledző görögök (sic! rutének) és örmények lakták nagyszámban. Igazi (katolikus) keresztény pedig alig él a városban, és ezeket a népeket az igaz keresztény hit felé kell terelni.¹⁰⁴

---

103 Rõšk'ay, 1964. 164. p.; Stopka, 2010. 166–167. 196. p.; Nagy, 2012. 45–46. p.

104 Bžškeanc', 1830. 149. p.; HC, 1923. 251. 331. p.; Acta, 1993. 77. 382. p.; Stopka, 2010. 181. p.; Teter, 2011. 141–142. p.; Bžškeanc', 2019. 184. p.

1564-ben Giovanni Francesco/Gianfrancesco Commendone (1523–1584) krakkói apostoli nuncius, Cephalonia/Kephalónia címzetes püspöke Lembergbe látogatott, és részt vett az örmény érseki főszékesegyházban megtartott liturgián. Anunciuskonkrétumok taglalása nélkül megállapította, hogy a leMBERGI örmények ugyan jó keresztények, de sajnos „görög módra” rengeteg eretnek szokásnak hódolnak, és ezért mielőbb kezdeményezni kellene körükben a Róma hitére történő áttérést.¹⁰⁵ Antonio Maria Graziani (1537–1611) az apostoli nunciatura titkára, később Amelia püspöke és velencei apostoli nuncius, 1565-ben Commendone nuncius utasítására Lembergbe utazott az örmény liturgia tanulmányozására. A titkár röviden leírta, hogy az örmények keresztény hitéhez nem férhet semminemű kétség, de túlságosan zavaróak az eretnek és szakadár görögök misézésére hajazó szokásaik.¹⁰⁶ Egy évvel később, 1566-ban Benedikt Herbst SJ (1538–1598) német jezsuita hitszónok és teológus Lembergbe tett látogatást. Az örményekről az írta le, hogy ők valóban keresztények, lojálisak az államhoz, és barátságosan viseltetnek a latin rítusúak iránt. Sőt, nagy öröme az is megtapasztalta, hogy az örmények közül sokan vettek részt a város templomaiban katolikus miséken, azonban az örmények vallási és liturgikus szokásait furcsának és nem a megszokottnak találta. Szerinte az örmények számos hibát vétének miséiken, amit illene mielőbb kiküszöbölni. Az egyházi unió lehetőségével kapcsolatban azonban határozottan kikötötte, hogy körükben ezt kizárólag tárgyalásos úton, erőszak nélkül lehet keresztül vinni.¹⁰⁷ 1567-ben és 1568-ban Giulio Ruggieri (megh. 1568) krakkói apostoli nuncius írt hosszas jelentéseket Rómába, amelyekben leírta Galícia vallási viszonyait. Az örményekről megjegyezte, hogy nagyszámú és erős közösséget alkotnak az ország területén, akiket a Lembergben székelő keleti érsekük irányít. Ruggieri nuncius viszont az apostoli hitvallású örmények liturgikus gyakorlatát leveleiben tévesnek és kártékonyak tartotta, és úgyszintén a Rómával történő egyházi uniót tartotta egyedüli megoldásnak.¹⁰⁸

---

105 Ališan, 1896. 35. p.; HC, 1923. 162. p.; Welykyj, 1969. 43. p.; Petrowicz, 1971. 110. 143–148. 159. p.; Stopka, 2010. 183. p.; Osipian, 2017a. 188. p.

106 HC, 1923. 106. p.; HC, 1935. 81. p.; Petrowicz, 1971. 110. p.; Stopka, 2010. 183. p.; Osipian, 2011. 245–246. p.

107 Balgy, 1878. 164. p.; Petrowicz, 1971. 144. 148–149. 155. 159. p.; Stopka, 2010. 176. 195. p.; Osipian, 2017a. 189. p.

108 AAV ANV. Vol. 5/b. Fol. 37r.; Petrowicz, 1971. 146–147. p.; Acta, 1991a.

Galíciában és Podóliában az 1560-as és a 1570-es években az ottani latin rítusú püspökök gyakorta vizitálták az ott élő keleti hitű keresztényeket, és egyszersmind tanulmányozták a tőlük eltérő egyházi szokásaikat is. Sőt, e mögött nemcsak valláspolitikai, hanem tudományos szándékot is kellett keresni. A katolikus egyház képviselői ugyanis azért itt, a Lengyel-Litván Unió területén tanulmányozták a keleti egyházakat, mert ezek az egyházak számos régi szokást őriztek meg az ókeresztény korból. Ennek fényében a német származású Marcin Kromer (Martinus Kromerus) (1512–1589) Warmia (Erland, Olsztyn) püspöke 1575-ben leírta, hogy az örmények saját nyelvük és saját rítusuk szerint tartják meg istentiszteleteiket, ám elismerik a római katolikus egyház és a pápa egyházi elsőbbségét. Azonban kétségtelenül megállapította, hogy az ő egyházuk sokkal ősbibb, mint az övék. Ezenfelül ama véleményének is hangot adott, hogy ezeket a keresztényeket idővel Róma igaz hitére kellene meg-, vagy áttéríteni.¹⁰⁹

A katolikus egyház által hibásnak, szakadárnak, vagy esetleg eretneknek tartott örmény egyházi hagyományokról és szokásokról először Piotr Skarga/Skorga SJ (1536–1612) jezsuita, udvari pap írt és szónokolt 1575-ben. Véleménye szerint az örmények azért szenvedtek a történelem folyamán olyan töménytelenül sokat, mert a 6. században hátat fordítottak régi, igazhitű egyházfőik és Róma tanításainak. Skarga ezzel kapcsolatban hozzáfűzte azt is, hogy fájdalmas szenvedésük csak is akkor érhet véget, ha az örmények elfogadják végre a Rómával történő egyházi uniót.¹¹⁰ 1578-ban Lemberg latin rítusú (katolikus) érseke, Jan Dymitr Solikowski (1539–1603) írásaiban már kifejezetten ellenséges tónusban írt az örményekről. Szerinte nem elég az, hogy az örmények eretnek keresztények, de még fősvény és erőszakos kereskedők is, akik tevékenységükkel az egyháznak és az államnak is sok kárt okoznak, ezért kell őket mielőbb, akár erőszak útján is egyházi unióra bírni. Ráadásul Solikowski érsek az örményeket konkrétan be is perelte Báthori István (1575–1586) lengyel királynál és erdélyi fejedelemnél, mert nem fizették be tisztességesen az adókat. Az uralkodó azonban nem foglalkozott érdemben az érsek vádaskodásaival, sőt Jan Zamoyski (1542–1645) kancellár tanácsára az örmények vallási és kereskedelmi

---

176. 239. p.

109 Ališan, 1896. 38–39. p.; Petrowicz, 1971. 149. p.; Stopka, 2010. 194–197. p.; Osipian, 2011. 260–261. p.; Osipian, 2017a. 189. p.

110 Petrowicz, 1971. 140–142. 159. p.; Stopka, 2010. 198. p.; Osipian, 2017a. 190. p.

kiváltságait kiszélesítette.¹¹¹ A 16–17. század fordulójától kezdve, a vallási egyesülés szemszögéből nézve az örmények már nemcsak a rekatolizációt támogató lengyel udvar és egyház, hanem az Apostoli Szentszék látókörébe is kerültek.¹¹² Nem sokkal a breszti rutén egyházi uniót követően Paweł Wołucki (1560–1622), Kamieniec-Podolski latin rítusú püspöke Jan Potocki herceggel együtt katonasággal próbálta a kamieniec-podolski örmény közösséget egyházi unióra bírni, azonban az örmények ekkor még sikeresen ellenálltak, és a királyi udvar is a segítségükre sietett. Így akkor ez az egyházi uniós kísérlet kudarcba fulladt, de ez az esemény is jól mutatta, hogy előbb-utóbb a lengyelországi (a galíciai, a volhíniai és podóliai) örményeket egyházi unióra fogják kényszeríteni az egyházi és a világi hatóságok.¹¹³ Sőt, ezt az állam felől jövő, vallási uniót megcélzó szándékot támasztotta alá a Lembergben élő, de jó szentszéki kapcsolatokkal rendelkező, német származású, katolikus hittudós Johannes Alembek (1570–1636) a 17. század elején írott pamfletjében is. Szerinte az örmények régen igazhitű katolikus voltak, és csak a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinatot követően fordítottak hátat Rómának. Ezt az eltávolodást pedig egy sikeres vallási unióval lehet orvosolni.¹¹⁴

Ez idő tájt a krakkói humanista és katolikus pap Sebastian Petrycy (1554–1624) már erősebb mondatokat használt a kifejezetten az örmények és zsidók ellen irányuló pamfletjében. Az örményeket a Lengyel-Litván Unióra nézve a zsidóknál is veszélyesebb elemnek tartotta. Ugyanis nem elég, hogy csaló és fősvény kereskedők, hanem eretnek keresztények is, és az ilyeneket nem lehet tolerálni, feltéve, ha az Apostoli Szentszék támogatásával leteszik a katolikus hitvallást,

---

111 A király azért sem bántotta az örményeket, mert komoly anyagi támogatást nyújtottak a háborúhoz, illetve kedvezményes hitelt nyújtottak Zamojski kancellár költséges építkezéseihez. Erről ld. még: MAMAT MS. No. 2267. Fol. 127r.; Ališan, 1896. 50–51. 55. p.; Rõšk'ay, 1964. 166. p.; Petrowicz, 1971. 122. 150. 154–155. 158–159. p.; Schütz, 1987. 309. p.; Osipian, 2011. 252–254. p.; Osipian, 2017a. 191–192. p.; Mutafian, 2018. 105. p.

112 Welikyj, 1969. 176. p.; Ališan, 1896. 230. p.; Petrowicz, 1971. 127. 152–153. 159. p.; Osipian, 2017a. 195. p.; Osipian, 2018. 315. 324. p.

113 Ališan, 1896. 29–30. 61. p.; Petrowicz, 1971. 140. 151. p.; Stopka, 2010. 198. p.

114 Osipian, 2011. 257–260. p.; Osipian, 2017a. 198. p.

azaz egyházi unióra lépnek Rómával.¹¹⁵ Mindezek fényében magától értetődő volt, hogy 1622-ben Ludovico Ludovisi (1595–1632) bolognai érsek, az Apostoli Szentszék missziós szervének, a Propaganda Fidének bíboros-prefektusa Giovanni Battista Lancelotti (1576–1656) varsói apostoli nunciának, Nola püspökének hosszas instrukciókat jutatott el írásban az örmények esetleges katolizálása céljából. Sőt, Lemberg akkori latin rítusú érseke, Jan Andrzej Próchnicki (1553–1633) már 1622-ben kifejezetten kérte az újonnan megalakult Propaganda Fide anyagi és erkölcsi támogatását, hogy az eretnek hitű, lengyelhoni örményeket mielőbb az egyházi unió elfogadására bírják.¹¹⁶ Az Apostoli Szentszék tisztában volt azzal, hogy Breszt (Brzeźc nad Bugiem) után a Lengyel-Litván Unió területén élő örmények körében csak akkor lehet sikeres az egyházi unió, ha sikerül megnyerni a helyi felsőbb klérust a katolikus egyház számára.¹¹⁷ A 16–17. század fordulóján, illetve a 17. század elején azonban Yovhannēs Seč’ovc’i (érsek: 1598–1602), Karapet Tulkuranc’i (érsek: 1606–1607), valamint II. Mesrop Kaffayec’i (1550–1624, érsek: 1617–1624) személyében nagyon jól képzett teológusok és hitvitázók álltak a leMBERGI örmény apostoli érsekség élén. Ők pedig esküdt ellenségei voltak a Rómával történő bármilyen nemű egyházi közeledésnek vagy egyesülésnek.¹¹⁸

---

115 Abrahamean, 1964. 208. p.; Stopka, 2010. 199. p.; Mutafian, 2012b. 447–468. p.; Osipian, 2011. 267–268. p.; Osipian, 2017a. 199–201. p.

116 APF SOCG. Vol. 337. Fol. 315r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 100/r.–v., Fol. 101/r.–v.; HC, 1935. 130. 260. p.; Petrowicz, 1971. 151–152. p.; Welykyj, 1972. 87. p.; Osipian, 2011. 271–272. p.

117 Az Apostoli Szentszék bíborosai az örmények vallási egyesülése esetén a firenzei zsinatot és a breszti egyházi uniót vették volna alapul. APF Acta SC. Vol. 4. Fol. 44r., Fol. 88r.–89r.; APF FVC. Vol. 3. Fol. 415r.–417/v.; BMK MS. No. 97. Fol. 12/v.–13r.; BMK MS. No. 437. Fol. 1/v.–2r.; Acta, 1996. 5. p.; Xaç’ikean, 1999d. 251. p.

118 APF Lettere SC. Vol. 2. Fol. 39/r.–v., Fol. 57r.–58r.; MAMAT MS. No. 7715. Fol. 13/r.–v.; Bžškeanc’, 1830. 107. 140. 150. 153. p.; Zacharyasiewicz, 1842. 21. p.; Ališan, 1896. 62. 66–69. 75. 110. 136. 164–176. p.; Deny, 1957. 27. 35. p.; Rōšk’ay, 1964. 169. p.; Petrowicz, 1971. 123–136. p.; Acta, 2001a. 28. 36. 267–269. p.; Bžškeanc’, 2019. 180. p.

Nikol Torosowicz érsek egyházi uniója (1627–1652)

1624-ben a lembergi örmény érseki hivatal az egyházi uniót hevesen ellenző II. Mesrop Kaffayec'i érsek halálával megüresedett, és a közösség egyházi, valamint világi képviselői nem tudtak dűlőre jutni az utódlás kérdésében.¹¹⁹ Két esztendővel később, az 1626. év végén a perzsa Szafavida Birodalom által megszállt Örményországból Konstantinápoly érintésével kíséretével együtt érkezett meg egy Jazłowec (ma Yazlovets' városa Ukrajnában) városában eltöltött rövid pihenőt követően Lembergbe Melkiszedek (Melk'isēt' Gaṛnec'i) (1593–1627) ellenkatholikosz.¹²⁰ A közösség vezetői már eleinte sem fogadták nagy örömmel és kitörő lelkesedéssel az örmény főpap megérkezését, mert ellentmondásos hivatalának híre eljutott Lembergbe is. Ráadásul a lembergi örmények fenntartásait tovább erősítette, hogy Melkiszedek az időközben megüresedett, a Lengyel-Litván Unió területén lévő örmény apostoli egyházi hivatalokat pénzért áruba bocsátotta, és így cselekedett az örmény érseki hivatal esetében is.¹²¹

Melkiszedek eleinte kíséretének valamelyik tagjával szerette volna betöltetni a megüresedett érseki hivatalt. Először a vele együtt érkező és lembergi születésű Zakaria Bernatowiczot, majd Yovhannēs Xul (Khul, Chul) érseket, megbuktatott konstantinápolyi pátriárkát szerette volna kinevezni, illetve beiktatni a nevezett hivatal élére. A felkérést azonban mindkét főpap elutasította.¹²² Ugyanakkor a lembergi közösségen belül akadt egy önként jelentkező, a 24 esztendős fiatal, ám nagyon ambiciózus örmény szerzetes (abelay), Nikol (Mikołaj) Torosowicz (Nikołos

119 BMK Cod. Arm. No. 441. Fol. 170r.; Bžškeanc', 1830. 107. p.; Ališan, 1896. 110. 185. p.; Abrahamean, 1964. 222. p.; Rōšk'ay, 1964. 172. p.; Petrowicz, 1971. 135–136. 186. p.; Bžškeanc', 2019. 180. p.

120 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 101r.–101v.; BMK MS. No. 266. Fol. 401/v.–402r.; MAMAT MS. No. 1004. Fol. 192/v.; MAMAT MS. No. 1773. Fol. 237/r.–v.; Dawrižec'i, 1896. 228. p.; Abrahamean, 1964. 222. p.; Dawrižec'i, 1990. 293. p.; Schütz, 1987. 246–247. p.; Mutaſian, 2018. 212. p.

121 MAMAT MS. No. 1773. Fol. 237r.; BMK MS. No. 283. Fol. 394/v.–397r.; Ališan, 1896. 203. p.; Schütz, 1987. 286. p.; Mutaſian, 2018. 187. 210. p.

122 APF SOCG. Vol. 73. Fol. 40/r.–v., Fol. 41r.; MAMAT MS. No. 1004. Fol. 190/v., Fol. 192/v.; Akinean, 1936. 249–250. p.; Petrowicz, 1950. 16. 50–52. 55–57. p.; Acta, 1992b. 282. 287. p.

T'oroseanc') (1603–1681) személyében, aki dúsgazdag családjának köszönhetően jó kapcsolatokkal és összekötésekkel rendelkezett a lengyel főnemességnél és természetesen a királyi udvarnál. Apja Jakob/Yakob Torosowicz bárói címet is viselő, dúsgazdag kereskedő volt, aki főnemesi rangját a lengyel királyi udvarnak tett szolgálatai fejében nyerte el.¹²³ A források tanúsága szerint Nikol Torosowicz 1627. január 3-án küldöttei révén felkereste a városban tartózkodó Melkiszdedek ellenkatholikoszt, és hatalmas vagyon megfizetése fejében elérte nála, hogy titokban még ugyanazon napon, az éjszaka leple alatt a leMBERGI Szent Kereszt Felmagasztalása örmény monostorban érsekké nevezze ki és felszentelje. Az ellenkatholikosz kíséretével együtt elfogadta Torosowicz kérését, és titkos, de ünnepélyes szertartás keretén belül kinevezte, és beiktatta őt érseki hivatalába.¹²⁴ Ezt követően az ellenkatholikosz, hogy megerősítse Torosowicz kinevezését, néhány nappal később, 1627. január 8-án körlevelet adott ki, miszerint minden olyan egyházi és világi örmény személyt kiátkoz az egyházból, aki nem ismeri el vagy kétségbe vonja Torosowicz érseki kinevezésének jogosságát.¹²⁵

Melkiszdedek ellenkatholikosz nem sokkal ezt követően Kamieniec-Podolskiba (ma Kamianets Podilskyi városa Ukrajnában) távozott, majd hamarosan egy meghülés következtében ágynak esett és elhalálozott.¹²⁶ Ez az esemény egyáltalán nem gyengítette a frissen beiktatott Torosowicz érsek pozícióját. Sőt, az ő helyzetét szilárdította meg, hogy az 1627. évi kinevezését 1629-ben, a katolicizmust támogató III. (Waza, Vasa)

---

123 A Torosowicz család ősei még a 14. század végén érkeztek Kilikiából Lengyelországba. APF SOCG. Vol. 291. Fol. 167r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 183/v.–184/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 57r.; Dawrižec'i, 1896. 364. p.; Ališan, 1896. 203. p.; Petrowicz, 1950. 52. p.; Petrowicz, 1971. 160. p.; Schütz, 1987. 285. p.; Dawrižec'i, 1990. 293. p.

124 APF SOCG. Vol. 181. Fol. 98r.; BMK MS. No. 12. Fol. 16r.; BMK MS. No. 166. Fol. 401r.; Bṛni Miut'iwn, 1884. 21. p.; Abrahamian, 1964. 223. p.; Relation, 2017. 99–100. p.; Mutařian, 2018. 213. p.

125 BMK. Cod. Arm. No. 447. (Folio számozás nélkül.); Bṛni Miut'iwn, 1884. 215. p.; Dawrižec'i, 1896. 365–366. 640–641. p.; Petrowicz, 1950. 20. p.; Schütz, 1987. 289. p.; Dawrižec'i, 1990. 24–25. 35–36. 294. p.

126 Melkiszdedeket a kamieniec-podolski örmény apostoli Szent Miklós-templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. BMK MS. No. 292. Fol. 340/v.–341r.; Dawrižec'i, 1896. 228. 364–366. p.; Rõšk'ay 1964. 173. p.; Dawrižec'i, 1990. 293. 295. p.; Bžskeanc', 2019. 175. 184. p.

Zsigmond (1587–1632) lengyel király is megerősítette.¹²⁷ Ezt követően Torosowicz érsek, a lengyel udvar támogatását maga mögött tudva, erőszakos egyházpolitikába kezdett, és a világiközösség vezetőit, köztük Toros Bernatowicz lemergi örmény bírót börtönbe vetette, és helyükre saját híveit nevezte ki.¹²⁸ Torosowicz ellentmondásos kinevezésének és első lépéseinek híre csakhamar eljutott az örmény egyházfői székhelyre, Örményországba és a Szafavida Birodalom fővárosába, Iszfahánba is. Ráadásul híre kelt annak is, hogy Torosowicz már titokban katolizált, és nem az örmény apostoli, hanem a római egyház érdekeit szolgálja. Ez az aktus az örmény apostoli egyházon belül komoly felzúdulást keltett, mert Torosowiczot egy olyan örmény főpap nevezte ki és szentelte fel érseknek, aki törvénytelenül nevezte magát az örmény apostoli egyház vezetőjének: tehát nem volt létjogosultsága. Ezen felül Ęjmiacinban és Kilikiában Melkiszedek ellenkatholikoszra egyházi átkot is mondtak az egyház vezetői. A közösség vezetői Torosowiczot fiatal kora miatt is alkalmatlannak tartották az érseki hivatalra, az érsekségre több alkalmas és tapasztaltabb, valamint teológiailag képzetesebb személyt is jelölni lehetett volna a lengyelországi örmény klérusból. Ezért a lemergi örmény közösség küldöttséget menesztett az anyaországi egyházfőhöz, hogy tanácsot kérjen a kialakult egyházi viszálytal kapcsolatban.¹²⁹

Eközben az örmény apostoli egyházon belül is változások történtek. 1629-ben a Szafavida Birodalom fővárosában, Iszfahánban (Isp’ahan, Sp’ahan) elhunyt I. (Szafavida) Nagy Abbasz perzsa sah és V. Dávid örmény katolikosz. Az új perzsa uralkodó, II. Szafi (1629–1642) sah engedélyezte, hogy az örmény egyház vezetői katolikoszválasztó szinódust hívjanak össze, továbbá az új sah jóváhagyta, hogy a katolikoszi hivatal visszaköltözhet az ősi egyházfői székhelyre, Ęjmiacinba. A nevezett szinódus még 1629-ben III. Mózes (Mowsēs Tat’ewac’i) (1629–1633) katolikosz személyében új egyházfőt

127 III. Zsigmond 1592–1599 között Svédország királya is volt egyúttal. Erről ld. még: Zacharyasiewicz, 1842. 76. p.; Petrowicz, 1950. 20–22. 61. 91. p.; Rōšk’ay, 1964. 173. p.; Schütz, 1987. 286. 289–290. p.

128 Torosowicz érsek első lépéseinek egyike volt, hogy Kamieniec-Podolskiban pappá (k’ahanay tēr) szentelt egy Őnop’rios nevű örmény ifjút. MAMAT MS. No. 1916. Fol. 421/v.; Dawrižec’i, 1896. 366. p.; Rōšk’ay, 1964. 173. p.; Dawrižec’i, 1990. 293. p.; Osipian, 2017a. 179–180. p.

129 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 61/r.–v., Fol. 65r., Fol. 67r.; MAMAT MS. No. 1004. Fol. 194r.; Ališan, 1896. 204. p.; Dawrižec’i, 1896. 366–367. p.; Dawrižec’i, 1990. 293–294. p.

választott.¹³⁰ Az újdonsült örmény katolikosz rögtön cselekvésre szánta el magát, mert tisztában volt azzal, hogy ahol Melkiszedek felbukkant, ott mindig és mindenhol csak viszályt szított jelenlétével.¹³¹ Ezért tanácsadói sugalmazására az éppen Lembergben tartózkodó Yovhannēs Xul érseket, korábbi konstantinápolyi örmény apostoli pátriárkát legátusnak (nwirakn) nevezte ki, és arra kérte, hogy vizsgálja ki Torosowicz ügyét. Az örmény egyházfő választása azért esett rá, mert Yovhannēs Xul jól ismerte Torosowiczot, aki korábban tanítványa volt konstantinápolyi tanulmányai idején, sőt ő szentelte fel pappá, és előtte tette le a szerzetesi fogdalmát.¹³²

III. Mózes katolikosz azonban nagyot tévedett, mert nem ismerte Yovhannēs Xul érsek múltját. Ő ugyanis a kellő információk hiányában arra számított, hogy a legátus elmarasztalja az új lebergi érseket és az ellenkatolikoszt. Ezzel ellentétben kiderült, hogy Yovhannēs Xul támogatta Torosowicz kinevezését, sőt maga is jelen volt Lembergben a titokban megtartott érsek felszentelő liturgián.¹³³

Ezért az egyházfő még 1629-ben új legátus után nézett. Az erre a feladatra alkalmas személyt III. Mózes Grigor Kesarac'i (1570–1632) érsek személyében találta meg.¹³⁴ A nevezett örmény főpap korábban ugyancsak Konstantinápoly örmény apostoli pátriárkája volt, és kérlelhetetlen, illetve könyörtelen ellensége volt mindenféle egyházi uniók kísérletnek. Ráadásul az örmény főpap semmilyen egyházi

---

130 MAMAT MS. No. 211. Fol. 191r.; MAMAT MS. No. 2864. Fol. 7/v.–8/v.; MAMAT MS. No. 7786. Fol. 249r.; Dawrižec'i, 1896. 365. 640. p.; Akinean, 1936. 113–124. p.; Zulalean, 1966. 239–240. p.; Schütz, 1987. 273–274. p.; Dawrižec'i, 1990. 292. p.; Xač'ikean, 1999c. 319. 325–326. p.; Gureghian, 2010. 783–799. p.; Mutafian, 2018. 86. p.

131 Zacharyasiewicz, 1842. 75–78. p.; Schütz, 1975. 287. p.

132 Yovhannēs Xul (1600–1601, 1621–1623, 1631–1636) több alkalommal állt a konstantinápolyi örmény apostoli patriarchátus élén. Erről ld. még: Ališan, 1896. 211. p.; Örmenean, 1914. 2357–2358. 2382–2383. p.

133 Rōšk'ay, 1964. 177. p.

134 Grigor Kesarac'i (1601–1608, 1611–1621, 1623–1626) úgyszintén több ízben állt a konstantinápolyi örmény apostoli patriarchátus élén. Az örmény főpapnak kifejezetten rossz volt a kapcsolata Melkiszedek ellenkatolikoszsal, és emiatt gyűlölte Torosowiczot is. Erről ld. még: Dawrižec'i, 1896. 366. p.; Örmanean, 1914. 2322–2323. 2382–2383. 2537–2558. p.; Alpōyačean, 1936. 136–144. p.; Schütz, 1987. 277. p.; Dawrižec'i, 1990. 290. p.; Kévorkian, 1994. 24–25. p.; Xač'ikean, 1999b. 349. 355. p.; Relations, 2017. 100. p.

fegyelmi kihágást sem túrt el. Ennek folytán a kezdetektől fogva esküdt ellensége volt Melkiszedekek ellenkatholikosznak, Zacharia Bernatowicznak, valamint Yovhannēs Xul érsekeknek is. Grigor Kesarac'i érsek Konstantinápoly érintésével érkezett Kamieniec-Podolskiba.¹³⁵ Érkezésének híre eljutott Lembergbe, és Torosowicz mindent megtett annak érdekében, hogy a katolikosz legátusa ne tudja lefolytatni személye ellen a vizsgálatokat. Sőt, a világi hatóságoknál kijárta, hogy az örmény legátus semmiképp se jusson el Lembergbe. Ennek ellenére Grigor Kesarac'i még Kamieniec-Podolskiból megüzente az érsekeknek, hogy járuljon színe elé, és adjon számot túlkapásairól.¹³⁶

Erre Torosowicz érsek válaszul a világi hatóságok segítségével Grigor Kesarac'it mint állítólagos oszmán-török kémeket kiutasította a Lengyel-Litván Unió területéről. A legátus akkor Moldvába távozott, majd Sučeava városában levelet fogalmazott meg III. Mózes katolikosz számára. Ebben a legátus nemcsak lemondásra szólította fel az érseket, hanem egyházi anatémát (nzovumn) mondott ki rá.¹³⁷ Az örmény közösség teljesen megdöbben a hír hallatán, és ezért több ezer tallért adtak Torosowicznak, hogy utazzon el a legátus székhelyére, Caesareába (ma Kayseri városa Törökországban), és bűnbánatot tartva kérjen tőle feloldozást.¹³⁸ Az érsek azonban Caesarea helyett Brussza városába utazott. Ott Torosowicz a levélben a katolikoszhoz, valamint személyesen Aristakēs Harberdac'i vardapethez, Brussza örmény apostoli püspökéhez és egyszersmind Grigor Kesarac'i érsek riválisához fordult.¹³⁹ A brusszai örmény püspök felelőtlenül kijelentette, hogy a legátusnak nem volt felhatalmazása a lebergi érsek kiátkozására, azonban döntését az örmény egyházfő felülbírálta. III. Mózes katolikosz ugyanis jóváhagyta a legátus kiátkozását. Sőt, e hírről értesülve maga Grigor Kesarac'i újfent megismételte és megerősítette a Torosowiczra

---

135 Akinean, 1936. 255. p.; Schütz, 1987. 291. p.; Mutafian, 2018. 213. p.

136 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 455r.; Ghoukassian, 1998. 91–92. p.; Relations, 2017. 100. p.

137 Dawrižec'i, 1896. 368. 375. p.; Ališan., 1896. 206. p.; Akinean, 1936. 251–255. 260. p.; Rōšk'ay, 1964. 173. p.; Pingirian, 1980. 443–457. p.; Schütz, 1987. 286. 291–292. p.; Dawrižec'i, 1990. 294–295. p.

138 Dawrižec'i, 1896. 370. p.; Schütz, 1987. 291. p.; Dawrižec'i, 1990. 290. p.

139 MAMAT MS. No. 2089. Fol. 322r.; Dawrižec'i, 1896. 222–223. p.; Daranač'i, 1915. 221–222. p.; Zulalean, 1966. 204. p.

kimondott egyházi anatómát.¹⁴⁰ Néhány évvel később azonban az örmény források arról emlékeztek meg, hogy Grigor Kesarac'i érsek legátusként túlságosan vonalasan és türelmetlenül viselkedett, mert elhamarkodottan döntött Torosowicz ügyében, és nem mutatott hajlandóságot arra, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon. Ugyanakkor azt is hozzá kell ehhez fűzni, hogy maga Torosowicz sem mutatkozott nyitottnak a tárgyalások békés rendezésére. Jóllehet az érsek az 1627. évi kinevezésekor és felszentelésekor egyértelműen hűségesküt tett az örmény apostoli egyháznak, és minden egyházi unióra történő kísérletet elutasított.¹⁴¹

Grigor Kesarac'i érsek sikertelen küldetését követően III. Mózes katolikosz Xac'atur Kesarac'i (1590–1646) püspök személyében újabb legátust delegált Lembergbe.¹⁴² A teológiaiilag is jól képzett örmény főpap útközben találkozott Grigor Kesarac'ival, aki informálta őt a fejleményekről, és Torosowicz egyházi átkának megerősítését kérte tőle.¹⁴³ Ennek ellenére Xac'atur Kesarac'i személyesen találkozott Lembergben az érsekkel és a közösség világi vezetőivel. A legátus békés megoldásra törekedett, de a világi képviselők elzárkóztak minden lehetséges megoldástól. Ők Grigor Kesarac'i álláspontjával értettek egyet, azaz véleményük szerint az érseket le kell mondatni, és az érsekség

---

140 Zacharyasiewicz, 1842. 77. p.; Ališan, 1896. 206. p.; Dawrižec'i, 1896. 369–371. p.; Schütz, 1987. 292. p.; Dawrižec'i, 1990. 293. p.

141 APF SOCG. Vol. 293. Fol. 184/v.; Obertyński, 1934. 61–63. p.; Schütz, 1987. 290. p.

142 Xac'atur Kesarac'it 1633-ban I. Fülöp örmény katolikosz Iszfahán örmény apostoli érsekének nevezte ki. A főpap több teológiai témájú (főleg Szentírás magyarázó) értekezést írt, és támogatta az örmény oktatást, illetve a könyvnyomtatást. Sőt, (érseki rezidenciáján) 1636-ban nyomdát is alapított Iszfahán örmények lakta Nor Ĵulay negyedében. Erről ld.: MAMAT MS. No. 351. Fol. 8/v., Fol. 47/v., Fol. 555/v., Fol. 559/v., Fol. 560/v.; MAMAT MS. No. 519. Fol. 74r.–79r.; MAMAT MS. No. 1282. Fol. 261/v.; MAMAT MS. No. 2745. Fol. 1r.; MAMAT MS. No. 7368. Fol. 450r.; Abrahamean, 1964. 261–262. p.; Mik'ayēlean, 1964. 285. 289. p.; Kévorkian, 1983. 572–595. p.; Schütz, 1987. 290. p.; Dawrižec'i, 1990. 20–21. 316. 319–320. 510. p.; Kouymjian, 1995. 31–34. p.; Ghougassian, 1998. 60. 83. 135–136. 169–170. 173–174. 181–182. p.; Aṙak'elean, 2011. 103–104. p.; Pehlivanian, 2013. 37. p.; Aslanian, 2014. 385. 389. 402–415. 420–421. 427. p.; Kouymjian, 2014. 19–26. p.; Relations, 2017. 103–104. p.; Barry, 2019. 74–75. p.

143 Dawrižec'i, 1896. 372. p.; Akinean, 1936. 260. p.; Dawrižec'i, 1990. 294. p.; Kévorkian, 1994. 24. p.

élére új főpapot kell kinevezni, továbbá azt is hangoztatták, hogy az érsekre kimondott egyházi átkot minden körülmények között fenn kell tartani.¹⁴⁴ Xaç'atur Kesarac'i püspök több ízben próbálta győzködni az örményeket, de ők továbbra is hajthatatlanoknak mutatkoztak a békés megoldásra. Végül az egyeztetésekbe és a tárgyalásokba belefáradt legátus, mivelhogy mindenképp megoldást akart találni az ügyre, jóváhagyta és megismételte a már Grigor Kesarac'i által is kimondott egyházi átkot.¹⁴⁵ Torosowicz érsek körül így lényegében örmény egyházi szempontból elfogyott a levegő. Ennek folyományaként az érsek (más kiutat nem látva, és tekintettel arra, hogy meg akarta tartani egyházi hivatalát) figyelme a római katolikus egyház irányába fordult.¹⁴⁶

A Lembergben kialakult örmény egyházi viszály hírére az Apostoli Szentszék is felfigyelt. Róma a varsói apostoli nunciaturán keresztül értesült Torosowicz érseki kinevezéséről. Az Apostoli Szentszék döntéshozói úgy ítélték meg, hogy Melkiszedekek már unitus hitű örmény főpapként egy Rómához hű főpapot nevezett ki és szentelt fel a leMBERGI örmények érsekének. Ugyanakkor a források nem igazolták vissza, hogy Torosowicz ekkor hűséget fogadott volna a római egyháznak, sőt Melkiszedekek korábbi Örményországban letett katolikus hitvallásait számos bíboros is kétségesnek tartotta.¹⁴⁷ Mindenesetre Antonio Santacroce (1598–1641) bíboros, varsói apostoli nuncius, Seleucia in Isauria címzetes (később urbinói érsek) érseke már Torosowicz 1627. évi kinevezésekor megjegyezte, hogy a kialakult viszály kapcsán elérkezett a kedvező alkalom a leMBERGI örmények vallási egyesítésére. A nuncius szerint ebben az ügyben lengyelországi domonkosok, jezsuiták, obszerváns ferencesek (bernarditák) és sarutlan karmeliták

---

144 Dawrižec'i, 1896. 375. p.; Dawrižec'i, 1990. 296. p.

145 APF SOCG. Vol. 73. Fol. 10/v., Fol. 36/r.–v., Fol. 42r., Fol. 51/r.–v.+Fol. 52/v.; APF Lettere SC. Vol. 11. Fol. 45/v.; MAMAT MS. No. 5350. Fol. 416/r.–v.; Ališan, 1896. 209–210. p.; Dawrižec'i, 1896. 372–373. p.; Rōšk'ay, 1964. 174. p.; Schütz, 1987. 292–293. p.; Dawrižec'i, 1990. 298–299. 302. p.; Acta, 1992b. 128. 226. 267–269. 279–280. 310. p.; Mutafian, 2018. 213. p.

146 Dawrižec'i, 1896. 374–375. p.; Dawrižec'i, 1990. 296–297. p.; Aslanian, 2014. 404. p.

147 Dawrižec'i, 1896. 365. p.; Ališan, 1896. 211. p.; Simēon Dpir Lehac'i, 1936. 377. 399–405. 410–417. p.; Petrowicz, 1950. 39. 46–47. p.; Abrahamean, 1964. 222–223. p.; Rōšk'ay, 1964. 172. p.; Dachkévitich, 1977. 347–364. p.; Dawrižec'i, 1990. 244–247. 293. p.; Kapoian, 2011. 155–156. p.; Osipian, 2017a. 179–180. p.

is nagy segítségükre lehetnek.¹⁴⁸ Sőt, ezt az egyházi viszályt az udvar is a maga javára igyekezett fordítani. Mateusz/ Mattheus Bembus SJ (1567–1645) III. Zsigmond lengyel király udvari jezsuita hitszónoka 1630-ban pamfletet adott ki a lembergi örményekről. Írásában ugyan az örményeket jó keresztényeknek és hű alattvalóknak tartotta, de a latin egyháztól eltérő, eretnekgyanús liturgikus hibáikat szerinte ki kellene javítani, és ezt csakis egy egyházi unió lenne képes teljes mértékben és hatékonyan orvosolni.¹⁴⁹

Mindenesetre ebben a bonyolult helyzetben már maga az érsek sem látott jobb megoldást, mint a római egyházhoz való közeledést. Lépéseivel ugyanis teljesen magára haragította az örmény apostoli egyházat. Ráadásul a Grigor Kesarac'i érsek és Xac'atur Kesarac'i püspök által fogatosított egyházi kiátkozások valójában illegitimé tették az örmény apostoli egyházon belül az érseki hivatalát Lembergben. Ezért az örmény közösség növekvő haragja elől Nikol Torosowicz 1630. október 24-én maroknyi hívével együtt a lembergi Szent Mihály sarutlan karmelita kolostorba menekült, ahol a házfőnök jelenlétében kimondta az egyházi uniót, és letette kezébe a katolikus hitvallást. Ezen túlmenően ígéretet tett arra, hogy teljesen hátat fordít a régi örmény egyházi hagyományoknak, és helyettük a latin rítust helyezi előtérbe, illetve biztosítja a Rómához hű örmények papképzését.¹⁵⁰ Erről az aktusról csak néhány hónappal később, 1631-ben szerzett tudomást az Apostoli Szentszék. Onorato Visconti (1585–1645) varsói apostoli nuncius és egyúttal Larissa in Thessalia címzetes érseke 1631. január 24-én elküldött jelentéseiben értesítette a Propaganda Fidét Torosowicz

---

148 APF Lettere SC. Vol. 2. Fol. 72r.; APF Istruzioni Diverse. Vol. 1. Fol. 93/v.–95r., Fol. 111/v.–112r.; HC, 1935. 311. 332. 353. p.; Petrowicz, 1971. 151. p.; Acta, 1996. 3–7. p.; Relations 2017. 99. p.

149 Petrowicz, 1971. 156. p.; Xac'ikean, 1999d. 251. p.; Osipian, 2017a. 195. p.

150 Más vélemények szerint az érsek a lembergi jezsuita rendház (megint más nézet szerint a lembergi Krisztus Teste vagy latin nevén Corpus Christi domonkos rendi kolostorban) főnökének a kezébe tette le a hitvallást, azonban egyértelmű, hogy az esemény a lembergi sarutlan karmeliták kolostorában történt. MAMAT MS. No. 3504. Fol. 228r.; MAMAT MS. No. 9489. Fol. 589/r.–v.; Dawrižec'i, 1896. 375–377. p.; Mik'ayëlean, 1964. 148–149. 242. p.; Rõšk'ay, 1964. 174. p.; Schütz, 1987. 295. p.; Dawrižec'i, 1990. 300–301. p.; Xac'ikean, 1999d. 251–253. p.; Relations, 2017. 101. p.; Mutafian, 2018. 213. p.; Szulakowska, 2018. 49. 149. p.

érsék katolikus hitvallásáról.¹⁵¹ Róma látszólag örült a hírnek, és arra kérte a nunciust, hogy adjon meg minden lehetséges anyagi, valamint erkölcsi támogatást az áttért érseknek és a híveinek.¹⁵²

Mindenesetre Torosowicz érsek a hitvallását követően immár a lengyel katolikus egyház és a királyi udvar együttes támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett: a városban található örmény apostoli templomokat (az érseki főszékesegyház kivételével) és monostort a világi hatóságok segítségével lefoglaltatta, a tiltakozó örmény papokat és a közösség világi vezetőit pedig mint eretnek bűnözőket tömlöcbe vetette. A szentségeket csak úgy volt hajlandó kiszolgáltatni, hogy a hívek előtte hűséget fogadtak a római pápának. Ezzel tehát a viszály egyáltalán nem csitult. Ráadásul munkásságával a katolikus egyház sem volt teljesen elégedett, mert Torosowicz érsek hitvallása ellenére továbbra is az általa megszokott keleti szokások szerint misézett.¹⁵³

Az anyaországi örmények körében is nagy megütközést keltett Torosowicz érsek hitvallása: nem sokkal eme eseményt követően az örmény egyházfői székhely, Ęjmiacin is értesült a fejleményekről. Ezért 1631-ben III. Mózes katolikosz VIII. Orbán (1623–1644) pápának írt, békítő hangnemet megütő levelet ebben az ügyben, arra kérve őt, hogy vesse latba befolyását a Lembergben kialakult helyzet kapcsán.¹⁵⁴ Levelében az örmény egyházfő arra a régi, középkori eredetű (14. századi) és egyszersmind vitatott eredetű – és már a korábbi alfejezetben tárgyalt – egyházi hagyományra hivatkozott, hogy fenn kell tartani azt a keresztény egységet, amely I. Szent Szilveszter (Surb Seľbetros) (314–

---

151 APF SOCG. Vol. 73. Fol. 9r.+Fol. 12/v., Fol. 10r.–11/v., Fol. 14r.–17/v., Fol. 29r.+Fol. 32/v., Fol. 33/r.–v., 35r.–v.+Fol. 37/v., Fol. 38r.–40/v., Fol. 43r.–44/v., Fol. 41r.+Fol. 46/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102/r.–v., Fol. 103r.–104/v., Fol. 113/v.–114r.; APF Istruzioni Diverse. Vol. 1. Fol. 215r.–217/v.; AAV ANV. Vol. 42/A. Fol. 203/r.–v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 58/r.–v.; HC, 1935. 216. p.; Acta, 1992b. 126–129. 226. 276–283. 292–295. p.; Acta, 2003. 3–7. 162–163. p.; Osipian, 2011. 244. 275. 277. p.

152 APF Lettere SC. Vol. 11. Fol. 39/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 113/v.–114r.; MAMAT MS. No. 9742. Fol. 150r., Fol. 324/r.–v.

153 APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r.; APF SOCG. Vol. 298. Fol. 151r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 73r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 37/r.–v.; Dawrižec'i, 1896. 381–382. p.; Petrowicz, 1950. 61. 75. 81. 123. p.; Blažejovskij, 1975. 85. p.; Dawrižec'i, 1990. 297–299. 302. p.; Acta, 2003. 169–171. 308–311. 314–318. p.

154 Dawrižec'i, 1896. 382. p.; Dawrižec'i, 1990. 305. p.

335) pápa, illetve az örmények apostola és egyúttal első katolikosza, Világosító Szent Gergely között állt fenn a 4. században. Ezen túlmenően e hagyomány szerint a két egyházfő egyezséget kötött, és elismerték egymást egyenrangú egyházfőnek: a római pápa a keresztény Nyugat, míg az örmény katolikosz a keresztény Kelet ura lett. Más szóval, még ha virág nyelven is, III. Mózes az egyházi unió semmissé tételét kérte a pápától.¹⁵⁵

Ennek a levélnek azonban a leMBERGI örményekre nézve nem volt semmilyen kézzel fogható eredménye. Sőt, a katolikosz békítő hangnemű levelét úgy állították be a szentszéki hatóságok, hogy maga III. Mózes katolikosz is hivatalosan letette a katolikus hitvallást, elfogadta a pápa primátusát, és egyházával együtt vallási unióra lépett Rómával.¹⁵⁶

Az ügy eredménytelen megoldását látva III. Mózes katolikosz Torosowicz egyházi uniójának az ügyében – ugyancsak békülékeny hangnemben – 1632-ben levelet írt az új lengyel uralkodónak IV. (Waza, Vasa) Ulászlónak (1632–1648) is. A levelében arra kérte a királyt, hogy védje meg a sanyargatott sorsú örmény alattvalóit Torosowicz érsek túlkapásaitól, akik évszázadok óta hűséges alattvalói voltak az államnak. Ezenfelül arra is szerette volna rábírnival a királyt, hogy segítsen visszaszolgáltatni az örményektől erővel elkobzott templomokat és egyházi kincseket. Ugyanakkor udvariasan felhívta a figyelmet arra is, hogy az ő egyházi joghatósága területén a szentszéki „frankföldi” misszionáriusokat (patrikk’n Frengistaneayc’) úgy fogadják, mint igazi keresztény testvéreiket. Ezért is kérte királyt, hogy országa területén jóindulattal viseltesse az egyházi uniót elfogadni nem akaró és keleti hitű örmények iránt.¹⁵⁷ Ez a levél nem hatotta meg a lengyel királyt, aki mindvégig jó kapcsolatokat a Torosowicz családdal. Sőt, az uralkodó 1633-ban olyan rendeletet foganatosított, amelynek értelmében az érsek a jezsuiták és a katonaság segítségével elfoglalhatta az unitusok számára a leMBERGI érsek székesegyházat.¹⁵⁸ Az ott szolgáló örmény apostoli papokat és szerzeteseket engedetlenség okán Torosowicz érsek lefogatta, börtönbe vetette, illetve megkínóztatta őket. Majd azt követően

---

155 APF SOCG. Vol. 180. Fol. 217/r.–v., Fol. 218/r.–v.; Zacharyasiewicz, 1842. 77. p.; Rõšk’ay, 1964. 176. p.; Schütz, 1987. 288. p.; Relations, 2017. 100. p.; Bžškeanc’, 2019. 185. p.

156 Akinean, 1936. 350. p.; Rõšk’ay, 1964. 173. p.; Schütz, 1987. 278. p.

157 Akinean, 1936. 229. 279. p.; Relations, 2017. 262–267. p.

158 APF SOCG. Vol. 298. Fol. 151/r.–v.; Petrowicz, 1950. 61. p.

szabadon engedte őket oly módon, hogy meztelenre vetkőzve kellett végig menniük a város utcán, és végül el kellett hagyniuk nemcsak a város, hanem az ország területét is.¹⁵⁹

Torosowicz érseki hatalmát és hivatalát egyre több éles bírálat érte a katolikus egyház részéről is, mert ígérete ellenére az érsek nem a latin egyházi hagyományok szerint, hanem továbbra is örmény apostoli rítus szerint misézett. Ezért az érseket 1634-ben Rómába hívták, ahol a következő év folyamán VIII. Orbán pápa jelenlétében újból megerősítette a katolikus hitvallását, és ígéretet tett arra, hogy attól kezdve kizárólag latin rítus szerint misézik, és mindent megtesz annak érdekében, hogy a katolizált örmény egyház számára Lembergben szemináriumot alapítson. Ez utóbbi mögött az az ok állt, hogy gyakorlatilag nem volt Rómához hű örmény papság Lengyelországban. Ugyanakkor Rómában Torosowicz érsek korábbi kinevezését elfogadták, és ünnepélyes keretek között egy beiktatási szertatás keretén belül megerősítették. Mindazonáltal a közösség és az érsek, illetve a katolikus egyház és az érsek között – igaz más-más szempontból – továbbra is feszült maradt a viszony.¹⁶⁰

Ez a helyzet további cselekvésre sarkallta az Apostoli Szentszékét is. 1635-ben VIII. Orbán pápa Mario Filonardi (1594–1644) avignoni érseket nevezte ki a varsói apostoli nunciatura élére.¹⁶¹ Hivatala kezdetén a nuncius az Apostoli Szentszéktől alapos instrukciókat kapott, hogy miképpen kezelje a lebergi örmény egyházi uniót. Külön kérték őt, hogy támogassa Torosowicz egyházpolitikáját, és minden tekintetben segítse az örmény unitus egyház megerősödését, hogy az 1630-ban és 1635-ben letett katolikus hitvallások ne fulladjanak kudarcba.¹⁶²

---

159 MAMAT MS. No. 1004. Fol. 192/v.–193r.; Bṛni Miut’iwn, 1884. 36–39. p.; Ališan, 1896. 211. p.; Dawrižec’i, 1896. 381–382. p.; Simēon Dpir Lehac’i, 1936. 415–416. p.; Petrowicz, 1950. 79–80. p.; Abrahamean, 1964. 225. p.; Schütz, 1987. 295–296. p.; Dawrižec’i, 1990. 301. p.

160 APF SOCG. Vol. 59. Fol. 178/v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 134/r.–v.+Fol. 135/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107/r.–v., Fol. 108r., Fol. 109/r.–v., Fol. 110r.–114/v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 58r.; AAV SSP. Vol. 47. Fol. 353r.; MAMAT MS. No. 1004. Fol. 193r.–194r.; MAMAT MS. No. 2534. Fol. 305r.–306r.; Bischoff, 1864. 106–111. p.; Dawrižec’i, 1896. 289. 382. p.; HC, 1935. 105. 220. p.; Petrowicz, 1950. 71–73. 79–80. 83–87. p.; Mik’ayēlean, 1964. 50. p.; Schütz, 1987. 300–301. p.; Dawrižec’i, 1990. 302. p.; Mutaġian, 2018. 215. p.

161 HC, 1935. 105. p.

162 APF Istruzioni Diverse. Vol. 1. Fol. 215r.–217/v.; Acta, 2003. 3–7. p.

Ugyanakkor a nuncius a kezdetektől fogva elégedetlen volt az érsek tevékenységével és egyházpolitikájával.¹⁶³ Filonardi szerint az örmény érsek semmit nem tett meg azokból az ígéretekből, amiket 1630-ban és 1635-ben tett hitvallásának letétele idején vállalt. Torosowicz kizárólag a saját érdekeit, illetve saját jólétét tartotta szem előtt, és nem vette figyelembe a katolikus egyház szempontjait.¹⁶⁴ Vezetése alatt a hozzá hű örmények ugyanúgy folytatták szerinte a régi eretnek és szakadár egyházi szokásokat, mint az egyházi unió előtt. Továbbra is a régi eretnek kalendáriumot használták, a liturgiáik alkalmával nem emlékeztek meg a katolikus egyház szentjeiről és a római pápáról, csupán az ő eretnek mártírjaikról és az örmény katolikoszokról, illetve helytelenül szolgáltatották ki az Eucharisziát. A nuncius szerint a legfőbb baj leginkább az volt, hogy nem tagadták meg nyilvánosan a monofizitizmust és annak vezető teológusait. Hosszas jelentéseiben a nuncius az egyedüli megoldást egy, az unitus hitű örmény klérus képzésére felállítandó szemináriumban, valamint egy, a renitens érsek mellé rendelt címzetes püspök, más szóval érseki koadjutor kinevezésében látta. Ezen felül az örmény unitus rítus megalkotását tartotta célszerűnek, amelyhez elsősorban az 1439. évi firenzei, illetve az 1596. évi breszti uniós egyházi zsinatok tanításait kellene alapul venni. Úgy gondolta, hogy csakis az előbb felsorolt szempontok alapján lehet sikeres az egyházi egyesülés.¹⁶⁵

Érveléseit Antonio Barberini (1607–1671) bíboros-prefektus és Francesco Ingoli, a Propaganda Fide titkára is elfogadta. Ugyanakkor a kinevezendő érseki koadjutorral kapcsolatban mindketten megjegyezték, hogy olyan alkalmas személyt kell keresni e hivatal élére, aki sokkal lojálisabb Rómához, mint az érsek, illetve bármikor kinevezhető Torosowicz helyére.¹⁶⁶ Más szóval már ez idő tájt is

---

163 Filonardi nuncius ebben az ügyben Malatesta Baglioni (1581–1648) bécsi apostoli nunciussal, Pesaro püspökével (később Assisi érseke) is több levelet váltott. APF SOCG. Vol. 293. Fol. 113r., Fol. 116r.–v.; AAV ANV. Fol. 47. Fol. 285r.; AAV ANV. Vol. 175. Fol. 117v.–118r., Fol. 125r.; HC, 1935. 97. 104. 281. p.; Acta, 2006. 10–21. p.

164 Acta, 2003. 282–283. p.

165 APF SOCG. Vol. 293. Fol. 102r.–103r.; APF Lettere SC. Vol. 16. Fol. 24v.–25r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 9r., Fol. 16r.–v., Fol. 22r., Fol. 34r., Fol. 41r., Fol. 44r.–v., Fol. 55r., Fol. 87r.; Acta, 2003. 10–21. 114. 308–311. 314–318. p.

166 Acta, 2003. 162–163. p.

felmerült az érsek leváltása. Filonardi ebben az ügyben a lengyel királyi udvarnál is puhatólózott, de csalódottan kellett tudomásul vennie, hogy IV. Ulászló király (1632–1648) teljes mellszélességgel támogatta az örmény érseket.¹⁶⁷ Ebben pedig szerepet játszott az a tény, hogy az érsek dúsgazdag családja hitelezett az udvarnak, valamint a befolyásos lengyel főnemességnek.¹⁶⁸

A papképzéssel kapcsolatban a nunciusról annak a lehetősége merült fel, hogy az unitus hitű, örmény ifjak braniewói (braunsbergi) és a vilniusi (wilnoi) jezsuita kollégiumokban tanulhassanak, és ott szerezhessék meg a szükséges teológiai képzettségüket.¹⁶⁹ Ezzel kapcsolatban a probléma az volt, hogy az örményeket a latin rítus szellemében kellett volna okítani, ami ugyanakkor sok konfliktushoz vezethetett volna. Sőt, ebben a tekintetben Francesco Ingoli titkár is kétségének adott hangot, hogy ha erőszakkal akarják az örmény növendékeket katolizálni, az az egyházi unióra nézve is komoly kockázatokkal járhat. Filonardi azonban ezt is átmeneti megoldásnak szánta: addig maradna fenn ez az állapot a papképzésben, amíg meg nem alapítják az örmények számára a szemináriumot Lembergben.¹⁷⁰ Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szemináriumot, vagy a kollégiumot minél előbb meg kell alapítani. Ezt a nézetet az a félelme is táplálta, hogy mindeközben I. Fülöp (P' ilippos Aľbakec'i) (1633–1655) örmény katolikosz folyamatosan küldte Örményországból az „eretnek” hitű papokat a Lengyel-Litván Unió területére.¹⁷¹ Mindenesetre ezt az átmeneti megoldást maga a lengyel király is ellenezte. Véleménye szerint az örményeket nem szabad kizárólag latin rítusú kollégiumokba küldeni. Ő is egy önálló örmény unitus szeminárium megalapítását tartotta

---

167 Schütz, 1987. 295. p.

168 APF SOCG. Vol. 293. Fol. 120r.+Fol. 125/v.; Acta, 2003. 186–187. p.

169 A braniewói (braunsbergi) jezsuita kollégiumot Stanisław Hozjusz (Stanislaus Hosius) (1504–1579) bíboros, Warmia (Ermland, Olsztyn) püspöke és egyúttal a lengyel katolikus megújulás egyik nagyon fontos alakja alapította 1564-ben, és neve után az intézményt Collegium Hosianumnak is nevezték. A vilniusi Loyolai Szent Ignác kollégiumot (Collegium Vilnense Societati Iesu) pedig 1570-ben alapították. Erről ld. még: APF MV. Vol. 21. Fol. 275/r.–v.; HC, 1923. 39. 182. 327. p.; Blażejovskij, 1975. 96. p.; Gach, 2002. 107. p.

170 Acta, 2003. 226–228. p.

171 Acta, 2003. 193–194. 205–206. p.; Schütz, 1987. 279. p.; Bournoutian, 2011. 150. p.

célszerűnek, addig pedig az ifjak nem Braniewóban vagy Vilniusban, hanem Lembergben az érseki rezidencián tanultak volna Torosowicz felügyelete alatt. Mint utólag kiderült, ebben az ügyben korábban maga az örmény unitus érsek személyesen járt közben az uralkodónál, és így az ő nézete köszönt vissza a király megnyilatkozásában. Torosowicz ugyanis attól tartott, hogy ha az örmény ifjak a jezsuita kollégiumban tanulnak, akkor őket könnyen ellene fordíthatják, és ez veszélyeztetné, illetve gyengítené az ő érseki hatalmát és befolyását.¹⁷²

Az Apostoli Szentszék ennek ellenére igyekezett az udvarnál elérni, hogy vonják meg a bizalmat Torosowicz érsektől, de erre az uralkodó továbbra sem volt hajlandó.¹⁷³ Sőt, a király véleményét osztották Jan Węzik (1575–1638) gnieźnoi és Stanisław Grochowski (1570–1645) lebergi római katolikus érsekek is. Így Filonardi kísérlete, hogy leváltassa, illetve megbuktassa Torosowiczot, kudarcot vallott.¹⁷⁴ Ennek azért sem örültek igazán az Apostoli Szentszéken, mert 1635–1636-ban I. Fülöp örmény katolikosz követei révén folyamatos engedetlenségre bízta az örményeket az egyházi unió ellen.¹⁷⁵

Filonardi nuncius azonban nem tett le korábbi terveiről, és továbbra is eltökélt maradt. Mindent megtett annak érdekében, hogy az általa alkalmatlannak aposztrofált érsek tekintélyét aláássa. Az 1636–1637 között írt jelentéseiben az apostoli nuncius megjegyezte, hogy Torosowicz érsek folyamatosan azzal keltett botrányt, hogy az Apostoli Szentszéktől kapott hatalmas összegű pénzügyi támogatásokat világi hívságokra használta fel.¹⁷⁶ Filonardi nuncius minden lehetséges politikai eszközt igyekezett ellene felhasználni. Példának okáért azt is, hogy még

---

172 APF SOCG. Vol. 136. Fol. 337r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 113r.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 324r.+Fol. 335/v.; AAV ANV. Vol. 175. Fol. 135/r.–v.; Acta, 2003. 210–211. 217–218. 222. p.

173 Acta, 2003. 225–226. p.

174 Mint utóbb kiderült Torosowicz befolyásos családja a két katolikus főpappal is jó kapcsolatokat ápolt. APF SOCG. Vol. 136. Fol. 332r.; Acta, 2003. 240. p.

175 Acta, 2003. 267–269. p.

176 APF SOCG. Vol. 136. Fol. 337r.; APF CP. Vol. 22. Fol. 138/r.–v., Fol. 144r.–145/v.; AAV SSP. Vol. 47. Fol. 353r., Fol. 377/r.–v. +Fol. 387/v.; AAV SSP. Vol. 175. Fol. 135/r.–v., Fol. 144/r.–v.; Acta, 2003. 270–271. p.; Acta, 2006. 125–127. p.

Rómából történő visszatérését követően, 1635-ben Torosowicz Bécsben kíséretével együtt botrányosan viselkedett a bécsi nunciátúrán.¹⁷⁷

A kialakult helyzet Torosowicz számára még kínosabbá vált akkor, amikor fény derült arra, hogy érsek léte (szerzetesi fogadalma ellenére) házasságban él, szeretőket tart, akiktől több törvénytelen gyermeke is született. Ez pedig nemcsak az egyházi uniót ellenző örményekben, hanem a katolikus egyházban is megütközést váltott ki. Mindenesetre Filonardi nuncius szerint az egyházi fegyelem teljesen meglazult Lembergben, az unitusnak mondott örmény papok bigámiában élnek, és továbbra sincs biztosítva az unitus érsekség területén a papi utánpótlás. A liturgiában is tovább éltek a régi eretnek és szakadár hagyományok. A papok mind Örményországból jöttek, akiknek többsége Filonardi meglátása szerint nemcsak eretnek hitű, hanem teológiai tudásában is képzetlen, és hadi lábön áll az írás-olvasás alapvető ismeretével is.¹⁷⁸ Többek között emiatt is erőltette az Apostoli Szentszéknél Filonardi nuncius az unitus hitű örmények számára felállítandó szeminárium megalapítását, mert meglátása szerint az egyházi unió csakis így maradhat sikeres Lembergben.¹⁷⁹ Továbbra is szorgalmazta, hogy a megbízhatatlan és látszólag Rómához hű érsek mellé az Apostoli Szentszék mindenképpen nevezzen ki egy olyan unitus hitű segédpüspököt, aki sakkban tudja tartani az érseket, és aki valóban lojális a római egyházhoz.¹⁸⁰ Ingoli titkár helyeselte javaslatát, de ő azt az álláspontot képviselte, hogy a lengyel klérusban és a világi elitben is befolyásos támogatókat szükséges ehhez szerezni, mert Torosowicz befolyása miattuk nagy Lembergben.¹⁸¹

Az érsek mindazonáltal maga is támogatta a szeminárium létesítését Lembergben, de ezt nem az Apostoli Szentszék, hanem saját elképzelései

---

177 Ugyanis az érsek és kísérete a beérkező beszámolók szerint Bécsben ittasan viselkedett és verekedést szítozott. APF SOCG. Vol. 293. Fol. 115/r.-v., Fol. 118/r.-v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 134/r.-v.+Fol. 135/v.; Acta, 2003. 139–141. 169–171. p.

178 APF SOCG. Vol. 65. Fol. 165/r.-v.; AAV SSP. Vol. 47. Fol. 353r.; Petrowicz, 1950. 40–45. 123–124. p.; Acta, 2003. 205–206. p.; Acta, 2006. 6–9. 13. 18–19. p.; Nagy, 2012. 54. p.

179 AAV SSP. Vol. 47. Fol. 377/r.-v.; Acta, 2006. 67–68. 77–78. p.

180 APF SOCG. Vol. 136. Fol. 332r.+Fol. 347/v.; AAV ANV. Vol. 47. Fol. 323r.+Fol. 334/v., Fol. 324r.; AAV SSP. Vol. 174. Fol. 144/r.-v.; AAV SSP. Vol. 175. Fol. 144/r.-v.; Acta, 2006. 39. p.; Bžskeanc', 2019. 186. p.

181 APF CP. Vol. 22. Fol. 146r.–147r.; Acta, 2006. 135–136. p.

szerint szerette volna megvalósítani. Ő úgy akarta ezt elérni, hogy Rómának a lehető legkisebb beleszólása legyen ebben az ügyben.¹⁸² Ezért az Apostoli Szentszéken, nyilvánvalóan politikai és diplomáciai okokból, úgy határoztak, hogy mindaddig kell Torosowiczot támogatni, illetve hivatalában tartani, amíg nem sikerül a helyére egy megbízható utódot találni.¹⁸³ Ezen felül úgyszintén nem volt tisztázott az a kérdés, hogy az unitus érsekség hova tartozzon egyházi joghatóság szempontjából. A Propaganda Fide mindenképp közvetlenül a saját egyházi joghatósága alá szerette volna vonni az örményeket, mert a lengyel egyházban nem bízott meg, hiszen az érsek családja befolyása alatt tartotta a klérus nagyhatalmú főpapjait.¹⁸⁴

A Propaganda Fide egy fontos dologhoz minden tekintetben ragaszkodott, hogy az örmény unitus rítust és az örmény unitus klérus utánpótlását mindenképp orvosolni kell Lembergben és a Lengyel-Litván Unió területén.¹⁸⁵ Sőt, a szeminárium vagy a kollégium megalapításának ügyében IV. Ulászló király látszólag támogatásáról biztosította a Propaganda Fidét.¹⁸⁶ Ugyanakkor I. Fülöp örmény katolikosz is megszólalt az ügyben. 1638-ban levelet küldött a leMBERGI örmény közösségnek, arra kérve őket, hogy ne fogadják el továbbra sem az „eretnek” és egyúttal egyházi átokkal sújtott Torosowicz érseki hatalmát, és ne engedelmeskedjenek, illetve ne higgyenek a „frank” egyháziak cselszövéseinek. Levelében hozzátette azt is, hogy IV. Murád (1623–1640) oszmán-török szultán sikeres örményországi és perzsiai hadjárata miatt a most fennálló nehéz körülmények miatt nehezebben tud az ügyekkel foglalkozni. Az offenzíva eredményeként ugyanis az oszmán csapatok elfoglalták Eriván (ma Jereván) városát és az Ararát-

---

182 APF SOCG. Vol. 136. Fol. 326r.; Acta, 2006. 85–86. 96–100. p.

183 APF SOCG. Vol. 293. Fol. 130r.; Acta, 2006. 153–154. 159–160. 169. 174–176. p.

184 APF Lettere SC. Vol. 17. Fol. 10/v.–11r., Fol. 12r.; AAV SSP. Vol. 175. Fol. 146/v.–147r.; Acta, 2006. 102–106. 111–112. p.

185 APF SOCG: Vol. 136. Fol. 335r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 133r.–136/v.; Acta, 2006. 146–149. 150–154. 194–197. p.

186 Ugyanakkor a nevezett braniewói jezsuita kollégiumban négy örmény növendék kezdte meg tanulmányait. Sőt, a jezsuita páterek megengedték számukra, hogy a latin mellett örmény rítus szerint is tanulhatnak. APF SOCG. Vol. 136. Fol. 315r., Fol. 358r.+Fol. 361/v., Fol. 359/v.–360r.+Fol. 361/v.; APF Lettere SC. Vol. 17. Fol. 46/r.–v.; Acta, 2006. 198–199. 216–217. 237–238. p.

medencét.¹⁸⁷ Hasonló sorsra jutott a katolikoszátus központja, Ęjmiacin is, ahol a főszekeseyházat és a rezidenciát is súlyos károk érték. Ezért a hivatal átmenetileg a Szafavida Birodalom fővárosába, Iszfahánba menekült. Ennek ellenére a katolikosz a levélben megjegyezte, hogy behatárolt lehetőségeihez képest megpróbál legátust küldeni Lembergbe, és igyekszik tovább informálódni az ügyről.¹⁸⁸

Mindezeket követően Filonardi nuncius is cselekvésre szánta el magát, és az Apostoli Szentszék segítségével Örményországból Lembergbe hívatta Paolo Piromalli (Pōlos vardapet) OP (1592–1667) itáliai születésű, domonkos rendi misszionáriust, aki jól ismerte az örmény nyelvet és kultúrát, valamint évek óta az örmény unitus rítus megalkotásán dolgozott.¹⁸⁹ Piromallit az Apostoli Szentszéken azzal bízták meg, hogy javítsa ki az örmény liturgia általuk hibásnak tartott gyakorlatát, segítse az örmény unitus papképzést, illetve tartsa sakkban a problémás természetű örmény érseket.¹⁹⁰ Az itáliai pap-misszionárius két örmény unitus hitű pappal együtt érkezett Lembergbe. Piromalli társaival együtt rögtön munkához látott. Ő ugyancsak fontosnak tartotta, hogy szemináriumot alapítsanak az unitus örmények számára, és szívügyének érezte, hogy a korábbi missziós tapasztalatai alapján megalkossa az örmény unitus rítus gyakorlatát, amelyet az örmények is elfogadnak. Mivel jól ismerte az örmény nyelvet, Piromalli fontosnak tartotta,

---

187 Az oszmán-perzsa háború 1623–1639 között zajlott, amely az 1639. május 17-én megkötött zuhabi békével zárult le. A történelmi Örményország keleti területei a Szafavida, míg a nyugati területek az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt maradt. Tulajdonképpen az 1555. évi amásziai békében rögzített határokat erősítették meg a két nagyhatalom között. Erről ld.: MAMAT MS. No. 1496. Fol. 309/v.; MAMAT MS. No. 4721. Fol. 655/v.; MAMAT MS. No. 4796. Fol. 423/v.; MAMAT MS. No. 8380. Fol. 267r.; Zulalean, 1966. 28. 94–95. p.; Schütz, 1987. 275. p.; Roemer, 1989. 283–286. p.; Floor, 2008. 140. p.

188 APMV MS. No. 1788. Fol. 89/v.–91r.; Ališan, 1896. 244–246. p.; Dawrižec’i, 1896. 645. p.; Dawrižec’i, 1990. 306. p.; Hovahnisyan, 2014. 47. 54–55. p.; Relations, 2017. 101. 294–297. p.

189 APF SOCG. Vol. 291. Fol. 151/r.–v., Fol. 247r.; Bžskeanc’, 1830. 114. 156. p.; Dawrižec’i, 1896. 306. 383. p.; Akinean, 1936. 376. p.; Petrowicz, 1950. 99–104. p.; Relations, 2017. 102. p.; Bžskeanc’, 2019. 186–187. p.

190 APF SOCG. Vol. 81. Fol. 426r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 247r., Fol. 249r., Fol. 256r.; APF CP. Vol. 3. Fol. 235/r.–v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 136r.–137/v. APF Lettere SC. Vol. 17. Fol. 46/r.–v., Fol. 69/v.–70/v.; Petrowicz, 1950. 89. p.; Rōšk’ay, 1964. 176–177. p.; Schütz, 1987. 299. p.; Acta, 2006. 240–241. 309–310. p.; Jesse, 2018. 16. p.

hogy a Rómához hű örmények is örmény nyelven misézhessenek.¹⁹¹ A domonkos rendi misszionárius munkájával a Propaganda Fide nagyon meg volt elégedve, sőt Francesco Ingoli titkárnál felmerült annak a lehetősége is, hogy a majdani örmény szeminárium első rektori tisztére Piromalli páter lenne a legalkalmasabb jelölt.¹⁹² Eközben I. Fülöp örmény katolikosz 1639-ben újabb levelet küldött Iszfahánból, amelyet a perzsiai lengyel követeken keresztül juttatott el Lembergbe.¹⁹³ Ebben arra kérte az örményeket, hogy semmiképpen se katolizáljanak, és minden lehetséges eszközt vessenek be, hogy Torosowicz érseket eltávolítsák kétséges legitimációjú hivatalából.¹⁹⁴

Az érsek a kezdetektől fogva féltékeny volt a domonkos rendi misszionáriusra, és minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy állandóan akadályozza a tevékenységét Lembergben.¹⁹⁵ Az érsek rosszallását tovább növelte a páter irányába az is, hogy Piromallit az egyházi uniót hevesen ellenző örmény közösség is szívesen fogadta. Ebben szerepet játszott Piromalli szinte tökéletes örmény, perzsa és török nyelvtudása, valamint teológiai felkészültsége is. Sőt, tevékenységével nagyon közel állt ahhoz, hogy a teljes örmény közösséget megnyerje a vallási egyesülésnek. Ezért 1639-ben Piromallit Rómába rendelték, aki a Propaganda Fide vezetése előtt adott számot hittérítői tevékenységéről. Magával vitte a közösség világi vezetőinek latin nyelvű levelét is, melyben az állt, hogy az örmények hajlandóságot mutatnak az egyházi unió elfogadásra. Kikötötték azonban, hogy akkor teszik ezt meg, ha az Apostoli Szentszék elmozdítja a „bitorló” érseket a hivatalából. A Propaganda Fide e feltételt elvileg elfogadta, és keresni kezdte az érsek

---

191 Dawrižec’i. 1896. 384. p.; Dawrižec’i, 1990. 306–307. p.; Acta, 2006. 243–246. 261–263. 265. p.

192 Acta, 2006. 314–316. p.

193 Sőt, a katolikosz IV. Ulászló királynak is levelet írt ebben az ügyben, amelyet híres-neves „karrierdiplomata” Teofil Szemberg lengyel követ révén juttatott el, de ez a levél felbontatlanul visszaérkezett, mert a hazafelé tartó úton a követ életét vesztette, amikor a Kaukázusban rablók támadták meg őt és kíséretét. Erről ld. bővebben: MAMAT MS. No. 7368. Fol. 450/r.–v.; Mik’ayēlean, 1964. 289. p.; Służkiewicz, 1965. 113–152. p.; Relations, 2017. 53. 99. p

194 APMV MS. No. 1788. Fol. 100/v.–102/v.; Ališan, 1896. 257–258. p.; Abrahamean, 1964. 224. 226. p.; Relations, 2017. 316–320. p.

195 APF SOCG. Vol. 309. Fol. 322/r.–v.; APF CP. Vol. 22. Fol. 139r., Fol. 148r.–149r.; Petrowicz, 1950. 100–121. p.; Acta, 2006. 273–276. 293. p.

leváltásának lehetőségét és módját.¹⁹⁶ Végül az Apostoli Szentszék arra a megoldásra jutott, hogy legátust küldenek I. Fülöp katolikoszhoz. A küldetés célja egyértelmű volt: megnyerni az egész örmény egyházat a vallási egyesülésnek. Az örmény egyházfő erről hallani sem akart, azonban a kapcsolatokat nem akarta teljesen megszakítani Rómával.¹⁹⁷

Mindenesetre az érsek 1642-ben Andrea Scallimoli da Castellana OFM Conv. (megh. 1663) minorita misszióprefektus segítségével levelet küldött Rómába a Propaganda Fide vezetőségéhez. Ebben arra kérte Francesco Ingoli titkárt és az ifjabb Antonio Barberini (1607–1671) bíboros-prefektust, hogy mozdítsák el hivatalából Piromallit, mert szüntelenül zaklatta őt, és nem engedte, hogy szabadon gyakorolja a főpapi hivatását Lembergben. A missziós intézmény jól ismerve ennek a hátterét, válaszra sem méltatta Torosowicz érsek panaszlevelét.¹⁹⁸ Végül Torosowicz 1642-ben a lengyel királyi udvarnál elérte célját: Piromallit arra kényszerítették a hatóságok, hogy hagyja el az ország területét, és ne keltsen több vizzályt a hívek között. Mielőtt ez megtörtént volna, Piromalli a leMBERGI örményekkel együtt elkészített egy hosszas latin és örmény nyelvű dokumentumot, amelyben ígéretet tettek arra, hogy leteszik a katolikus hitvallást azzal a feltétellel, ha az Apostoli Szentszék új érseket nevez ki számukra.¹⁹⁹ Ennek ellenére Torosowicz mégis a helyén maradhatott.²⁰⁰ Az érsek számára ugyanis az események kedvezően alakultak. Mario Filonardi nuncius, Piromalli páter legfőbb támogatója és egyúttal az érsek kérlelhetetlen kritikusa megromlott egészségi állapota miatt 1643-ban leköszönt hivataláról, és következő év folyamán eltávozott az élők sorából.²⁰¹ Piromalli elüldözése a

---

196 APF SOCG. Vol. 293. Fol. 256/r.–v.; Bžškeanc', 1830. 114. p.; Dawrižec'i, 1896. 383. p.; Petrowicz, 102–104. p.; Schütz, 1987. 297. p.; Dawrižec'i, 1990. 302. p.

197 A leMBERGI örménység ugyanakkor 1641-ben IV. Ulászló királynak is hasonló tartalmú levelet küldött. A lengyel uralkodó azonban továbbra is kitarzott Torosowicz érsek mellett. Erről ld.: APMV MS. No. 1788. Fol. 135/v.–137/v.; Rōšk'ay, 1964. 175–176. p.; Petrowicz, 1950. 134. p.; Schütz, 1987. 297. 317–326. p.

198 APF SOCG. Vol. 87. Fol. 193/r.–v.+Fol. 194/v.; Tóth, 2002b. 1284–1286. p.

199 APF CP. Vol. 3. Fol. 235/r.–v.; Ališan, 1896. 139–140. p.; Schütz, 1987. 298. p.

200 Petrowicz, 1950. 109–111. p.

201 Piromalli atya ezt követően Örményországba távozott, ahol domonkos missziók főnöke lett. 1655-től 1664-ig Naxijewan (Naxivan) címzetes

Propaganda Fide nem tetszését is kiváltotta: az intézmény titkára, Francesco Ingoli háborodott fel a leginkább Torosowicz érsek lépései miatt, de kritikái a lengyel királyi udvarnál és az egyháznál üres fülekre találtak.²⁰²

1644-ben I. Fülöp katolikosz IV. Ulászló lengyel királynak írt újabb levelet. Arra kérte az uralkodót, hogy Torosowiczot, mint báránybőrbe bújt farkast és egyszersmind az egyház esküdt ellenségét, buktassa meg. A katolikosz azt is leírta, hogy ő már kinevezett és felszentelt helyére egy Gergely (Grigor/Krikor) nevű, nagy műveltségű szerzetest, hogy átvegye a posztját, de a kedvezőtlen háborús körülmények miatt még nem tudott útnak indulni Lembergbe.²⁰³ Említést tett levelében Piromalli páterről, akit nem hittérítőként, hanem egyfajta békítőként nevezett meg.²⁰⁴ Az egyházfő valójában abban bízott, hogy IV. Ulászló bizalma esetleg meginog az érsekben, azonban ez nem így történt. A király továbbra is a támogatásáról biztosította Torosowicz érseket.²⁰⁵

Az 1640-es évek végére ez a kedvező légkör Torosowicz érsek körül teljesen megromlott. IV. Ulászló király halálát követően az új uralkodó, II. János Kázmér (1648–1668) korántsem volt olyan elnéző az érsekkel, mint elődje.²⁰⁶ Torosowiczsal kapcsolatban az Apostoli Szentszékkal értett egyet. Azaz az érsek személye már nem jelent megnyugtató és teljes garanciát az egyházi unió megerősítésére.²⁰⁷ Ezért az érsek, kihasználva a háborúságok adta zűrzavart az ország területén, cselekvésre szánta el magát, és kiutat keresett a számára egyre inkább kedvezőtlenebbé váló helyzetből. Titokban újból felvette a kapcsolatot az örmény apostoli egyház vezetőivel. Néhány éven át

---

érseke, majd 1667-ben bekövetkezett haláláig a Calabria tartománybeli Bisignano püspöki hivatalát látta el érseki rangban. Erről ld. még: APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v., Fol. 109/r.–v., Fol. 110r.; HC, 1935. 115. 253. p.; van den Oudenrijn, 1960. 50. p.; Schütz, 1987. 296–299. p.; Nagy, 2012. 53. p.; Halft, 2017. 518–523. p.

202 APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r., Fol. 150r., Fol. 151r.; Petrowicz, 1950. 123.p.; Acta, 2006. 45–46. p.

203 Relations, 2017. 353. p.

204 Relations, 2017. 344–347. p.

205 Ališan, 1896. 251. p.; Daranałc'i, 1915. 582–588. p.; Akinean, 1936. 376–382. p.

206 APF SOCG. Vol. 65. Fol. 169r.; Petrowicz, 1950. 127–129. p.; Schütz, 1987. 296. p.

207 APF SOCG. Vol. 65. Fol. 60r., Fol. 165r.

tartó igen diszkrét egyeztetéseket követően Torosowicz érsek az 1652. évben titkon Konstantinápolyba utazott, ahol személyesen találkozott I. Fülöp örmény katolikusszal.²⁰⁸ Az örmény egyházfő jelenlétében ünnepélyesen megtagadta a korábban megkötött egyházi uniókat Rómával, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak. Ezt követően I. Fülöp katolikosz feloldotta a Grigor Kesarac'i és Xač'atur Kesarac'i érsekek által rá kimondott egyházi átkok alól, és így eltekintett Torosowicz leváltásától is. Az örmény egyházfő azzal küldte vissza az érseket, hogy immáron újfent örmény apostoli hitvallású főpapként folytassa a lelkipásztori tevékenységét Lembergben. Más szóval az örmény apostoli egyház megbocsátotta Torosowicz korábbi kihágásait, és úgy könyvelte el őt, mint az egyház hű szolgáját.²⁰⁹ 1652-ben I. Fülöp katolikosz János Kázmér királytól a követek útján megkapta azt a levelet is, amely tartalmazta a lembergi örménység még Píromalli által megfogalmazott katolikus hitvallásának a tervezett szövegét. A lengyel

---

208 1652-ben az örmény apostoli egyháztörténetben nagyon fontos esemény történt. Ekkor találkozott Jeruzsálemben I. Fülöp ėjmiacini és I. Nersēs (Nersēs Sebastac'i) (1648–1654) kilikiai (sisi) örmény katolikosz. A találkozógyakorlatilag megszüntette az 1441. évi egyházszakadást, továbbá a két egyházfő elismerte egymás joghatóságát, azzal megindokolva, hogy mindkét egyházfői hivatal kánonjog szempontjából is Világosító Szent Gergelytől, az örmények apostolától és egyházalapítójától származik. Így az örmény apostoli egyház több mint kétszáz év megosztottság után újra egyesült. I. Fülöp katolikosz ezt követően távozott Konstantinápolyba, ahol Torosowicz lembergi érsekkel találkozott. A konstantinápolyi titkos találkozó létrejöttében I. Fülöp követe, Yovhannēs Arñec'i vardapet, későbbi püspök játszott főszerepet, aki folyamatosan egyeztetett az érsek és katolikosz embereivel egyaránt. Erről ld. még: MAMAT MS. No. 5350. Fol. 417r.; Dawrižec'i, 1896. 388–389. 645. p.; Rōšk'ay, 1964. 178. p.; Pingirian, 1980. 446. p.; Dawrižec'i, 1990. 274. 307–308. p.; Mutafian, 2018. 216–217. p.

209 1643–1652 között a varsói apostoli nunciatura élén nem állt nuncius. Mario Filonardi utódja az idősebb Pietro Vidoni (1610–1681) apostoli nuncius, Lodi püspöke csak hivatala végén (és egyúttal nem sokkal a bíborosi kinevezése előtt) 1660 körül értesült Torosowicz érsek konstantinápolyi „hittagadásáról”, de ezt csupán kósza pletykának tartotta, azaz ennek akkor nem tulajdonított túlságosan nagy jelentőséget. APF CP. Vol. 22. Fol. 5/r.–v., Fol. 277/r.–v.; Ališan, 1896. 250. p.; Dawrižec'i, 1896. 337. 376–377. 382–383. 385–387. p.; HC, 1935. 216. p.; Rōšk'ay, 1964. 176–179. p.; Petrowicz, 1950. 136. 266. p.; Schütz, 1987. 300. 304. 309–310. p.; Dawrižec'i, 1990. 303–304. 308–311. 486. p.; Bžškeanc', 2019. 187. p.

király csupán azzal a feltétel volt hajlandó támogatni, amennyiben az örmény egyházfő jóváhagyja ezt a dokumentumot. Torosowicz érsek 1652. évi találkozója teljesen tárgytalanná tette ennek a nyilatkozatnak az ellenjegyzését a katolikosz részéről. Így I. Fülöp katolikosz ezt az ügyet a maga részéről lezártnak tekintette, és egyházi hivatala végéig érdemben már nem foglalkozott a leMBERGI örményekkel.²¹⁰ A katolikus egyház szemszögéből ez a találkozó azt jelentette, hogy Torosowicz érsek visszamondta az 1630. és az 1635. évi hitvallásokat és így az egyházi egyesülést is. S ezzel pedig úgy tűnt, hogy az egyházi unió végleg kudarcba fullad LEMBERGben és ezáltal Lengyel-Litván Unió területén is.²¹¹

---

210 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 77r.; MAMAT MS. No. 308. Fol. 260r.; Břni Miut’iwn, 1884. 26. p.; Aliřan, 1896. 253. p.; Schütz, 1987. 308–309. p.; Relations, 2017. 102. p.

211 Torosowicz érsek hazajövetelét követően a Szentszék felé továbbra is a római egyház híveként állította be magát, de a Propaganda Fide gyanakodott az érsek őszinteségében. APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 115/r.–v., Fol. 116/r.–v.

A lebergi Örmény Kollégium alapítása és az egyházi unió kérdése

Torosowicz érsek 1652–1662 közötti hivataláról és tevékenységéről az írott források többsége hallgat.²¹² Csupán annyi információ áll a rendelkezésünkre, hogy Lemberg környékén is zajlott a Bohdan Hmelnickij/ Bohdan Chmielnicki (1593–1657) zaporizzsjai kozák hetman nevével fémjelzett felkelés, a lengyel-svéd háború, illetve a II. Rákóczi György (1621–1660) erdélyi fejedelem vezetete baljós kimenetelű lengyelországi hadjárat, amely mind-mind komoly pusztításokkal járt a régióban.²¹³

Torosowicz érsek 1652. évi „pálfordulásának” híre csupán több év késéssel jutott el Rómába, mert a varsói nunciatura is csak 1662-ben szerzett erről tudomást. A hír a szentszéki hatóságokat teljesen felkészületlenül érte, és rendkívüli módon megdöbbenetete.²¹⁴ Ezért a varsói nunciatura Torosowicz érsek ellen hatékonyabb lépések foganatosítására tett javaslatokat. A Rómába elküldött jelentésekben az örmény érseket már teljesen megbízhatatlannak és alkalmatlannak tartották hivatali munkájának ellátására. Sőt, 1662-ben a varsói apostoli nunciatura részéről újból felerősödött az a szándék, hogy Torosowicz

---

212 Csupán annyi értesülés maradt fenn erről az időszakról, hogy Torosowicz érsek 1658-ban Jazłowiecban és Stanisławówban alapított apostoli keleti rítus szerint vallásos társulatokat. Ezen túlmenően a 18. század első harmadában terjedt el az a mítosz, miszerint Torosowicz érsek 1655-ben Lembergben főegyházmegyei zsinatot tartott, ahol a trienti zsinat határozatait szerette volna foganatosítani az unitus egyházban. Erről a tanácskozásról azonban nem találtunk utalást a korabeli dokumentumokban. Erről ld. még: Bžškeanc', 1830. 149. p.; Tašean, 1895. 923–924. p.; Ališan, 1896. 129. p.; Rōšk'ay, 1964. 179. p.; Xač'ikean, 1999a. 217–218. p.

213 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 52r., Fol. 77r.; MAMAT MS. No. 3519. Fol. 360r.; MAMAT MS. No. 7419. Fol. 546/v.; Erről ld. bővebben még: Pingirean, 1983. 85–90. p.; Katkó, 2012. 91–106. p.; Kármán, 2020. 103–117. 157–177. 236–250. p.

214 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 103r.–105/v., Fol. 107r.–108/v., Fol. 109/r.–v., 115/r.–v., Fol. 116/r.–v.; Ališan, 1896. 253–255. p.; Dawrižec'i, 1896. 386. p.; Petrowicz, 1950. 136. 157–159. 266. p.; Schütz, 1987. 304. 306–307. 309–310. p.; Dawrižec'i, 1990. 305. p.

érseket egyszer és mindenkorra le kell váltani, mert személye már nem jelent garanciát az egyházi unió megszilárdítására és a kiteljesítésére.²¹⁵

A 17. század közepén az Apostoli Szentszék már kiemelten fontosnak tartotta egy, az unitus (katolizált) örmények számára felállítandó papnevelde megalapítását Lembergben.²¹⁶ Egyfelől azért érezték ennek a szükségességét, hogy megerősítse az örmény unitus hitet a hívők körében, másfelől biztosítsa a főegyházmegye területén a képzett és megbízható unitus papok utánpótlását. A szeminárium létesítésének volt egy harmadik oka is: az Örmény Kollégium megalapításával ellensúlyozni lehet az igencsak problémás Torosowicz érsek befolyását Lembergben. Azaz az intézmény egyfajta ellensúlyként is szolgálhatott az érsek és köre ellenében. Az 1660-as évek elején több alkalommal merült fel az Apostoli Szentszék részéről az unitus örmény rítus megalkotása, amelyben a komoly örményországi missziós tapasztalatokkal bíró domonkos és theatinus atyák véleménye volt a mérvadó.²¹⁷ Ennek a nézetnek a legfőbb támogatója az 1660-as évek legelején Antonio Pignatelli del Rastrello (1615–1700) varsói apostoli nuncius, Larissa in Thessalia címzetes érseke, a későbbi XII. Ince (1691–1700) pápa volt, aki e tekintetben az 1644-ben elhunyt Mario Filonardi nuncius és Paolo Piromalli atya megkezdett munkásságát szerette volna folytatni és kiteljesíteni.²¹⁸

1662-ben Mario Alberizzi (1609–1680), a Propaganda Fide titkára (később Neocaesarea in Ponto címzetes érseke és bíboros) levelet írt Antonio Pignatelli nunciushoz, hogy érdeklődjön a lembergi örmény közösség egyházi és világi vezetőinél a majdani Örmény Kollégium megalapítása ügyében.²¹⁹ Pignatelli még ugyanabban az évben írt két

---

215 Blažejovskij, 1975. 86. p.

216 Petrowicz, 1950. 149–151. p.; Blažejovskij, 1975. 111. p.

217 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 13r.–18/v.

218 Az örmény unitus egyházi történetíró Step'an Step'anean Rõšk'ay (Stefan Stefanowicz Roszka) munkájában arról számolt be, hogy az Örmény Kollégiumot kifejezetten Torosowicz érsek kérésére alapították meg 1662-ben, amiről az 1655. évi állítólagos lembergi egyházmegyei zsinaton határoztak. Ezeknek azonban a szentszéki források ellentmondanak. Ugyanis az érseknek az intézmény alapításában egyáltalán nem volt szerepe. Az 1655. évi nevezett zsinatról pedig nincsen tudomásunk. Erről ld. még: APF CP. Vol. 22. Fol. 148r.–149r.; Petrowicz, 1950. 165. p.; Rõšk'ay, 1964. 179–181. p.; Blažejovskij, 1975. 109–110. p.; Osipian, 2012–2013. 133–134. p.

219 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 149/v.–150r.; HC, 1935. 216. p.; Petrowicz,

válaszlevelében leszögezte, hogy a tárgyalásai során az örmények világi és egyházi vezetői nem emeltek kifogást az Örmény Kollégium létesítésének az ügyében.²²⁰ Maga Torosowicz érsek – nyilvánvalóan nem tudva az Apostoli Szentszék valós szándékáról – is első pillantásra támogatta az Örmény Kollégium alapításának a gondolatát. Csupán azt a problémát fogalmazta meg a maga részéről, hogy nem szerencsés, hogy a fiatal örmény unitus papnövendékeket római katolikus papok, elsősorban jezsuiták oktatják, miközben fogalmuk sincs a régi örmény egyházi hagyományokról.²²¹

Ennek ellenére Pignatelli nuncius továbbra sem bízott meg az érsekben. Sőt, levelében sürgette a Propaganda Fidét, hogy Lembergben az unitus egyház számára mielőbb alapítsák meg a szemináriumot még pedig oly módon, hogy az érseknek a lehető legkevesebb beleszólása legyen a működésébe, illetve az irányításába.²²² Ezt azzal indokolta, hogy a főegyházmegye területén szolgálatot tevő 18 pap és 2 szerzetes csupán formálisan unitus hitű, valójában ezek az egyházi személyek továbbra is – az Apostoli Szentszék véleménye szerint is – „eretnek” módon végzik a liturgiát. Továbbá maga Torosowicz érsek csupán látszólag volt híve Rómának, és szinte mindig szakadár módon misézett.²²³ A nuncius 1662. évi levelében megemlítette, hogy a hívőktől kapott alamizsnák, adományok és más ajándékok nem elégítették ki az érsek mohóságát: nem voltak elegendők arra, hogy Torosowicz fenntartsa a közösségben tekintélyének látszatát, valamint állja családjának, pontosabban élettársának és gyermekeinek a megélhetését. A nuncius szimónia vétkével is megvádolta Torosowiczot, mert az érsek pénzért eladta az egyházi hivatalokat Lengyelországban, amelyekből busás haszonra tett szert. Sőt még rosszabb, és még a legalkalmatlanabb embereket nevezett ki a különféle egyházi hivatalok élére.²²⁴

1950. 173. p.; Blažejovskyj, 1975. 86. p.

220 APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101/v.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 72/r.–v.

221 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100r.; Erről ld. még: Petrowicz, 1950. 151. 216–217. p.; Schütz, 1987. 303. p.; Bournoutian, 2011. 146–147. p.

222 Ezen kívül Pignatelli nuncius részletes jelentést írt a lengyelországi és moldvai örmények egyházi viszonyairól is. APF SOCG. Vol. 225. Fol. 74r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 77r.; Petrowicz, 1950. 173. p.; Osipian, 2012–2013. 133. p.

223 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 149/r.–v.

224 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100r.

A Propaganda Fide részéről egyöntetűen Clemente Galano (1611–1666) CR theatinus páter neve merült fel a majdani Örmény Kollégium vezetőjeként. Jelöltsége mellett szólt örményországi missziós tapasztalata és kiváló teológiai felkészültsége is.²²⁵ A páter ráadásul kiválóan beszélt az akkori örmény nyelvet, valamint elsajátította a liturgiában használatos óörmény nyelvet, a grabart is, illetve behatóan tanulmányozta az örmény apostoli egyház történelmét, tanítását és teológiáját.²²⁶

Galano a felkérést csakhamar elfogadta.²²⁷ Úgy ítélte meg, hogy előzetesen 20 növendék számára kellene biztosítani az oktatást és az ehhez szükséges logisztikát, amelyeknek anyagi vonzatát részben a Propaganda Fide, részben az érsekség állná. Galano ezen túlmenően a katolikus (latin) szertartáshoz igazodó örmény unitus rítus megalkotását tartotta fontosnak. Ő ugyanis teljes mértékben ellenezte, hogy a növendékek kizárólag a latin rítus szerint tanuljanak, mert ennek az erőltetése teljesen alááshatja az amúgy is ingatag lábakon álló egyházi uniót Lembergben és a Lengyel-Litván Unió területén.²²⁸

Torosowicz érsek egy, az érseki palota tőszomszédságában található épületet bocsátott a létesítendő szeminárium részére. Ennek a fenntartására és kezelésére egyik emberét nevezte ki, de kikötötte, hogy a költségeket nem neki, hanem a Propaganda Fidének kellene állnia, ugyanakkor az intézmény feletti ellenőrzés jogát is fenntartotta saját magának.²²⁹ Azonban ezt Pignatelli nuncius határozottan ellenezte. Rómába küldött jelentésében azt javasolta, hogy a Propaganda Fide gyakorolja közvetlenül az ellenőrzést az Örmény Kollégium felett, és

---

225 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 93r.–94/v.; Vezzosi, 1780a. 378–383. p.; Kévorkian, 1994. 25–26. p.; Xaç'ikean, 1999d. 253–254. p.; Pelusi, 2008. 142–143. p.; Pelusi, 2011. 133–139. p.

226 APF Acta SC. Vol. 30. Fol. 93r.–99/v.; APF SOCG. Vol. 121. Fol. 322/r.–v.; Petrowicz, 1950. 152–154. p.; Blažejovskyj, 1975. 116–117. p.; Petrowicz, 1988. 3. p.; Pelusi, 2011. 142–143. p.; Dulgarian, 2014. 471–486. p.; Mutafian, 2018. 218–219. p.

227 Blažejovskyj, 1975. 110. p.; Blažejovskyj, 1984. 39–40. p.

228 APF CP. Vol. 22. Fol. 150r.; APF CP. Vol. 48. Fol. 296r.

229 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r., Fol. 132r.; APF CP. Vol. 22. Fol. 150r.; Dawrižec'i, 1896. 385. p.; Petrowicz, 1950. 165. p.; Schütz, 1987. 305. p.; Dawržec'i, 1990. 305–306. p.

ez ugyan nagyobb költség, azonban az érsek befolyását e területen is háttérbe kell szorítani.²³⁰

A Propaganda Fide 1663. április 2-án tárgyalta a lembergi Örmény Kollégium megalapításnak ügyét. Az általános ülésen (Congregazione Generale) jelen lévő bíborosok egyhangúan támogatták Pignatelli észrevételeit. Azaz a majdani oktatási intézménynek közvetlenül a Propaganda Fide felügyelete alá kell tartoznia. Ezen felül végleg döntöttek arról is, hogy a korábbi egyeztetések alapján, a már említésre került Clemente Galano theatinus páttert kéri fel a lembergi papnevelde megalapítására, oktatási rendszerének kidolgozására és vezetésére.²³¹ Miután az itáliai theatinus atya a felkérést elfogadta, arra kérte a Propaganda Fide-t, hogy hadd vigye magával ifjú és tehetséges rendtársát, az örményül ugyancsak kiválóan beszélő, arisztokrata származású, francia Louis Marie Pidoux de Saint-Olon (1637–1717) CR páttert is. Kérését nem sokkal később a Propaganda Fide úgyszintén elfogadta, és jóváhagyta.²³² Ugyanakkor Galanót a Propaganda Fide arra is megkérte, hogy tartsa szemmel a megbízhatatlan érseket, és minden lépéséről értesítse őket.²³³

Néhány hónapig tartó előkészület után a theatinus atyák az 1663. év szeptemberében indultak útnak Lemberg felé. 1663–1664 telét a müncheni theatinus Miasszonyunk és Szent Kajetán rendházban töltötték. Majd a tél elmúltával Galano páter és társai 1664. május 1-én érkeztek meg Lemberg városába.²³⁴ Még aznap találkoztak Torosowicz érsekkel, és rögtön konfliktusba is kerültek vele. Galano az örmény érseket egy önző, elviselhetetlen és erőszakos figuraként írta le. Megbeszélésük alkalmával kiderült, hogy az érsek részéről semmilyen

---

230 APF CP. Vol. 22. Fol. 151/r.–v.

231 APF Acta SC. Vol. 32. Fol. 68r.–69/v.

232 Velük tartott még az örményül ugyancsak jól beszélő Bonaventura Accostacci CR itáliai theatinus szerzetes is. AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Vezzosi, 1780b. 182–185. p.; Abrahamean, 1964. 226. p.; Blažejovskij, 1975. 111. 117. p.; Schütz, 1987. 303. p.; Mieszek, 2007. 54. p.; Aslanian, 2019. 176. p.; Bžškeanc', 2019. 188. p.

233 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r., Fol. 132r.; Erről ld. még röviden: Petrowicz, 1950. 165. p.; Schütz, 1987. 305. p.

234 AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Petrowicz, 1950. 163–165. 171–172. p.; Blažejovskij, 1975. 112. p.; Relations, 2017. 102. p.

erkölcsi és anyagi támogatásban nem részesülhetnek, és minden egyéb költséget maguknak kell állniuk.²³⁵

Galano jelentésében leírta továbbá, hogy a tárgyalás során Torosowicz egyáltalán nem titkolta előttük fényűző életvitelét, nem érsekként, hanem mindinkább világi fejedelemeként viselkedett a városban. Díszes hintóval járt, és két kézzel szórta az egyház pénzét. Nem vetette meg a finom ételeket és italokat sem. Kíséretével rendszeresen tartott tivornyákat, és helybéli lányok szolgáltatásait vette igénybe. Nyílt titok volt az is, hogy a városfalon kívül egy fiatal örmény lányt bújtat, aki valójában a szeretője, és gyermeket vár tőle. Mindenesetre Galano kétségeit jelezte a Propaganda Fide irányába az ügyben, hogy Torosowiczot az örmény közösség lényegében nem támogatja, de nyíltan nem mer ellene lázadni, mert még mindig mögötte áll a lengyel udvar és a főnemesség. Az érsek magát a katolikus egyház hívének vallotta ugyan Galano előtt, ám a szerzetes-misszionárius erről nem volt meggyőződve. Galano az érseket tulajdonképpen alkalmatlannak tartotta a hivatala ellátására, és az egyházmegyét a legjobb indulattal sem nevezte unitusnak. Jelentése végén megjegyezte, hogy Torosowicz érsek egyáltalán nem törődött az egyházzal, csak saját karrierjét és gazdasági érdekeit tartotta szem előtt, és az általa a korábban letett katolikus hitvallások nem az egyházi uniót, hanem mindinkább saját, önző érdekeit szolgálták.²³⁶

A theatinus szerzetes az egyházmegyében uralkodó siralmas állapotokról is írt. E szerint az érsekség területén mintegy 30 pap szolgál, akik lényegében nem unitusok, mert a régi apostoli hagyományok szerint tartják a liturgiát. A nevezett örmény papok és szerzetesek közül szinte mindenki házasságban él vagy szeretőket tart.²³⁷ Galano szerint az örmény papoknak fogalmuk sincsen, hogy mit jelent voltaképpen az egyházi unió, az egyházi fegyelem és mit jelent unitusnak vagy katolikusnak lenni.²³⁸ Mindezekért Torosowicz érseket okolja, aki teljesen elhanyagolja az egyházmegyéjét. Az érsekség területén Galano csupán két olyan örmény egyházi személyt talált, akiknek volt fogalmuk az egyházi egyesülésről, és őszintén Róma hitét követték, illetve

---

235 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150r.

236 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 152/r.-v.

237 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 76/r.-v., Fol. 166r.; MAMAT MS. No. 1004. Fol. 194r.; Petrowicz, 1950. 173. p.; Schütz, 1987. 311–312. p.

238 APF CP. Vol. 22. Fol. 92/r.-v.; Petrowicz, 1950. 179–180. p.

betartották az egyházi fegyelmet, ám ők ezért ki is estek Torosowicz érsek kegyeiből.²³⁹

Torosowicz érsek a theatinus atyák irányába egyáltalán nem titkolta rosszallását: bajkeverőknek és egyúttal fanatikusoknak vélte őket. Az érsek fenntartásának oka az volt, hogy valójában tartott Galanótól.²⁴⁰ Úgy gondolta, hogy személyében az Apostoli Szentszék és a Propaganda Fide nem pusztán egy riválist, hanem egy potenciális érsekjelöltet delegált Lembergbe, aki idővel megfoszthatja őt a magas jövedelemmel és igen nagy hatalommal járó érseki hivatalától.²⁴¹

Ráadásul a konfliktus közöttük tovább mélyült. Galano páter azzal fenyegette meg az érseket, hogy a lengyel királyi udvar és VII. Sándor (1655–1667) pápa elé tárja nem éppen keresztényi életvitelének és átláthatatlan pénzügyeinek a legapróbb részleteit is.²⁴² A theatinus atyák maguk mögött tudhatták a Propaganda Fide teljes támogatását, és ebben a helyzetben nem számított, hogy ők csupán „egyszerű” papok vagy szerzetesek. Az ő véleményüknek nagy súlya volt a szentszéki hatóságok előtt, és jelentéseikkel gyakorlatilag szétzúzhatták az érsek hatalmát és tekintélyét.²⁴³ A közöttük fennálló feszült viszonyra jellemző volt, hogy a Lembergbe érkező három theatinus szerzetesnek szállásul Torosowicz érsek szándékosan egy nyomorúságos állapotú, teljesen lelakott, bútorozatlan és fűtetlen ingatlant biztosított. A berendezéseket (bútorokat, ágyneműt stb.) maga Galano vásárolta meg a lembergi piacon a Propaganda Fide pénzből.²⁴⁴ Torosowicz e lépése pedig beszédesnek bizonyult: nem kívánatos személyeknek nyilvánította a theatinus pátereket, és a világi hatóságokkal ki akarta őket űzni az ország területéről.²⁴⁵

Galano és Torosowicz között ráadásul egy másik konfliktus is kialakult. A theatinus atya ugyanis minél több örmény fiatal szeretett volna felvenni az intézetbe. Torosowicz viszont attól félt, hogy Galano

---

239 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150/v.; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 5r., Fol. 122/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 144r.

240 Brni Miut’iwn, 1884. 18. p.; Petrowicz, 1950. 179–180. p.

241 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 150r.; Petrowicz, 1950. 166. p.; Schütz, 1987. 311–312. p.

242 Brni Miut’iwn, 1884. 31. 36–38. 164. p.; Ališan, 1896. 213. p.; Schütz, 1987. 314. p.

243 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 153r.

244 APF CP. Vol. 22. Fol. 207/r.–v.

245 Blažejovskyj, 1975. 113. p.

a saját híveinek a köréből vagy családjából akar „toborozni”, ami által az ő pozícióit kívánja meggyengíteni Lembergben.²⁴⁶ Az érsek félelme pedig nem volt alaptalan, mert az 1664. esztendő szeptemberében megkezdődött az oktatás 12 fiatal növendékkel, és a fiatalok kivétel nélkül Torosowicz köréből kerültek ki, akik időközben Galano és Pidoux hatására szembefordultak az érsekkel.²⁴⁷

A theatinus atyák először latin, olasz és örmény nyelvre tanították a növendékeket. Különösen nagy hangsúlyt fektettek a beszélt és az írott örmény (azaz a klasszikus vagy óörmény) nyelv elsajátítására, mert tapasztalataik szerint a lengyelországi örmények (történeti okokból is) a 15. század óta egymás között nem anyanyelvükön, hanem krími kipcsek (az úgynevezett armeno-kipcsek) nyelven kommunikáltak, amit örmény írással jegyeztek le. Örményül kizárólag az egyházi emberek tudtak, de nem anyanyelvi szinten. Más szóval hiányos volt az örmény nyelvtudásuk is.²⁴⁸

Galano és Pidoux, illetve rendtársaik az oktatás során felismerték, hogy a Torosowicz érsek nevével fémjelzett vallási egyesületeket nem lehet egyházi uniónak tekinteni. Az érsek által letett katolikus hitvallások csupán a római pápa primátusának elismerésére szorítkoztak. Az 1596. évi breszti (rutén) egyházi egyesülestől eltérően az uniójuk nem terjedt ki olyan kérdésekre, mint az unitus hitű örmény papok javadalmazása vagy társadalmi helyzetének jobbítása. A Torosowicz-féle egyházi uniók továbbra sem tisztáztak számos olyan fontos liturgiával és dogmatikával kapcsolatos kérdést, mint például a IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat és a Filioque procedit-imádság (ew yOrdwoyn blxi) elfogadása, a Trisagium-/Trisagion-himnusz helytelen éneklésének az elvetése, a régi örmény naptár használata, az Eucharisztia vagy a liturgikus nyelv használata. Galano és társai arra hivatkoztak, hogy Torosowicz érsek és hívei az egyházi uniók ellenére továbbra is régi szakadár szokásoknak és tanításoknak hódoltak. Ezért Galano úgy vélte, hogy az Örmény

---

246 APF CP. Vol. 68. Fol. 25/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 50/r.–v., Fol. 51/r.–v.; Blažejovskyj, 1975. 109. p.

247 APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 153/v.–154r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Blažejovskyj, 1975. 114. p.; Mutařian, 2018. 218–219. p.; Wooley, 2018. 326. p.

248 APF CP. Vol. 64. Fol. 41r.–47/v.; APF CP. Vol. 133. Fol. 270r.–310/v.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Blažejovskyj, 1975. 114. p.; Gach, 2002. 110. p.; Nagy, 2012. 55. p.

Kollégium alapításával intézményes keretet tudnak biztosítani a jól képzett örmény unitus papok utánpótlására.²⁴⁹

Emellett Galanónak más problémákkal is szembesülnie kellett. Időközben ugyanis a megélhetési költségeik elfogytak, és ezért Galano újabb pénzügyi segílyt kért a Propaganda Fidétől. A szentszéki intézmény erre 400 scudo gyorssegély kiutalásáról döntött. Továbbá a beérkező jelentések fényében a Propaganda Fide bíborosai arról is döntöttek, hogy az Örmény Kollégium felett a közvetlen ellenőrzést a nevükben Lemberg latin érseke és a mindenkori varsói apostoli nuncius gyakorolja, mert nem szabad megengedni, hogy megbízhatatlansága okán az örmény érsek bármiféle befolyásra tegyen szert a papnevelde ügyeivel kapcsolatban.²⁵⁰

Nem sokkal később Pignatelli nuncius arra tett javaslatot, hogy Torosowicz érseket, még ha jelképesen is, de vonják be a szeminárium ügyeibe. E levél mögött azonban nem egyfajta, békítő jellegű kompromisszumot kell keresnünk, hanem azt, hogy még inkább a Propaganda Fide szeme előtt tartsák a megbízhatatlan érseket. Pignatelli nuncius ráadásul azért is javasolta mindezt, mert véleménye szerint nem mindig Torosowicz lesz a leMBERGI örmény érsekség vezetője, és így nem minden esetben szerencsés kizárni a mindenkori érsekség vezetőjét az Örmény Kollégium ügyeiből. A Propaganda Fide azonban e javaslattal hivatalos úton érdemben nem foglalkozott. A missziós intézmény nem hivatalos üléseinek, azaz az úgynevezett kongresszusoknak az irataiból derült ki, hogy hallgatásuk oka egyértelműen abból adódott, hogy nem bíztak meg Torosowiczban, és érsekséget kizárólag az ő személyével és habitusával azonosították.²⁵¹

1665-ben az Örmény Kollégium zökkenőmentesen folytatta a munkáját, újabb örmény hallgatók nyertek felvételt, és újból komoly összeg érkezett Rómából a költségek fedezésére. Sőt, a Propaganda Fide bíborosai hosszas viták után arról is döntöttek, hogy az Örmény Kollégium teljes működési költségét, beleértve a hallgatók

---

249 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 50/r.-v., Fol. 149/r.-v.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 76r., Fol. 166/v.-167r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 93r.-94/v.; Petrowicz, 1950. 66–69. 172. 182. p.; Blažejovskyj, 1975. 87. p.; Nagy, 2012. 54–55. p.; Osipian, 2017a. 196. p.

250 Ekkor Jan Tarnowski (megh. 1669) volt Lemberg latin rítusú érseke. APF Acta SC. Vol. 33. Fol. 156/r.-v.; HC, 1935. 220. p.

251 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 65/r.-v., Fol. 75/r.-v.

tanulmányainak a finanszírozását is, magukra vállalják.²⁵² Ennek a lépésnek köszönhetően több új növendéket vettek fel: ez idő tájt lett az Örmény Kollégium hallgatója a később komoly egyházi karriert befutó Deodatus Nersesowicz (1644–1709) is.²⁵³

Galano és Pidoux az oktatás során a diákokat bevonta az örmény unitus rítus megalkotásába is.²⁵⁴ A theatinus atyák a korábbi missziós tapasztalataikra építettek.²⁵⁵ Elképzeléseiket az örmény unitus rítusról maga a Propaganda Fide is támogatásáról biztosította, sőt ebből kifolyólag az Örmény Kollégium számára újabb komolyabb összeget utaltatott ki a varsói nunciatúra közvetítésével.²⁵⁶ Ennek köszönhetően a diákok száma jelentősen megnövekedett, ami viszont Torosowicz érsek további rosszállását vonta maga után, mert ez saját híveinek a számát csökkentette le.²⁵⁷ Az Örmény Kollégiumban a nyelvi képzés mellett jelentős figyelmet szenteltek a logika, a bölcselet, a retorika, valamint a történettudomány művelésének is. Különösen nagy hangsúlyt fektettek az örmény történelem ismeretére és oktatására. Galano atya és rendtársai rövid időn belül egy jól működő iskolát hoztak létre Lembergben. Sőt, bátran kimondható az is, hogy Lembergben az örmények számára nemcsak egy papi szeminárium, hanem egy komoly tudományos műhely jött létre, amely – még ha konfesszionális szempontból is – nagyban hozzájárult a modern armenológia megalapításához.²⁵⁸ Ugyanakkor Galano atya nem tudta kiteljesíteni küldetését: 1666 kora tavaszán egy meghűlés miatt megbetegedett, és gyógykezelésre Krakkóba távozott. Távollétében rendtársai folytatták az oktatást az intézményben. A betegség szövődményeinek következtében Galano páter 1666. május 14-én Krakkóban eltávozott az élők sorából.²⁵⁹ Helyét, azaz az Örmény

---

252 Galano atya 1665-ben úgy kalkulált, hogy egy hallgató évi költségvetése hozzávetőleg 40 scudóba kerül a Szentszéknél. APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 78r.–79v., Fol. 147/r.–v.; APF Coll. Var. Vol. 2. Fol. 2r.–23/v.

253 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 209r.–211/v., Fol. 226r., Fol. 227/r.–v., Fol. 238r.; Petrowicz, 1950. 176. p.; Blažejovskij, 1975. 115. p.;

254 APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 136r.

255 Petrowicz, 1988. 14. p.

256 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 148r.–149r.

257 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 273r.

258 APF CP. Vol. 22. Fol. 21r.–26/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 448r.; Erről ld. még röviden: Blažejovskij, 1975. 115. 146. p.; Nagy, 2016. 29–30. p.

259 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 120r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio

Kollégium rektori (prefektusi) tisztét – Pignatelli nuncius javaslatának, illetve és Propaganda Fide döntésének az értelmében – időlegesen Louis Pidoux páter vette át.²⁶⁰

Galano halálát követően a Propaganda Fide két újabb, az egyházjog és latin nyelv terén jártas theatinus atyát küldött Lembergbe, hogy segítsék Pidoux munkáját.²⁶¹ Ennek Torosowicz nem igazán örült. Úgy vélte, hogy a két újabb szerzetes küldésével a theatinusok befolyása az örmények körében még erősebb lesz. Az egyre inkább gyanakvóbbá váló érsek ebben is Róma áskálódását látta. Sőt, továbbra is mindent megtett annak érdekében a világi hatóságoknál, hogy a theatinusokat végleg kiűzze a Lemberg városából és természetesen a Lengyel-Litván Unió területéről.²⁶² Ebben szerepet játszott az is, hogy Galano halála után egy évvel, 1667-ben a megbízott rektor, Pidoux rendtársaival és Torosowicz érsekkel együtt Kamieniec-Podolskiba látogatott: abba a városba, amelynek örmény közössége kezdettől fogva ellenezte az egyházi uniót.²⁶³ Ennek ellenére a város örménysége nyájasan fogadta a theatinus atyákat, ellenben Torosowicz érseket és kíséretét nem, amely számára jelentős tekintélyvesztéssel járt. Sőt, Pidoux sikerrel térített az ottani örmények körében, és az örmény keleti parókuszt, Step'an Step'anean-Sargisean Rõšk'ayt (1631–1670) (Stefan Stefanowicz-Sarkisowicz Roszka) meggyőzte, hogy latin rítus szerint mutasson be szentáldozást.²⁶⁴ Ugyanakkor a kamienieci-podolski örmények,

---

számozás nélkül.); Petrowicz, 1950. 176–177. p.; Rõšk'ay, 1964. 181. p.; Blažejovskij, 1975. 119. p.; Pelusi, 2008. 144. p.

260 APF Acta SC. Vol. 34. Fol. 224r., Fol. 246r.; APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 136/r.–v.; Blažejovskij, 1975. 117–118. p.; Xač'ikean, 1999c. 258. p.

261 A két theatinus páter a Francesco Davia CR és Angelo Peveratti CR volt Rómából, és a Sant' Andrea della Valle templom melletti rendközpontból (azaz a főkolostorból) érkezett. APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 246r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül).

262 APF Acta SC. Vol. 35. Fol. 302r.–303/v., Fol. 329/r.–v.

263 Bṛni Miut'iwn, 1884. 72. 89. 222. p.; Xač'ikean, 1999c. 247. 254–255. 258. p.

264 Aṛak'el Dawrižec'i örmény történetíró, vardapet és egyúttal a katolikoszi levéltár titkára szerint ezt a Step'an nevű világi papot (k'ahanay) maga Torosowicz küldte Ęjmiacinba tanulni a 17. század közepén. A krónikás leírta, hogy nagyon művelt egyház ember lett, jól ismerte a nyugati egyház teológiáját, illetve magas színvonalon elsajátította a latin nyelvet is. A nevezett örmény keleti pap a későbbi unitus egyháztörténeti ró Step'anos Step'anean Rõšk'ay atyja volt, és aki még az örmény unitus

beleértve a parókust is, in concreto nem mondták ki hivatalosan az egyházi uniót Rómával.²⁶⁵ Ezt mindenesetre az Apostoli Szentszék sikerként könyvelte el, és kiemelte Pidoux páter érdemeit az ügyben. Torosowicz érsek ezzel szemben a francia származású atyát okolta az újabb megaláztatásáért és kudarcáért.²⁶⁶

Ezt a vádaskodást a Propaganda Fide nem vette komolyan. Sőt, dönteni kívánt abban a kérdésben, hogy ki legyen hivatalosan Galano utódja az Örmény Kollégium vezetése élén. Eleinte egy tapasztalt egyháztudóst, az itáliai Giuseppe Caracciolo CR theatinus atyát szemelték ki az Örmény Kollégium új rektorának. Az Apostoli Szentszéken Louis Pidoux-t nagyon tehetségesnek, ám az intézmény vezetésére még túlságosan fiatalnak tartották.²⁶⁷ 1668-ban azonban a theatinusok rendfőnöke, Carlo Maria Danesi CR ez ellen kifogást emelt a Propaganda Fidénél, és meggyőzte az intézmény vezetését, hogy Pidoux fiatal kora ellenére igenis alkalmas a leMBERGI Örmény Kollégium irányítására.²⁶⁸ Ennek köszönhetően a következő év folyamán a Propaganda Fide bíborosai Pidoux-t nevezték ki új rektornak, és ezt a döntést 1669-ben újból megerősítették.²⁶⁹

---

pap és történetíró születése előtt néhány hónappal 1670. március 28-án távozott el az élők sorából. Erről ld. még: MAMAT MS. No. 7296. Fol. 217/r.-v.; Dawrižec'i, 1896. 329. p.; Rõšk'ay, 1964. 182. p.; Dawrižec'i, 1990. 41. 323. p.

265 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132/r.-v.; Ezt a konfliktust maga Pidoux páter is részletesen leírta művében. Erről ld. bővebben: Pidoux, 1676. 87–109. p.; Abrahamean, 1964. 199. p.; Pelusi, 2011. 143–144. p.

266 APF SOCG. Vol. 472. Fol. 492/r.-v.; Petrowicz, 1950. 219. p.; Rõšk'ay, 1964. 182. p.; Petrowicz, 1988. 36–38. p.

267 Petrowicz, 1950. 219. 231. p.; Blažejovskij, 1975. 120–121. p.; Nagy, 2012. 55. p.

268 Bṛni Miut'iwn, 1884. 11. 152. p.; Schütz, 1978. p.; Acta, 1990. 52–53. p.; Pelusi, 2008. 143–144. p.; Pidoux páttert tartják a modern örmény színjátszás alapítójának is. 1668-ban örmény nyelven megírta, és az Örmény Kollégium diákjaival, valamint lengyel novíciákkal előadta a 4. századi vértanúságot szenvedett, örmény-római szűz, Szent Hrip'simē legendája című vallásos színdarabot, amelyet az örménység körében mind a mai napig játsszanak. APF Acta SC. Vol. 37. Fol. 216/r.-v.; APF Acta SC. Vol. 38. Fol. 2/r.-v.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Erről ld. még bővebben: Blažejovskij, 1975. 143. p.; Mieszek, 2007. 53–61. p.

269 APF Acta SC. Vol. 38. Fol. 404/r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 75/r.-v., Fol. 77r., Fol. 117/v.-118/v., Fol. 119/r.-v., Fol. 120r.-121/v.;

Pidoux nehéz időszakban vette át az Örmény Kollégium vezetését. 1669–1673 között az oktatói gárda rendszeresen cserélődött, ami nem a rossz vezetésnek, hanem az egészségügyi állapotoknak volt tulajdonítható. Számos oktató hunyt el különféle betegségekben, több szerzetes pedig megromlott egészségi állapota miatt visszatért Rómába.²⁷⁰

Pidoux összetűzései az érsekkel szinte mindennaposak voltak, miközben szembe kellett néznie az 1672–1673. évi oszmán-török támadás káros következményeivel is. Podólia Kamieniec-Podolski városával együtt ugyanis a szultán fennhatósága alá került.²⁷¹ A potenciális missziós célpontnak tekintett podóliai örménység szétszóródott. Többségük Oroszországba vagy Erdélybe menekült. Maga az intézmény emiatt 1672–1673 között fel is függesztette oktatói tevékenységét. A hallgatók egy része tanáraikkal együtt Krakkóba menekült, míg a legtehetségesebbeket Rómába, a Propaganda Fide papi szemináriumába, a Collegium Urbanumba küldték tanulmányaik folytatása céljából.²⁷² A másik gond az volt, hogy az oktatók is szétszéledtek: sokan közülük pedig visszatértek Rómába.²⁷³

Még Pidoux kinevezésével egyidőben az Apostoli Szentszék Rómába hívta Torosowicz érseket. Az érsek hezitált, de végül Galeazzo Marescotti (1627–1726) varsói apostoli nunciussnak, Corinthus/Korinthos címzetes érsekének a határozottabb felszólításra 1669-ben Rómába távozott.²⁷⁴ Az egyházmegye irányítását egyik emberére, Jan

---

AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.);

270 APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 182/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 122/r.–v.; Xaç'ikean, 1999c. 265. p.

271 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 123/r.–v., Fol. 125r.–126/v., Fol. 140r., Fol. 142r. Fol. 158/r.–v., Fol. 162/r.–v.; AAV ANV. Vol. 98. Fol. 641r.–644/v.; Schütz, 1987. 317. p.; Szulakowska, 2018. 187. p.

272 A római Collegium Urbanumot (Collegio Urbano, Dpratum Urbanean) VIII. Orbán (1623–1644) pápa alapította 1627. augusztus 1-én Immortalis Dei Filius kezdetű bullája alapján. A jeles oktatási intézmény a római Gianicolo (Ianiculum) dombon található. Erről ld.: APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 103r.–120/v., Fol. 131r.–139/v., Fol. 141r.–142/v.; Rõšk'ay, 1964. 172. p.

273 APF Lettere SC. Vol. 61. Fol. 149/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 192r.–197/v., Fol. 252/r.–v.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.)

274 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 381r.–382/v.; Petrowicz, 1950. 246–247. p.; Schütz, 1987. 305. p.

Kieremowiczra (Yovhannēs K'armatanenc') (1631–1678) hagyta, aki távozása után nem sokkal szembefordult az érsekkel.²⁷⁵

A Propaganda Fide a beérkező jelentések tükrében Torosowicz érseket vizsgálóbizottság elé kívánta állítani, hogy beszámoljon a sajátos vezetési stílusáról. Ekkor már konkrétan felmerült Torosowicz leváltása is. Magának az érseknek a megjelenése is megdöbbenést váltott ki a szentszéki hatóságok részéről. Hatalmas díszkísérettel, 12 lóval befogott díszes hintóval érkezett meg Rómába. Viselkedése pedig olyan volt, mintha nem egy főpap, hanem egy nagyhatalmú világi uralkodó jelent volna meg színük előtt. Az érsek 7 évig tartózkodott Rómában, és a hosszas kivizsgálások során mindvégig tagadta, hogy újból az apostoli egyház híve lenne. Sőt, egyenesen kósza, alaptalan híresztelésnek tartotta, hogy 1652-ben titokban találkozott volna Konstantinápolyban az örmény egyházfővel, ahol a színe előtt megtagadta az egyházi uniót. Ezen túlmenően egyszerűen képtelenségnek, illetve vádaskodásnak tartotta azt, hogy ő a lengbergi Örmény Kollégium tönkretételére törekedne.²⁷⁶

Az érseket végül nem váltották le. Ebben szerepet játszott, hogy III. (Sobieski) János (1674–1696) lengyel király követei révén járt közben a római pápánál, hogy Torosowiczot ne mentsék fel egyházi hivatalából. Sőt, a lengyel uralkodó arra kérte a Propaganda Fidét, hogy az érseket küldjék vissza Lengyelországba, hogy inkább ott adjon számot a visszaéléseiről.²⁷⁷ Az Apostoli Szentszék részéről azonban az iránta érzett bizalom végleg megromlott. Ezért úgy határoztak, hogy 1675-ben Torosowicz érsek mellé két olyan örmény unitus papot neveznek ki püspöki rangban, akik képesek kordában tartani őt. A hivatalos indok a Propaganda Fide részéről az volt, hogy az idős érseket megromlott egészségi állapota miatt nem célszerű túlterhelni.²⁷⁸ Egyikük az anyaországi születésű Vardan Hunanean²⁷⁹ (1644–1715), a másik személy

---

275 Kieremowicz Pidoux-val nagyon sokat dolgozott egy egységes örmény unitus misekönyv megalkotásán is. APF SOCG. Vol. 120. Fol. 322r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 391r.–392/v., Fol. 394r., Fol. 630/r.–v., Fol. 631/r.–v.

276 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 198/r.–v.; Petrowicz, 1950. 255–256. p.

277 Petrowicz, 1950. 266–270. p.; Schütz, 1987. 305. p.

278 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 37r.; MAMAT MS. No. 7467. Fol. 581r.; Mik'ayēlean, 1964. 206–207. p.

279 Vardan Hunaneanról ld. bővebben a következő alfejezetet.

pedig a lemergi származású Theodor Wardanowicz (1652–1700) volt. Ez a lépés ugyanakkor Torosowicz számára megalázónak bizonyult, de mivel nem volt mit tennie, el kellett fogadnia a döntést. Sőt, jelen kellett lennie, amikor maga X. Kelemen (1670–1676) pápa Hunaneant Epiphania in Syria címzetes püspökének szentelte fel.²⁸⁰ Az érsek két kísérijével együtt végül 1676-ban visszatért Lembergbe.²⁸¹

Mindeközben Pidoux atya az 1670-es évek közepén mindent megtett annak érdekében, hogy az 1672–1673. év történései miatt kialakult helyzetet orvosolja. Mivel a régi oktatói gárda szétszéledt, Rómából, a theatinus rend központjából új oktatókat kért.²⁸² Emiatt külön feszültség is támadt a rendközponttal, mert olyan tapasztalatlan rendtársakat kívántak küldeni Rómából, akik nem feleltek meg a rektor magas elvárásainak. Az új oktatók közül egyedül a milánói születésű Francesco Giambattista Bonesana CR (1649–1709) képezett kivételt, aki csakhamar Pidoux helyettese lett az Örmény Kollégiumban.²⁸³ Az új oktatók többsége nem beszélt örmény nyelven, illetve problémák akadtak a teológiai felkészültségükkel is, miközben új növendékek érkeztek az oktatási intézménybe. Ezért Pidoux páter több kérelmet küldött a római rendközpontba, illetve a Propaganda Fidéhez, de leveleire hallgatás vagy elutasítás volt a válasz.²⁸⁴

---

280 Wardanowicz végül nem kapott püspöki kinevezést. APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 207r.; APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 210r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 270r.; APF SOCG. Vol. 454. Fol. 53r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v., Fol. 200r., Fol. 205/r.–v., Fol. 209r.–211r., Fol. 226r., Fol. 227r.–228/v., Fol. 229r.–230/v., Fol. 238r., Fol. 332r.–337r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287/r.–v.; Petrowicz, 1950. 295. p.; Nagy, 2006. 1010–1011. p.; Pelusi, 2008. 145. p.; Pelusi, 2011. 145–146. p.

281 Az unitus hitű örmény történetíró Rõšk'ay szerint személyesen Torosowicz szentelte fel Vardan Hunaneant püspökké, de ezt a legutóbbi kutatások megcáfolták. APF CP. Vol. 22. Fol. 7r., Fol. 277r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 300r.; Fol. 413r.; Petrowicz, 1950. 266. 297. p.; Rõšk'ay, 1964. 183. p.; Petrowicz, 1988. 1. p.

282 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 310r., Fol. 311r.; Blažejovskij, 1975. 125–126. p.

283 APF Acta SC. Vol. 44. Fol. 247/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 45. Fol. 20/r.–v.; APF SOCG. Vol. 471. Fol. 339/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 64. Fol. 111/v.–112/v.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.)

284 APF Coll. Var. Vol. 2. Fol. 154r., Fol. 156r.

Eközben, látva Pidoux szorult helyzetét, Torosowicz érsek is támadásba lendült. A rektornál jelezte, hogy az érsekség tulajdonában álló és az Örmény Kollégium számára kölcsönbe adott épület használatát vissza kívánja venni. Ezen túlmenően Torosowicz a Pidouxval szívélyes kapcsolatot kiépítő, új érseki koadjutor, Vardan Hunanean püspök ellen fordult. Híveit ellene buzdította, és azt a kifogást emelte személye ellen, hogy nem is lebergi születésű örmény család sarja, hanem anyaországi származású, és a római pápa csak azért nevezte ki mellé, hogy kémkedjen utána, illetve aláassa az érseki tekintélyét.²⁸⁵ A másik egyházi személy, akit még Rómában rendeltek helynökké Torosowicz érsek mellé, Theodor Wardenowicz pedig nyíltan szembefordul Hunaneannel, és az érsek támogatója lett.²⁸⁶

A helyzet olyannyira tarthatatlanná vált Hunanean püspök számára Lembergben, hogy 1678-ban Konstantinápoly érintésével az anyaországi területekre távozott missziós munkára.²⁸⁷ Vele tartott Pidoux atya is, aki megelégtelte a Lembergben kialakult állapotokat. Miután ugyanis folyamatosan elutasították kéréseit, illetve Torosowicz az Örmény Kollégium teljes ellehetetlenítésére törekedett, lemondott a rektori tisztségéről.²⁸⁸ Ugyanakkor erről a Propaganda Fidével nem egyeztetett, és a lemondását tartalmazó levelet már Konstantinápolyból

---

285 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 413r., Fol. 417r., Fol. 419r.–420r., Fol. 427r., Fol. 434/r.–v., Fol. 442/r.–v., Fol. 583r., Fol. 585/r.–v.; Petrowicz, 1950. 300–301. p.; Schütz, 1987. 305. p.

286 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448/r.–v., Fol. 450/r.–v., Fol. 470r., Fol. 487r., Fol. 493r., Fol. 495r., Fol. 507r., Fol. 517r., Fol. 596r., Fol. 622r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100/r.–v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; Welykyj, 1974. 165–167. p.

287 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 413r.–417/v., Fol. 419r.–420r., Fol. 427r., Fol. 542r., Fol. 548r., Fol. 650r., Fol. 654r., Fol. 655/r.–v., Fol. 657/r.–v., Fol. 660r., Fol. 670r.; Rõšk'ay, 1964. 183. p.; Petrowicz, 1988. 1. p.

288 APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF SOCG. Vol. 471. Fol. 314r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r., Fol. 477r., Fol. 481r., Fol. 574r.; AAV ANV. Vol. 176. Fol. 71r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Petrowicz, 1950. 306–312. p.; Schütz, 1987. 313. p.; Petrowicz, 1988. 68. p.; Pidoux atya mintegy 9 évet töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. 1687-ben XI. Ince pápa (1676–1689) Bagdad címzetes püspökének nevezte ki. A felszentelésére csupán 1694-ben került sor Rómában. Ezzel egy időben ő lett a közel-keleti és az örményországi theatinus missziók vezetője is. Erről ld. még: HC, 1952. 110. p.

küldte el Rómába.²⁸⁹ A Propaganda Fide viszonylag gyorsan döntött az utódlásáról. Francesco Martelli (1633–1717) varsói apostoli nuncius, Corinthus/Korinthos címzetes érsekének javaslatára Pidoux korábbi helyettesét, Francesco Giambattista Bonesana atyát nevezte ki 1678-ban az Örmény Kollégium új rektorának.²⁹⁰

Az új rektornak is szembe kellett néznie elődje problémáival: az Örmény Kollégiumban uralkodó oktatóhiánnyal és Torosowicz érsek intrikáival. Mindenekelőtt a tanárhiányt kellett megoldania, mert rajta kívül csupán egy rendtársa maradt. Ezért Bonesana páter 1678–1680 között több alkalommal is sürgette az Apostoli Szentszéket, hogy küldjön jól képzett oktatókat Lembergbe. A rektor először csupán kiterő válaszokat kapott Rómából, majd lassan, egyenként delegálták az oktatókat az intézménybe.²⁹¹

Mindeközben Torosowicz érsek erőszakkal akarta elvenni az Örmény Kollégiumnak helyt adó épületet a városban, mondván, hogy azt ő csak átmenetileg adta oda a theatinusoknak 1664-ben. Bonesana rengeteget veszekedett az érsekkel, aki továbbra is azt gondolta, hogy a theatinusok az ő érsekségére pályáznak, és az Örmény Kollégiumban kifejezetten a személye ellen hergelik a növendékeket. Az egyre korosodó Torosowicz érsek továbbra is a theatinusok elűzésére, illetve az Örmény Kollégium megszüntetésére törekedett.²⁹² Ugyanakkor Torosowicz

---

289 APF Lettere SC. Vol. 67. Fol. 6/r.–v., Fol. 22/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 542/r.–v., 556r., Fol. 557r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 19r.–23/v., Fol. 132r., Fol. 133r., Fol. 184r.–185r., Fol. 263r.–264/v., Fol. 282r., Fol. 337/r.–v., Fol. 361r.–362r., Fol. 363r., Fol. 371r.–372r.; APF Coll. Urb. Vol. 2. Fol. 1r.

290 APF CP. Vol. 39. Fol. 314r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 144r., Fol. 145r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); Blažejovskij, 1975. 150–152. p.

291 Ebben az időszakban érkezett többek között Sebastiano Maria Accorsi CR páter is, aki 1691-től 1704-ig irányította rektorként az Örmény Kollégiumot. Erről ld. még: APF Acta SC. Vol. 49. Fol. 151/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 50. Fol. 27r.–28r.; APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 28/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 196/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 153r.–155/v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 1r.–2/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 132r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); AGT CL. Portfolio 2. (Folio számozás nélkül.); Blažejovskij, 1975. 151. p.; Petrowicz, 1988. 71–74. p.

292 APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 10r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 391r.–392/v., Fol. 738r.–739r.

érsek továbbra is a régi keleti, és nem az unitus hagyományok szerint misézett. Ezt támasztotta alá Francesco Martelli nuncius közvetlenül hivatali leköszönése előtti, 1680. évre datált jelentése is. E szerint a korosodó Torosowicz érsek Rómából történt visszatérését követően továbbra is folytatta „destruktív” tevékenységét. Engedélyezte, hogy szentségeket a hagyományos régi örmény szokás szerint szolgáltatassák ki a híveknek, és nem igazán foglalkozott úgymond a latin egyház által „eretneknek” minősített szokásokkal, holott korábban erre ígéretet tett a római pápának és a Propaganda Fide bíborosainak is.²⁹³ Végül az Örmény Kollégium ellehetetlenítését megcélzó szándékát 1680-ban az akkor leköszönő Martelli nuncius, illetve az épp hivatalba lépő Opizio Pallavicini (1632–1700) varsói nuncius, Ephesus/Ephesos címzetes érseke erőteljes fellépésére hiúsította meg.²⁹⁴ Ennek értelmében az érsek elállt szándékától, és hozzájárulását adta, hogy az épületet a Propaganda Fide megvásárolja az érsekségtől.²⁹⁵ Ez az aktus végérvényesen majd 1681 decemberében történt meg.²⁹⁶ Így 1681-től kezdve Bonesana atya és rendtársai vezetésével zökkenőmentesen továbbfolyhatott az oktatás az Örmény Kollégium falai között.²⁹⁷ Sőt, akkor a Propaganda Fide határozott arról is, hogy mindvégig biztosítja anyagilag az intézmény működését, és így Lembergben és a Lengyel-Litván Unió területén kiteljesedhet a sok problémát és bosszúságot okozó érsek által megkezdett egyházi unió.²⁹⁸ Ezen túlmenően arról is döntöttek Rómában, hogy 1681-től kezdve a végzett növendékeket a Clemente Galano által előírt, örmény unitus rítus, illetve a bevett latin szerint szenteljék fel.

---

293 APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF SOCG. Vol. 293. Fol. 225r.; Petrowicz, 1950. 307. p.; Schütz, 1987. 313. p.

294 APF Acta SC. Vol. 49. Fol. 27r.–28r.; AGT CL. Portfolio 1. (Folio számozás nélkül.); AAV ANV. Vol. 98. Fol. 544/r.–v.

295 APF Acta SC. Vol. 52. Fol. 155r.–156r.; APF SOCG. Vol. 484. Fol. 286r.; Petrowicz, 1950. 323. p.; Blažejovskij, 1975. 155. p.

296 APF Acta SC. Vol. 52. Fol. 122/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 70/v.–71r.; Acta, 2001b. 61–62. p.

297 APF SOCG. Vol. 477. Fol. 150r.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 59/v.–60r, Fol. 61/r.–v., Fol. 62/v.–63r.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 83r.–84/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 309/r.–v.+Fol. 312/v., Fol. 310/r.–v.+Fol. 311/v.; Acta, 1997. 231–233. p.; Acta, 2001b. 14–15. 296–298. p.; Acta, 2002a. 25. p.

298 APF SOCG. Vol. 484. Fol. 126/r.–v., Fol. 127r., Fol. 321r.–322r.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 27/v.; APF SC Coll. Var. Vol. 2. Fol. 176r.; Acta, 2002a. 201. 266–267. 277–278. p.

A szertartást Konstanty Samuel Lipski (1625–1698), akkori leMBERGI latin rítusú érsek és Pallavicini nuncius közösen végezték.²⁹⁹ Torosowicz érsek áskálódásai és intrikái az Örmény Kollégium ellen az 1680. év végétől kezdve látványosan elmaradtak, amely elsősorban az érsek egyre inkább rosszabbodó egészségi állapotának volt köszönhető. Azonban éppen erre az időre fogyott el a Propaganda Fide hosszú időn át tartó türelme is.

Francesco Martelli és Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciusok hivatali idejük alatt egyértelműen az eltávolítását szorgalmazták. Ezt azzal indokolták, hogy az érsek rossz egészségi állapota nem teszi lehetővé, hogy ellássa egyházi hivatalának teendőit. A másik indok az volt, hogy Hunanean püspököt elűzette Lembergől. A harmadik pedig az volt, hogy az érsek mindent megtett annak érdekében, hogy a theatinusokat elűzze és az Örmény Kollégiumot tönkretegyje, amelyekkel komoly károkat okozott az katolikus egyház számára. A Propaganda Fide végül megértette a nunciusok jelentéseit. Ezért 1680–1681 fordulóján döntött az érsek végleges eltávolításáról. Utódjául a már említett Vardan Hunanean püspököt szemelték ki, aki éppen akkor Örményországban térített nemzettársai körében.³⁰⁰ Ezt a döntést viszont Torosowicz érsek már nem érte meg. Mielőtt megérkezett volna Rómából a felmentését tartalmazó okirat 1681. március 21-én, hetvennyolc éves korában elhunyt, és a következő napon az érseki székesegyházban helyezték őt örök nyugalomra.³⁰¹ Bizalmasa a sok bajt okozó Theodor Wardenowicz

---

299 Érdekeség, hogy erről csak hat évvel későbbi, azaz az 1687. évre datált szentszéki dokumentumokból értesülhettünk. Erről ld.: APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 126r.–127r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 42r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 41r.; Acta, 1995. 154–155. p.; Acta, 2002a. 361–362. p.

300 Erről értesítették Pidoux-t is, aki viszont akkor már nem tartózkodott Lembergben. APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 10r.–11r., Fol. 107v.–111r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 19r.–23r.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 8/v. +Fol. 9/v.

301 A nagyobb egyháztörténeti munkák Torosowicz érsek halálának napját az 1681. év október 24-re datálták, holott már márciusban eltávozott az élők sorából. A Propaganda Fide csupán 1681 augusztusában, illetve újból pedig 1682 januárjában tárgyalta részletesen az érsek halálát, és annak körülményeit. APF SOCG. Vol. 483. Fol. 74r.+Fol. 75v., Fol. 282r.–283v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 6v.–7r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 738r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 310r., Fol. 287r., Fol. 347r.–v., Fol. 353r., Fol. 354r.–v., Fol. 361r.–362v.; Erről ld. még: Petrowicz, 1950. 304. p.; Rōšk'ay, 1964. 184. p.; Schütz, 1987. 305. 313–314. p.; Petrowicz, 1988. 1. p.; Acta, 2001b. 271–272. p.; Acta,

pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.³⁰² Halálával és annak körülményeivel, hivatali visszaéléseivel, valamint az utódlásával kapcsolatban a Propaganda Fide általános ülései több alkalommal is részletesen foglalkoztak. Mindenesetre az 1681. évre Torosowicz érsek halálával a zajos konfliktusok lecsendesedtek, és néhány esztendő múltán, az 1680-as évek közepére a szentszéki dokumentumok már egy jól és egzszersmind gördülékenyen működő oktatási intézményről számoltak be.³⁰³ Az oktatási intézmény 1709-től megnyitotta kapuit az unitus hitű, rutén hallgatók előtt.³⁰⁴ Sőt, 1727-től a nevét Örmény-Rutén Kollégiumra (Collegium Armenum et Ruthenum) változtatta meg, és a régió (ide beleértendő a Felső-Magyarország és Kárpátalja) örmény és rutén unitus papságának legfontosabb utánpótlási intézményévé vált.³⁰⁵

-
- 2002a. 24–25. 35–37. p.; Nagy, 2012. 56. p.; Mutaftian, 2018. 219–220. p.
- 302 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 5/v.–6/v.; Ališan, 1896. 257. p.; Petrowicz, 1988. 92–93. p.; Acta, 2008. 47–49. p.; Nagy, 2012. 126–130. p.
- 303 APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 83r.; APF SOCG. Vol. 487. Fol. 64/r.–v.+Fol. 70/v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 175/v.–176r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 39/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 77. Fol. 10r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 53r., Fol. 55r.; AAV SSP. Vol. 116. Fol. 432r.–433r., Fol. 677/r.–v.; AAV SSP. Vol. 118. Fol. 5/r.–v.; AAV SSP. Vol. 188. Fol. 339r., Fol. 386/v.; Blažejovskyj, 1975. 161. p.; Petrowicz, 1988. 69–71. p.; Acta, 2005. 92–93. p.; Acta, 2004. 108–109. 294–295. p.; Acta, 2008. 211–212. 371. p.; Acta, 2010. 30. 71–72. 83–84. p.
- 304 APF Acta SC. Vol. 78. Fol. 659r.; APF Acta SC. Vol. 81. Fol. 23r., Fol. 159/r.–v.; Acta SC. Vol. 84. Fol. 320r.–321/v., Fol. 675r.; APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 56r.; APF Acta SC. Vol. 88. Fol. 204r.–205/v., Fol. 210r., Fol. 330r., Fol. 401r.–403/v.; APF SOCG. Vol. 563. Fol. 153r.–154r., Fol. 156r.–157r., Fol. 164r.–165r.; APF SOCG. Vol. 567. Fol. 148r.–149r., Fol. 170/r.–v., Fol. 171r.–172r.; APF SOCG. Vol. 568. Fol. 85r.; APF CP. Vol. 64. Fol. 209r.–210/v., Fol. 513r.; APF CP. Vol. 65. Fol. 170r.–171/v., Fol. 182r.–185/v.; APF Lettere SC. Vol. 97. Fol. 47/v.–48r., Fol. 190r.–191r.; APF Lettere SC. Vol. 98. Fol. 62r.–63r.; APF Lettere SC. Vol. 99. Fol. 62r., Fol. 87r., Fol. 90/r.–v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 3. Fol. 292r.; APF Coll. Var. Vol. 2. Fol. 227r., Fol. 235r.–236/v., Fol. 241r.–242/v., Fol. 251r., Fol. 255r., Fol. 277r., Fol. 285r.; Blažejovskyj, 1975. 164–187. p.; Petrowicz, 1988. 76–78. p.; Acta, 2002b. 90–91. 214–215. 223–225. p.; Acta, 2007. 44–45. p.; Acta, 2009. 25–32. p.; Acta, 2014. 11–12. 101–103. 105–106. 185–186. p.
- 305 Az Örmény és Rutén Kollégiumot végül II. József (1765–1790) császár és király szüntette meg rendeleti úton 1784-ben. Az indok az volt, hogy már túl kevés örmény és rutén származású diák tanult a leMBERGI Örmény-Rutén Kollégiumban. Erről ld. még bővebben: APF Acta SC. Vol. 85.

Torosowicz érsek egy unitusnak egyáltalán nem nevezhető, szervezetében, valamint tekintélyében teljesen szétesett és megtépázott érsekséget hagyott hátra.³⁰⁶ Ezért személyét semmiképpen sem tekinthetjük az örménykatolikus (unitus) egyház megalapítójának. Halálát követően nem sokkal a szentszéki dokumentumok továbbra is kaotikus állapotokról számoltak be az unitus egyházban.³⁰⁷ Eme áldatlan állapotok és viszonyok rendezése utódaira maradt.

Fol. 65r.–73/v., Fol. 301–309r., Fol. 351r.–355r., Fol. 687r.–692r.; APF SOCG. Vol. 684. Fol. 72/r.–v.; APF CP. Vol. 65. Fol. 290r.; APF Lettere SC. Vol. 104. Fol. 104r.; APF Lettere SC. Vol. 244. Fol. 465r., Fol. 473r., Fol. 532/v.; APF Coll. Var. Vol. 2. Fol. 24r.–37/v., Fol. 29r.–30r., Fol. 333r.–334r.; APF Coll. Var. Vol. 3. Fol. 107r., Fol. 109/r.–v., Fol. 113r., Fol. 125r., Fol. 133r., Fol. 136r.; AAV ANV. Vol. 10. Fol. 113r., Fol. 145/v.–146/v.; AAV ANV. Vol. 68. Fol. 63/v.–64/v.; AAV ANV. Vol. 83. Fol. 205/r.–v.; Blažejovskyj, 1975. 239–245. p.; Petrowicz, 1988. 78. 146–155. 228–231. p.; Acta, 2013. 65. 345–346. 561. 83–584. p.

306 APF CP. Vol. 29. Fol. 165/r.–v., Fol. 629/r.–v.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 43/r.–v., Fol. 161/v.–162/v.; Acta, 1997. 31–32. p.

307 APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 59/v.–60r., Fol. 61/r.–v.

Az egyházi unió kiteljesedése Nikol Torosowicz érsek halálát követően

Mint láttuk, Nikol Torosowicz érseksége nem volt eredményes az egyházi unióra nézve. Az elhunyt érsek helyére – ahogyan arról korábban már utalást is tettünk – a már korábban potenciális jelöltként is számításba vett Vardan Hunaneant, Epiphania címzetes püspökét nevezték meg a szentszéki hatóságok, aki ekkor Örményországban fejtett ki missziós tevékenységet.³⁰⁸ Az érsek halálakor a Propaganda Fide ugyanis a rossz tapasztalatok miatt teljesen tisztában volt azzal, hogy olyan alkalmas egyházi személyt kell kinevezni Lembergbe, aki lehetőleg élvezzi az ottani örmény közösség bizalmát, de jártas mind az örmény, mind a latin egyházi hagyományokban. Az elhunyt érsek személye viszont nem felelt meg ezeknek a kívánalmaknak és feltételeknek. Ráadásul ismert volt, hogy Torosowicz botrányoktól sem mentes vallási uniója nem terjedt ki az egész lengyelországi örménységre, csupán szűkebb környezetére. Ám ezt az egyházi uniót igen sajátosan értelmezték. Továbbra is keleti apostoli rítus szerint miséztek, és tartották meg az egyházi ünnepeket. Az örmény rítus és liturgia különbségéből adódó problémák továbbra is fennmaradtak. Ezen túlmenően jelentős paphiánnyal is szembe kellett nézni.³⁰⁹

Végül hosszas vitákat és egyeztetéseket követően a Propaganda Fide 1681 őszén a már említett Vardan Hunanean püspökben találta meg azt az alkalmas személyt, ak minden potenciális elvárásának meg tudott felelni, és képesnek mutatkozott arra, hogy az egyházi uniót keresztülvigye, illetve kiteljesítse Lembergben és Lengyelországban.³¹⁰

---

308 APF Acta SC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF SOCG. Vol. 483. Fol. 278r.–281/v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 6/v.–7r., Fol. 27r., Fol. 97r.–98/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r.–319r.; Petrowicz, 1950. 307. p.; Acta, 2001b. 298–299. 331–332. 356–359. p.; Acta, 2002. 58–59. p.

309 APF SOCG. Vol. 484. Fol. 282r.–283/v., Fol. 285/r.–v., Fol. 286r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 629/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 40/v.–41r., Fol. 42/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 333r., Fol. 341/r.–v.+Fol. 344/v.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 103/v.; Acta, 2002. 11–13. 152. 322. 360–361. p.; Acta, 2005. 56–57. p.

310 APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 47/v.–48/v., Fol. 101/r.–v., Fol. 108r.–109/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 324/r.–v., Fol. 329r., Fol. 347/

Más szóval a szentszéki hatóságok benne látták azt a potenciális személyt, aki el tudja érni, hogy az unitus örmény egyházat a latin szokásoknak megfelelően átalakítsa. Másfelől az Apostoli Szentszék Lembergben unitus örmény hídfőállást szeretett volna kiépíteni, mind a kelet-európai örmény szórványok – mint pl. a Balkán-félsziget, Erdély, Havasalföld, Krím és Moldva –, mind az anyaországi területek irányába.³¹¹

A nevezett örmény unitus főpap 1644. február 14-én született egy anatóliai Tokat (Eudoxia, T'oxat') városa határban fekvő, parányi, főleg örmények lakta faluban (Grzu/ Łrzu) a helyi örmény apostoli rítusú pap, Hunan/ Yunan Hunanean fiúgyermekéként.³¹² A kiváló szellemi képességekkel megáldott fiút szülei az ějmiacini papneveldebe küldték tanulni, ahol 1663-ban apostoli rítus szerint diakónussá (sarkawag) szentelték. Még teológiai tanulmányai során ismerkedett meg Clemente Galanóval, az akkor éppen Örményország területén térítő tudós theatinus szerzetessel. Galano atya az örmények körében tanította a latin nyelvet, a római egyház dogmatikáját és történetét, miközben ő maga az örmény kultúrát, nyelvet és történelmet tanulmányozta.³¹³ Az örmény egyházfő, IV. Jakab (Yakob Ĵulayec'i) (1655–1680) katolikosz utasítására Hunaneant hamarosan Galano páter mellé rendelték, hogy kísérje el az olasz szerzetest Rómába. A katolikosz valós szándéka akkor az volt, hogy az ifjú Hunanean szemmel tartsa az itáliai theatinus páttert.³¹⁴ Ennek ellenére Hunanean Galanót már akkor mesterének és tanítójának tartotta. A közöttük kialakuló bizalmi viszonyoknak volt köszönhető, hogy 1665-ben Hunaneant Galano felvételre ajánlotta a római Collegium Urbanumba. Két éves tanulás után elvégezte a szemináriumot, majd ünnepélyes keretek között 1670-ben letette a katolikus hitvallást. Két esztendővel később pedig római katolikus pappá szentelték, mert a korábbi, örmény apostoli diakónussá történt felszentelését nem ismerték el Rómában.³¹⁵

---

r.–v.; AAV SSP. Vol. 100. Fol. 74r.–75r.; Acta, 2002. 115–117. 129–130. 177–179. p.; Acta, 2005. 372. p.; Bžškeanc', 2019. 181. p.

311 APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 3r.–4/v., Fol. 204r.–205/v., Fol. 245r.–249/v.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.–2/v.

312 Petrowicz, 1950. 295. p.; Rōšk'ay, 1964. 182. p.; Petrowicz, 1988. 1. p.

313 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 122r.; Rōšk'ay, 1964. 183. p.; Petrowicz, 1950. 165. p.

314 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 166r.–167/v.; Petrowicz, 1950. 172–173. p.

315 Rōšk'ay, 1964. 183–184. p.; Petrowicz, 1988. 2. p.

Hunanean életének egyik fontos fordulópontja volt, amikor 1668-ban az Apostoli Szentszék Torosowicz érseket botrányai, valamint korrupciós ügyletei miatt kivizsgálásra Rómába rendelte. A fenti fejezetben is láttuk, hogy a Propaganda Fide ugyan nem marasztalta el a renitens lebergi örmény érseket, de nem bízott meg benne. 1675-ben Hunaneant érseki koadjutorként és immár Epiphania in Syria címzetes püspökévé felszentelve, kísérelő gyanánt Torosowicz érsek mellérendelték. Az Apostoli Szentszék nyilvánvalóan azzal a nem titkolt szándékkal küldte Hunaneant Lembergbe, hogy ellenőrizze, illetve sakkban tartsa Torosowiczot. Az érsek számára nem volt titok, hogy a Rómához hű unitus Vardan Hunaneanban már akkor az ingatag érsek potenciális utódját látták. Így a fiatal főpapban egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett annak érdekében, hogy Hunaneant Lembergben ellehetetlenítse. Ezt ráadásul könnyen meg is tehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei álltak. Hunaneant akkor egyedül a Pidoux páter által vezetett Örmény Kollégium támogatta. A fennálló konfliktus miatt 1678-ban Vardan Hunanean missziós munkára Örményországba távozott.³¹⁶ Az unitus lengyelországi örmény történetíró Step'anos Step'anean Rõšk'ay is beszámolt krónikájában arról, hogy távozását követően Hunanean sikerrel térített Anatóliában és Kilikiában. Nem kis túlzással azt is megemlíttette, hogy számos örmény főpapot sikerült megnyernie Róma hitének.³¹⁷ A theatinus Louis Pidoux páter, a lebergi Örmény Kollégium korábbi rektora a Propaganda Fidéhez eljuttatott jelentéseiben részletesen leírta, hogy Hunanean püspök sikeresen térített Erzurum városában, illetve annak környékén az ottani örmények körében. S mindezt elsősorban nyelvi és teológiai felkészültségének köszönhetette, ami viszont a helyi keleti apostol rítusú klérus haragját vonta maga után.³¹⁸

1679-ben Hunaneant a katolikoszi udvarban találjuk. Itt IV. Jakab örmény katolikosztól menlevelet kapott, amely lehetővé tette számára, hogy örményországi területeken tevékenykedhessen. Mindez az örmény egyházfő részéről kissé furcsának, sőt abszurdnak tűnhetett, mivel az örmény katolikoszok joghatóságuk és fennhatóságuk területén

---

316 Petrowicz, 1950. 295. p.

317 APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 370/v., Fol. 371/v., Fol. 373/v.; APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 6r.–7r., Fol. 47r.–48/v., Fol. 101/r.–v.; Rõšk'ay, 1964. 185. p.

318 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 49/v.–50r., Fol. 178/r.–v.; APF Coll. Urb. Vol. 2. Fol. 90/r.–v., Fol. 91/r.–v., Fol. 92r.

általában véve is rosszállással tekintettek az Apostoli Szentszék által delegált „frank” misszionáriusokra. Sőt, az örmény alsó klérusban, bizonyos mértékben a katolikoszok gyengeségének tartották, hogy az „alávaló és istentelen” latin eretnekek missziós munkát végeztek. Azonfelül az örmény apostoli egyház számára önmagában véve is nagy csapás volt, hogy Naxijewan tartományban a domonkosok vezetésével missziós érsekség működött.³¹⁹

1680-ban elhalálozott IV. Jakab katolikosz, és utóda I. Eliazár³²⁰ (1682–1691) (Eliazar Ayntapç'i/ Klayec'i) keményebb eszközöket fogatosított a szentszéki misszionáriusokkal szemben: számos római katolikus misszionáriust bebörtönöztetett, megkínóztatott. Az áttért örményeket karóba húzással fenyegette meg.³²¹ A tömlöcbe vetett misszionáriusok között volt található maga Hunanean is, aki 1685-ben mintegy ötévnyi raboskodás és kényszerű távollét után csak III. Sobieski János (1674–1696) lengyel király és II. Szafi (1667–1694) perzsa sah közbenjárására szabadult ki a tömlöcből.³²² Ezt követően a katolikosz Hunaneant az Erzurum városban található Szent Istenszülő (Surb Astwacacin) monostor apátjának házi őrizetébe küldte, majd onnan nem sokkal később a katolikosz embereinek kíséretében Aleppóba (ma Haleb, Szíria) távozott, ahol ugyancsak házi őrizetben tartották.³²³ Ez idő tájt az örmény unitus főpappal kapcsolatban lábra kapott olyan értesülés is, miszerint Hunaneant kivégezték, és ezért őt a Propaganda Fide halottnak hitte, és már a lehetséges utódját keresték

---

319 Rõšk'ay, 1964. 171. p.

320 1680–1682 között I. Eliazár katolikosz ügyvivő jellel (megválasztásáig) érseki rangban katolikoszi helynökként (at'orakal, telapah) irányította az örmény apostoli egyházat. Erről ld.: MAMAT MS. No. 6204. Fol. 287r.; Örmenean, 1993. 257. p.

321 Rõšk'ay szerint IV. Jakab és I. Eliazár örmény egyházfők 1680-ban hivatalosan is letették a katolikus hitvallást, és hűséget fogadtak Rómának. Ezt viszont nem felelt meg a valóságnak. Egyrészt a két örmény katolikosz egyáltalán nem tett le a katolikus hitvallást, másrészt a szentszék dokumentumok ezt sohasem nem igazolták vissza. Erről ld.: Rõšk'ay 1964. 184. p.

322 APF SOCG. Vol. 484. Fol. 472/r.–v., Fol. 475r.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 502r.–503/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 337/r.–v., Fol. 371r.–372/v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 179/r.–v.; Acta, 2002. 331–332. p.; Acta, 2015. 392–393. p.

323 APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 98/v.–99/v.; APF Lettere SC. Vol. 74. Fol. 75r., Fol. 174/v.–175r.; Acta, 2015. 303–304. p.

a lemergi érsekség élére.³²⁴ Sőt, oly híresztelések is elterjedtek vele kapcsolatban, hogy megtagadta unitus hitét, és visszatért ősei apostoli keleti hitére.³²⁵ Már kiszabadulása után, de még Örményországban kapta kézhez az Apostoli Szentszéknek azt az utasítását, hogy kinevezett érsekként vegye át az időközben megüresedett lemergi örmény unitus érsekség irányítását.³²⁶ Az immáron kinevezett érsek 1686. október 1-én érkezett meg Lembergbe, ahonnan azonnal jelentéseket küldött a Szentszékhez.³²⁷

A Propaganda Fide mindvégig kitartott Hunanean jelöltsége mellett, viszont kezdetben a földrajzi távolságok és a személyét ért anyaországi megpróbáltatások miatt nem tudták őt elérni. Így köztes megoldásként egy, az érseki hivatalt ellátó ügyvezető püspök, azaz érseki koadjutor kinevezése mellett döntöttek. 1682 elején Lembergben ugyanakkor az örmény közösség is cselekvésre szánta el magát: Torosowicz helyére – a lengyel királyok által adományozott régi *ius eligendi*, vagy másik nevén a *ius electionis* alapján – saját jelöltet szeretett volna az érsekség élén látni. Az egymással is marakodó helyi örmény közösség egyes csoportjai persze mind a maguk emberét szerették volna Lemberg egyházi vezetőjének megválasztani. Az Apostoli Szentszék meglepő módon ebbe nem szólt bele, és inkább a kiváráásra játszott.³²⁸

Mindenesetre ebből a küzdelemből Jan Bernatowicz, Torosowicz érsek korábbi híve került ki győztesen. Ő azonban meglepő módon kinevezéséért unitus papként nem a Szentszékhez folyamodott, hanem

---

324 APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 101/r.–v.; AAV SSP. Vol. 185. Fol. 14/r.–v.; Acta, 2002. 135. 204. p.

325 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r., Fol. 370r., Fol. 382r.

326 APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 192/v.–193/v.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 49/v.–50r., Fol. 123/v.–124/v., Fol. 177v.–178r., Fol. 178/r.–v., Fol. 217r.–218r.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 102/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 74. Fol. 75r., Fol. 174/v.–175/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 382/r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 128r.–131/v., Fol. 134r.–135/v.; APF Coll. Urb. Vol. 2. Fol. 51r.–52r.+Fol. 52/v.; Rõšk'ay, 1964. 185. p.; Acta, 2005. 128–129. 195–196. 254–255. 300–303. p.; Acta, 2008. 124–126. 430. p.; Acta, 2012. 68–69. p.

327 APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 207r., Fol. 254/v.; APF SOCG. Vol. 494. Fol. Fol. 370r., Fol. 371r.; APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54r.–55r., Fol. 129/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462/r.–v., Fol. 464r., Fol. 465/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 3r., Fol. 4/r.–v., Fol. 5r.–Fol. 6r.

328 Petrowicz, 1988. 3–4. p.; Nagy, 2012. 93–94. 114. p.

az apostoli rítusú, kilikiai örmény katolikoszhoz, I. Izsákhhoz (1674–1689) (Sahak K'ilisc'i), aki őt óvatosságból nem Lemberg érsekévé, hanem kamieniec-podolski örmény apostoli rítusú püspökévé szentelte föl.³²⁹ A helyzet tehát meglehetősen abszurd és kusza volt, mivel egy önmagát unitusnak valló örmény pap az örmény apostoli egyház egyik vezetőjétől kérte és kapta meg a kinevezését. Ez a lépés azonban felháborodást váltott ki a varsói nunciatúrán. Ott ugyanis joggal úgy vélték, hogy Bernatowicz nem az Apostoli Szentszék embere, hanem egy, az örmény „eretnkségre” visszatért főpap. Azaz, veszélyeztetve látták a lengyelországi örmények amúgy is törekeny és ki nem teljesített egyházi unióját. Bernatowicz püspök ezen túlmenően az összes lengyelországi örmény főpásztorának tekintette magát, és minden olyan örményt kiátkozással fenyegetett meg, aki nem ismerte el az ő „törvényes és istenadta” főpapi hivatalát.³³⁰

Emiatt Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius és Francesco Giambattista Bonesana, az Örmény Kollégium rektora cselekvésre szánták el magukat. Joggal tartottak attól, hogy Lembergben a történelem megismétli önmagát, és egy, a Torosowiczhoz hasonló habitusú főpap kezdi meg a tevékenységét. S így nem kívánták átélni újból a korábbi évtizedek vallási viszonyait. Bernatowicz ugyanis magát olykor unitusnak, olykor örmény apostoli felekezetűnek vallotta.³³¹ Ez utóbbi magatartása és viselkedése a szakadárság gyanúját keltette a katolikus egyházban. Így Pallavicini nuncius és Bonesana értesítették az Apostoli Szentszéket Bernatowicz kétes főpapi hivataláról. Sőt, Pallavicini nuncius Bernatowiczot ki isátkozta, és megtiltotta az örmény közösségnek, hogy őt főpásztoruknak ismerjék el.³³²

---

329 APF SOCG. Vol. 483. Fol. 363r.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 70/v.–71r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 223r.–224/v., Fol. 363r., Fol. 374r., Fol. 375r.; Acta, 2012. 106–108. p.

330 APF SOCG. Vol. 488. Fol. 274/r.–v., Fol. 285r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 363r., Fol. 365r., Fol. 374r.; BMK MS. No. 568. (Folio számozás nélkül.); Acta, 2012. 86–89. p.

331 APF Lettere SC. Vol. 71. Fol. 47/v.–48r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 217/v.–218r., Fol. 221/v.–222r., Fol. 223/r.–v., Fol. 226/v.–227r.; Acta, 2005. 35. p.; Acta, 2012. 241. 263–265. 272–273. p.

332 APF SOCG. Vol. 488. Fol. 274/r.–v., Fol. 279r., Fol. 285r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 119r.–122r.+Fol. 122/v.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 234/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 98r.–99/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 375/r.–v.; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472r.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 144/r.–v., Fol. 146/v.; Petrowicz, 1988. 5–6. p.; Acta, 2008. 400–403.

Pallavicini és Bonesana az Apostoli Szentszékkal egyeztetve és tanácskozva új jelölt után nézett, miközben továbbra is fenntartották Vardan Hunaneannak az érseki méltóságát. Vele viszont a zavaros örményországi politikai helyzet miatt még ekkor sem tudták felvenni a kapcsolatot, így ideiglenesen az érseki hivatalt koadjutorként vezető püspök mellett döntöttek.³³³ Az Apostoli Szentszék több jelöltet is számításba vett, közöttük Gabriel Zachnowiczot is, Galano páter egykori tanítványát, az Örmény Kollégium egyik legkorábbi hallgatóját, aki éppen akkor Stanislawów (Stanislawiv, Ivano-Frankivszk, Szaniszló) örmény unitus parókiájának élén – címzetes préposti rangban – látta el egyházi szolgálatát.³³⁴ A Propaganda Fide választása azonban egy másik személyre esett. Az Apostoli Szentszék Deodatus Nersesowicz személyében találta meg az alkalmas jelöltet, aki érseki koadjutorként címzetes püspöki rangban képes ellátni ügyvivő jelleggel az érsekség vezetését.³³⁵ Jelöltsége mellett szólt az is, hogy Clemente Galano páter tanítványaként ő is a lemergi Örmény Kollégium egyik első növendéke volt. De a legfőbb érvként az szólt mellette, hogy Nersesowicz másokkal ellentétben nem hagyta el unitus hitét, mindvégig kitartott az egyháza mellett, és mindig szembehelyezkedett az egyre inkább kiszámíthatatlanabbá váló Torosowicz érsekkel.³³⁶ Ezért az Apostoli Szentszék 1683. november 29-én a Rodope-hegységben található Traianopolis in Rhodope címzetes püspökévé nevezett ki.³³⁷ Néhány

---

426. p.; Acta, 2012. 167–170. 330–331. 424–426. p.

333 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 69r., Fol. 259r.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 102/v.

334 APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 245r.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 123r.–124r.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 129/v.; Petrowicz, 1988. 5. p.; Acta, 2008. 129–130. 276–277. 354–355. p.; Mnacakyan, 2010. 126–129. p.; Nagy, 2017. 209. p.

335 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 199/v.–200r.; AAV ANV. Vol. 177. Fol. 109r.; Acta, 2005. 24–25. p.; Acta, 2012. 132–133. p.

336 APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 248/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 17/r.–v., Fol. 98/r.–v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 273/r.–v., Fol. 275r.–276/v., Fol. 277r.–281r., Fol. 283r.–284/v., Fol. 286r.; APF SOCG. Vol. 563. Fol. 168r.; APF CP. Vol. 29. Fol. 159r.–160r.+Fol. 160/v., Fol. 165/r.–v., Fol. 166/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r., Fol. 325r.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 195/r.–v.; APF FV. Vol. 42. Fol. 49/r.–v.; Acta, 2008. 498–508. p.; Acta, 2012. 21–24. p.

337 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.–2r., Fol. 69r., Fol. 256r., Fol. 259/r.–v., Fol. 261/r.–v.; Acta, 2012. 368. p.; Bžškeanc', 2019. 181. p.

hónappal később Nersesowiczot 1684. január 18-án szentelte fel latin rítus szerint Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius a lemergi örmény érseki főszékesegyházban.³³⁸ Az új főpap fő célkitűzése az egyházi fegyelem megszilárdítása és az általa eretneknek titulált, valójában ősi örmény liturgikus szokások megszüntetése, illetve a rómaihoz történő igazítása volt.³³⁹ Nersesowicz szerint a Torosowicz érsek által megkötött egyházi uniók Rómával konkrétan nem tértek ki a liturgikus gyakorlatra és a teológiai kérdésekre, így az ősi örmény szokások nagy része változatlanul tovább élt. Sok unitus örmény pap Lengyelországban továbbra is a régi rítusok szerint tartotta a liturgiát. Lényegében egykori mesterei, Clemente Galano és Louis Pidoux atyák munkásságát kívánta e téren folytatni.³⁴⁰

Nersesowicz viszont átmenetileg a latinizáció híve is volt. Azaz amíg nem rendezik az örmény unitus rítust, illetve a régi örmény kalendáriumot érintő kérdéseket, addig a latin szertartás szerinti misézést tartotta helyesnek. Így megkövetelte, hogy a liturgiát minden tekintetben a latin szokásokhoz kell igazítani.³⁴¹ Ezen túlmenően az újdonsült főpap erőteljesen törekedett arra is, hogy háttérbe szorítsa az egyházban a világi közösség képviselőinek befolyását, mert Torosowicz érseksége idején nagyon sokat ártottak az egyháznak, és gyakran beleszóltak, hogy ki láthat el különféle egyházi szolgálatokat.³⁴² Nersesowicz püspök Pallavicini varsói apostoli nuncius és a világi hatóságok segítségével eltörölte a világi közösség jogait. Ezekkel ugyanis komoly befolyást gyakorolhatott volna az egyház irányítására. Emellett mindent elkövetett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyház a Gergely-naptárt

---

338 APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 165r.–166/v.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 502r.–503/v., Fol. 508/r.–v.; APF CP. Vol. 29. Fol. 165/r.–v.+Fol. 166/v.; APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 66r.–67/v., Fol. 69/r.–v., Fol. 72/v.–73r., Fol. 98/v.–99/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 375r.; HC, 1952. 243. 384. p.; Rõšk'ay, 1964. 195. p.; Nagy, 2006. 1013. p.; Acta, 2015. 61. 68. 77–78. 119. 303–304. p.

339 Nersesowicz püspök egyik első intézkedése volt, hogy újjászervezte a zamoŕsi örmény unitus plébániát, mert az előző pap eltávozott az élők sorából. Erről ld.: AAV ANV. Vol. 177. Fol. 161/v.–162/v.; Petrowicz, 1950. 195. p.; Petrowicz, 1988. 7. p.; Nagy, 2012. 94. p.; Acta, 2015. 121–122. p.

340 APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54/v.–55/v., Fol. 111r., Fol. 129r., Fol. 129/v.

341 APF SOCG. Vol. 495/A. Fol. 138r.–140r.

342 APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 22/r.–v.

használja, ne pedig a régi, az apostoli egyházban használt, a Szászánida uralom (428–681) idejéből származó, örmény időszámítást. Ezt ugyanis ő határozottan eretnek szokásnak tartotta.³⁴³

Ezeknek a lépéseknek a foganatosításában az új püspök mindig a Propaganda Fidével és a varsói nunciatúrával egyetértésben cselekedett. Nem akarta ugyanis, hogy úgy tűnjék, mintha a saját szakállára cselekedne. A gyors és radikális lépések azonban konfliktusok egész sorát váltották ki az örmény közösség körében, mivel unitus hitük ellenére – már csak megszokásból is – sokan ragaszkodtak a régi örmény liturgikus gyakorlatokhoz és a régi naptárhoz.³⁴⁴ Az 1685. évben Nersesowicznak ráadásul komoly bírálója akadt Francesco Bonesana személyében. A rektor korábbi missziós és oktatói tapasztalataira hivatkozva túlságosan elhamarkodottnak, türelmetlennek és radikálisnak tartotta az új püspök lépéseit. Az örmény nyelvet és az apostoli egyház viszonyait is jól ismerő szerzetes inkább a lassú és fokozatos változtatások mellett tört lándzsát, ennek a véleményének a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében is hangot adott. Ő ugyanis korábbi tapasztalataira támaszkodva indokoltan tartotta, hogy tegyenek engedményeket a már unitus lengyelországi örményeknek. Azaz csak lassanként térjenek át a latin szokásokra. A naptár és az Eucharisztia kérdésében azonban egyértelműen a hivatalos római álláspontot képviselte. Továbbá azt is helyénvalónak vélte, hogy az unitus örmények liturgiájukat örmény nyelven tartsák. Nersesowicz püspök viszont makacsul a latint erőltette.³⁴⁵ A Propaganda Fide végül elfogadta Bonesana „racionális” érveit. Ebben szerepet játszott az is, hogy az Örmény Kollégium rektora óva intette őt az elhamarkodott reformoktól, mert ezeknek az erőltetése csak ellenállást válthat ki a hívekből, és akár meg is gátolhatják az egyházi unió kiteljesítését.³⁴⁶

Amikor 1686-ban Hunanean Lembergbe érkezett, akkor Nersesowicz neheztelésének és nemtetszésének adott hangot. Korábban ő titkon azt a hiú reményt dédelgette, hogy nem találják meg Hunaneant Örményországban, és így majd maga szerezheti meg a lebergi örmény unitus érseki címet.³⁴⁷ Ezt a vágyálmát azonban az egy időben

343 APF SOCG. Vol. 495/A. Fol. 140/v.

344 APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 69r.

345 APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54/v.–55r.

346 APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 255r.–256/v.; APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 139r.; Rõšk'ay, 1964. 195. p.; Petrowicz, 1988. 8–11. p.

347 APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 254r.–257/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234/v.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 503r., Fol. 505r.

halottnak hitt Hunanean érkezése szertefoszlatta.³⁴⁸ A hiúságában sértett Nersesowiczot végül hamarosan Rómába rendelték, ahol az örmény ügyek referenseként 1699-ig közvetlenül a Propaganda Fide alkalmazásában állt. Ekkor rendelték vissza Lembergbe Hunanean érsek mellé, akivel megbékélt.³⁴⁹ Itt azután 1709. május 9-én bekövetkezett haláláig szolgálta az örmény unitus főegyházmegyét.³⁵⁰

Hunanean érsek már 1686. október 1-jén, a Propaganda Fidének írt két latin nyelvű levelében részletesen felvázolta, milyen helyzetben vette át az érsekséget.³⁵¹ Külön kitért a liturgiával és a naptárral kapcsolatos problémákra, illetve a szükséges változtatások bevezetésére, valamint Nersesowicz hibáira.³⁵² Az érsek 1686 októberében mindenesetre

---

348 APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 111/r.–v., Fol. 129/r.–v.

349 Nersesowicz püspök Lembergbe történő visszahívásában Giovanni (Gian) Antonio Davia (1660–1740) varsói (később bécsi) apostoli nuncius, Théba címzetes érseke (későbbi bíboros) játszott fontos szerepet. Erről ld.: APF Lettere SC. Vol. 86. Fol. 26/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 96. Fol. 125/v.–126r.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 520/r.–v.; Acta, 1998. 146. p.; Acta, 2004. 57. 75–76. p.

350 Utóda később Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) püspök, az Örmény Kollégium egykori növendéke lett Lembergben. Majd Augustynowicz 1715-től haláláig lebergi örmény unitus érsek is volt egyúttal. APF Acta SC. Vol. 66. Fol. 192/r.–195/v.; APF Acta SC. Vol. 68. Fol. 287r.–291/v.; APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 333r.; APF Acta SC. Vol. 78. Fol. 477r.–479/v.; APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 520r.–521/v.; APF SOCG. Vol. 531. Fol. 297r., Fol. 298/r.–v., Fol. 303r., Fol. 304/r.–v., Fol. 305/r.–v., Fol. 308r.; APF SOCG. Vol. 533. Fol. 483r.–484/v.; APF SOCG. Vol. 536. Fol. 394/r.–v.; APF SOCG. Vol. 563. Fol. 185/r.–v.; APF SOCG. Vol. 571. Fol. 629/r.–v.; APF SOCG. Vol. 588. Fol. 89r.–90r.; APF SOCG. Vol. 600. Fol. 509r.–510/v.; APF Lettere SC. Vol. 82. Fol. 5/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 87. Fol. 62/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 88. Fol. 179/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 89. Fol. 337/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 90. Fol. 92r.–93r.; APF Lettere SC. Vol. 98. Fol. 247r.–248/v.; APF Lettere SC. Vol. 101. Fol. 169/v.–170/v., Fol. 322/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 542r., Fol. 586/r.–v., Fol. 610r., Fol. 657r., Fol. 666r., Fol. 672r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 596r.; APF FV. Vol. 42. Fol. 266/r.–v.; AAV ANV. Vol. 132. Fol. 167r.; AAV ANV. Vol. 182. Fol. 34r.; Ališan, 1896. 130. p.; Rõšk'ay, 1964. 194–195. 198. p.; Petrowicz, 1988. 50–54. 107–108. p.; Acta, 1991b. 257. p.; Acta, 1998. 67. p.; Acta, 2002b. 289. p.; Acta, 2009. 25–32. 284–285. 302–303. p.; Acta, 2011. 123. p.; Nagy, 2012. 172–173. 193. p.; Acta, 2014. 136–137. p.

351 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462r.

352 HC, 1952. 243. p.; Rõšk'ay, 1964. 186. p.

nem volt irigylésre méltó helyzetben, és a lengyelországi örmény közösség iránta érzett bizalmatlanságát nagyban meghatározta az is, hogy Nersesowicz püspökkel szemben nem lengyelországi, hanem anyaországi születésű örmény volt.

Az érsek, miután megköszönte levelében a Propaganda Fidének, hogy közbenjárt örményországi fogságából történő kiszabadulása érdekében, arra kérte a bíborosi testületet, hogy adják meg neki az érseki palliumot.³⁵³ A levelében arra is hivatkozott, hogy a városba jövetelekor az örmény egyházat sokkal jobb helyzetben találta, mint Torosowicz érsek idején, de a körülmények nem voltak minden esetben kielégítőek. Hunanean a problémák okát Nersesowiczhoz hasonlóan az örmény kalendáriumban és a régi keleti örmény egyházi szokások további megmaradásában látta, és egyöntetűen újításokat javasolt. Az érsek szintén a latin szokásokat kívánta előtérbe helyezni. Hunanean voltaképp azt kívánta elérni, hogy az egyházi ünnepeket a lengyelországi örmények már Gergely-naptár, és ne az ősi örmény kalendárium szerint tartsák meg.³⁵⁴

A Propaganda Fide 1686. november 29-én tartott ülésén jóváhagyták Hunanean azon kérését, hogy megadják neki az érseki palliumot, amelyet közel egy esztendei késéssel, 1687. november 10-én kapott meg.³⁵⁵ A kalendáriummal kapcsolatban azonban nem hoztak döntést, sőt további vizsgálatokra tettek javaslatot.³⁵⁶ Mivel a bíborosi testület lassan döntött, így az érsek önhatalmú lépésre szánta el magát. Segítőivel együtt azon munkálkodott, hogy Lembergben folytassa, illetve kiteljesítse a Nersesowicz püspök által már megkezdett munkát. Ez irányú tevékenységét ugyanakkor nem a finomság jellemezte: durva, erős kezdeményezései az örmény egyház liturgikus gyakorlatának átalakítására az unitus hitű örmény közösségek nemtetszését váltották ki.³⁵⁷

Ebben az ügyben Angelo Paluzzo degli Albertoni-Altieri (1623–1698) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa levelet kapott Bonesana theatinus pátertől is.³⁵⁸ Ebben az Örmény Kollégium rektora részletesen leírta, hogy Hunanean helytelenül, szó szerint kívánja a latin teológiai

---

353 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462r.

354 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 465/r.–v.; Petrowicz, 1988. 12–15 p.

355 APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 114r.–v.

356 APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 207r.

357 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 491r.

358 APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 81/r.–v.

fogalmakat átültetni az örményre. Sőt, ezt az érseki Szent Istenszülő Elszenderedése katedrálisban a liturgiák alkalmával többször ki is hirdette.³⁵⁹ A leMBERGI Örmény Kollégiumban oktató theatinusok határozott szembenállása is érthető volt, hiszen ők jobban tartottak attól, hogy az erőszakos latinizáció az örmények körében sorozatos hittagadásokhoz vezethet. Bonesana rektor a Propaganda Fidének eljuttatott jelentésében azt is megjegyezte, hogy Hunanean érsek maga kezdte lefordítani latinról örményre a római katolikus misekönyvet, és ezt igyekezett a liturgiákon bevezetni, amely a közösségen belül igen nagy felzúdulást okozott. Olyannyira kaotikus és „tudathasadásos” helyzet alakult ki az örmények körében, hogy amíg Hunanean érsek és szűkebb környezete a latin hagyományok, addig az egyszerű örmény papok az eredeti örmény hagyományok szerint miséztek. Ennek okán Altieri prefektus utasította Pallavicini nunciust, hogy gyorsan cselekedjen, és akadályozza meg, hogy az Apostoli Szentszék áldása és tudta nélkül Hunanean érsek újabb újításokat kezdeményezzen a lengyelországi örmény unitus egyházban.³⁶⁰ A Propaganda Fide prefektusa azt is kiemelte, hogy valóban szükségesek és elkerülhetetlenek a változtatások, de ebben az ügyben az 1666-ban elhunyt Clemente Galano, a leMBERGI Örmény Kollégium alapító rektora rendelkezései szerint körültekintően, az örmény hagyományok figyelembevételével szükséges eljárni.³⁶¹

Ennek következtében Pallavicini nuncius tolmácsolta Hunanean érseknek a Propaganda Fide határozott kérését, hogy hagyjon fel az általa elkezdett és a Szentszék által nem helyeselt és nem jóváhagyott gyakorlattal. Ezután a nuncius egy belső vizsgálat lefolytatására Lembergbe érkezett. A theatinusok tanácsára a Clemente Galano-féle elképzeléseket igyekezett az örmény egyházon belül meghonosítani. Galano 1664-ben ugyanis örményországi missziós tapasztalataira támaszkodva kidolgozott egy olyan tervezetet, amelyben az örmény szokásokat hozzáidomítaná a latinhoz. Pallavicini a vizsgálat során elismerte, hogy kétségtelenül sok liturgikus változtatás szükséges, mert igen komoly zavarok voltak az egyházi gyakorlatban, ami kaotikus állapotokat eredményezett az utóbbi évtizedekben. Továbbá a nuncius a vizsgálat során nyomatékosította, hogy a Propaganda Fidének mielőbb

---

359 APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 125r.–127/v.

360 APF SOCG. Vol. 499. Fol. 74r.

361 APF SOCG. Vol. 499. Fol. 76r.

gondoskodnia kell egy egységes és a kornak megfelelő unitus örmény misekönyv megjelenítéséről is.³⁶²

Közben Bonesana rektor Vardan Hunanean érsek lépéseivel kapcsolatban további kétségeit és fenntartásait hangoztatta. Úgy gondolta, hogy ebben az ügyben nagyobb beleszólást kellene engedni a lengyelországi örmény klérusnak is, mert ebben látta a lengyelországi örmények uniójának sikerét. Ezért először Hunanean érseknek, majd azt követően Pallavicini nunciának tett javaslatot egy főegyházmegyei zsinat összehívására, amelynek célja a liturgikus újítások mellett a főegyházmegye szerkezeti átalakítása lenne, amelybe feltétlenül be kell vonni az egész lengyelországi örmény klérust is. Ezt az ötletet némi hezitálás után maga Pallavicini nuncius és Hunanean érsek is elfogadta. Így az egyeztetések lezárulását követően nyomban jelentést küldött az Apostoli Szentszéknek, amelyet szinte azon nyomban jóváhagytak.³⁶³

Hunanean érsek mindenestre vegyes érzésekkel fogadta Róma döntését. Az érsek inkább némiképp hiúságában volt sértett, hiszen ezzel a végzéssel úgy érezhette magát, hogy egy egyszerű theatinus misszionárius, nevezetesen Bonesana prefektus magát az érseki tekintélyét tépázta meg volna. Ennek ellenére Hunanean érsek 1688. július 16-án levelet intézett a Propaganda Fide bíborosaihoz, amelyben informálta őket, hogy saját egyházmegyéjét végig járva, illetve tárgyalva a helyi örmény klérussal, azzal a javaslattal élne, hogy az újításokat tárgyaló zsinatot a következő év elején hívják össze Lemberg városában.³⁶⁴

A varsói apostoli nunciatura élén mindeközben változások történtek. Opizio Pallavicinit 1688-ban Giacomo Cantelmi (1645–1702), Caesarea in Cappadocia címzetes érseke váltotta. Az újdonsült nunciának rögtön komoly nehézségekkel kellett szembenéznie. Az unitus örmény klérus és a theatinusok Hunanean túlzott latinista elképzelései miatt emeltek rögtön panaszt nála. Az érsek ugyanis egyházlátogatásai alkalmával az örmény unitus parókiákon megkezdte önkényes reformjainak foganatosítását is, amelyeket egyszer a Propaganda Fide igen nyomatékos kérésre leállított. Hunanean érsek eltúlzott lépéseinek esetét 1689. április 6-án Cantelmi nuncius összefoglalta Edoardo/Odoardo Cybónak (1619–1680), a Propaganda Fide titkárának, Seleucia in Isauria címzetes érsekének. A

---

362 APF Acta SC. Vol. 58. Fol. 95/r.–v.

363 APF Lettere SC. Vol. 77. Fol. 27/r.–v.

364 APF SOCG. Vol. 503. Fol. 15r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 51r., Fol. 53r., Fol. 56r., Fol. 69/r.–v., Fol. 70r.

nuncius legfőképpen azt kifogásolta, hogy az érsek a Propaganda Fide, és elődje, Pallavicini nuncius figyelmeztetése ellenére továbbra is saját szakállára igyekszik úgynevezett latinizációs reformokat bevezetni az örmény liturgikus gyakorlatban, különösen a nyelvhasználat, a nagyböjt, valamint a nagyobb egyházi ünnepek kapcsán.³⁶⁵

Cantelmit közvetlenül Varsóba történt megérkezése után Bonesana rektor és a theatinus rendtársai csakhamar megnyerték álláspontjuk támogatójának. Ezt tükrözi a nuncius jelentése is, melyben kiemelte, hogy Hunanean érsek nem vette figyelembe a klérus ellenkezését, és önféjűségével kiváltotta a közösség elégedetlenségét. Ennek fényében Cantelmi annak a lehetőségét is felvetette, hogy esetleg mégsem Hunanean érsek a legmegfelelőbb és legalkalmasabb személy a leMBERGI unitus érsekség irányítására, mivel – megfogalmazása szerint – többször is visszaélt érseki hatáskörével, és az Apostoli Szentszék jóindulatát megelőlegező bizalmával. Más szóval nem akart egy újabb Torosowicz habitusú érseket az érsekség élén látni. A Hunanean érsek személye körül kialakult bizalmatlanság kialakulásában nagy szerepet játszott az örmény közösség is, amelynek tagjai nem nézték jó szemmel az érsek tevékenységét, illetve nehezen tolerálták, hogy Nersesowicz püspök egyházpolitikáját követve, igyekszik a több mint ezer éves egyházi hagyományait és kiváltságait megnyirbálni. Hunanean érsek ugyanis egyáltalán nem fogadta el azt a bevett örmény hagyományt, hogy közösség világi képviselőinek joga van egyházi ügyekben megnyilatkozni. Ezt később alátámasztotta Bonesana prefektus is, aki Nersesowicz püspök után Hunanean érseket sem igazán szívelte. A Propaganda Fidéhez küldött levelében leírta, hogy bár Hunanean sajátos tevékenysége hasznára válhatna a római katolikusoknak, ő maga sem igazán helyesli az érsek egyedi módszereit.³⁶⁶

Hunanean érsek 1689. február 25-én Altieri bíboros-prefektusnak írt levelében már arról panaszkodott, hogy amióta átvette az érsekséget, napról napra nőtt iránta a rosszindulat. Az örmény közösség világi vezetői minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy érseki tekintélyét aláássák. Gyakorta hangolták személye ellen a helyi örménységet. Sőt, attól tartott, hogy idővel nem fogják őt érsekként ténylegesen elismerni

---

365 APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 167/r.–v.

366 APF SOCG. Vol. 504. Fol. 104/r.–v.

a közösségen belül.³⁶⁷ Mindenesetre ezek a körülmények egyre jobban sürgették az unitus örmény egyházi zsinat összehívását Lembergben.³⁶⁸

Az Apostoli Szentszék ösztönzésére hossza egyeztetések után Hunanean érsek 1689. október 20-án Lembergben összehívta a lengyelországi örmény unitus egyház zsinatát.³⁶⁹ A zsinatot meglepő módon nem a Szent Istenszülő Elszenderedése érseki székesegyházban, hanem a városfalon kívüli Szent Kereszt-templomban tartották meg. A zsinaton Giacomo Cantelmi varsói nuncius elnökölt. Az Apostoli Szentszék ezzel is jelezte, hogy a zsinatot komolyan veszi. Jelen voltak még az unitus örmény papok, a lembergi Örmény Kollégiumban oktató theatinusok, közöttük Francesco Bonesana rektor és helyettese, Sebastiano Maria Accorsi is.³⁷⁰

Hosszú ideig a lembergi zsinatról viszonylag keveset tudtunk. Ennek egyik oka az volt, hogy az eddig feltárt források igen szűkszavúan számoltak be a szinódusról. A zsinaton elhangzott felszólalásokból, vitákból szintén kevés kézzel fogható eredményre lehet jutni. A kutatások e témában leginkább Cantelmi varsói apostoli nunciusnak a Szentszékkel folytatott levelezésére támaszkodtak. Ő 1689. november 18-án arról számolt be Altieri prefektus-bíborosnak, a Propaganda Fide prefektusának írott levelében, hogy Bonesana a zsinaton igen komoly vitákat gerjesztett, és vele többször konfrontálódott. Cantelmi arról is panaszkodott, hogy Bonesana minden tervezet és határozat ellen kifogást emelt, és gyakorta elveszett a részletekben.³⁷¹

Ez a kijelentés kissé túlzónak tűnhet, de Bonesanának és általában véve a theatinus misszionáriusoknak valójában sokkalta nagyobb rálátásuk volt az örmény egyházi hagyományokra. Ahogy arra már fentebb utaltunk: Bonesana a kevésbé radikális változtatásoknak volt a híve, és nem helyeselte a Rómából erőltetett latinizációt. Bonesana a vitával kapcsolatban 1690. február 8.-i keltezésű levelében azt írta Edoardo Cybónak, hogy mindazon tisztelet ellenére, amelyet Cantelmi nuncius iránt érez, nehezen tudja elfogadni a nuncius által

---

367 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 5r.

368 APF Lettere SC. Vol. 77. Fol. 10/r.–v., Fol. 27/v., Fol. 43r., Fol. 82/v., Fol. 122/v.–123/v.; APF Lettere SC. Vol. 78. Fol. 18/v.–19/v., Fol. 27/v., Fol. 30/v.–31r., Fol. 59/v.–60r.; ASV AAV. Vol. 107. Fol. 151r.–152/v., Fol. 154r.–155/v.

369 Rõšk'ay, 1964. 186. p.; Mutafian, 2018. 220. p.

370 AAV ANV. Vol. 107. Fol. 151r.–152/v., Fol. 154r.–155/v.

371 APF CP. Vol. 29. Fol. 629r.; Petrowicz, 1988. 18. p.

kezdeményezett határozati pontokat. Azok ugyanis radikálisan a nyugati szokásokat kívánták ráerőltetni az örményekre. Ez viszont okot adhat nekik arra, hogy esetleg visszatérnek az „eretnek” hagyományokhoz, és visszamondják a nagyon nehezen, több évtizeden át tartó konfliktusok után tető alá hozott egyházi uniót. Bonesana arra is felhívta a figyelmet, hogy az általa kezdeményezett, a változtatásokat célzó és végül elfogadott zsinati határozatokat az örmény unitus egyház képviselői is jóvá fogják hagyni.³⁷² Arról, hogy valójában miképpen folyt le a zsinat, nem tudunk addig, amíg a 20. század végén, a Propaganda Fide történeti levéltárából elő nem került kéziratos formában a zsinat véglegesített dokumentuma. Sokáig azt hitték, hogy ez a dokumentum nem létezett, vagy ha igen, akkor talán megsemmisült vagy szétszóródott. A dokumentum négy, egymástól jól elkülöníthető részre osztható: az első a hitbéli kérdésekkel, a második a szentségekkel, a harmadik a liturgiával, a negyedik pedig a főegyházmegegyezésével foglalkozik.³⁷³

A dokumentum első és egyúttal legfontosabb része szerint a jelenlévő örmény egyházi személyek hitvallást tettek, amelyben kinyilvánították: a lengyelországi örmény egyház unióra lép a római katolikus egyházzal. E dokumentum első pillantásra amolyan egyszerű formulának tűnik, de jelen esetben nem szabad megfeledkezni arról, hogy Torosowicz érseksége alatt már legalább négyszer tettek hitet a katolikus vallás mellett. Ezek ellenére az egyházi unió mégis komoly konfliktushelyzetet teremtett az örménység körében. Hunanean érsek a zsinaton egyértelműen kijelentette, hogy az elfogadott egyházi unió után többé már nem ismerik el az ějmiacini örmény katolikosz egyházi joghatóságát. Továbbá nem engedelmeskednek az ějmiacini katolikosz akaratának, akinek mint „eretnek és skizmatikus” főpaprak nincs joga az unitus örmény egyház belső ügyeibe beleszólni. A liturgián az örmény keleti szokásokkal ellentétben nem emlékeznek meg többé az örmény katolikoszról, az „eretnek” szentekről.³⁷⁴ A jelenlévők deklarálták továbbá, hogy semmilyen szinten nem érintkeznek a keleti skizmatikus egyházakkal (burkolt célzás az apostoli örmény egyházra), és velük semmilyen hitbéli közösséget nem vállalnak fel. Kivéve az olyan

---

372 APF CP. Vol. 29. Fol. 638r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 104r., Fol. 108r.

373 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 92r.–93/v.; Petrowicz, 1988. 18. p.; Nagy, 2012. 100. p.

374 APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 83r.; Erről ld. még: Blažejovskyj, 1975. 161. p.; Petrowicz, 1988. 18. p.; Bournoutian, 2011. 149. p.

eseteket, amikor a skizmatikus keresztényeket (azaz keleti hitű, apostoli vallású örményeket) vissza próbálják téríteni az igazi római katolikus hitre. Ez a kitétel azért fontos, mert Hunanean érsek, valamint a jelen lévő örmény papok most mondták ki első ízben, hogy a lengyelországi örmények által a római katolikus egyházzal kimondott unió egyszer és mindenkorra visszafordíthatatlan. A korábban Torosowicz által kimondott uniók nem tettek konkrét célzást arra, hogy az örmény katolikosz egyházi joghatóságát önmagukra nézve nem tekintik kötelező érvényűnek, azaz elsiklottak az örmény katolikosz egyházi joghatóságának kérdése felett.³⁷⁵

A zsinaton külön foglalkoztak az Eucharisztia kiszolgáltatásával. Ismeretes, hogy mind Bizánc, mind Róma a középkor folyamán többször is bírálta az örmény egyháznak a szent áldozással kapcsolatos teológiáját, illetve gyakorlatát. A lemergi zsinaton ugyanakkor nem esett szó az Eucharisztia gyakorlatának teológiai háttéréről. A jelenlévők abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény egyháznak mindenképpen a latin hagyományokat kell átvennie. Ugyanis addig a liturgiákon a Jézus Krisztus vérének jelképező borba nem kevertek vizet, és a kovásztalan kenyér gyakorlatát vallották. A zsinaton Bonesana és Accorsi theatinus páterek viszont felvetették, hogy átmenetileg engedelményeket kellene tenni az unitus örményeknek. Ezt különösen azért hangsúlyozták, mert az unitus örmény papok közül sokan továbbra is sem a katolikus, hanem az ősi örmény tradíciókat követték, és nem értették, hogy miért kell elhagyniuk. A theatinus atyák ráadásul attól is tartottak, hogy amennyiben az ostyával történő szentáldozást hirtelen ráerőltetik az unitus örményekre, az gyakorlatilag az egyházi unió megtagadásához vezethet.³⁷⁶ Sőt, a zsinaton Cantelmi nunciust és Hunanean érseket hosszas és egyúttal heves viták után sikerült meggyőzniük: átmeneti megoldásként engedélyezzék az örményeknek, hogy a nagyobb egyházi ünnepeken a régi örmény hagyományok szerint szolgáltatassák ki az Eucharisziát. Ugyanakkor kikötötték, hogy ezt az unitus örmények csakis örmény unitus templomokban tehetik meg. Ehhez pedig a jövőben mindig szükséges lesz az Apostoli Szentszék különleges, jelen esetben Rómát képviselő varsói apostoli nuncius hozzájárulása is.³⁷⁷

---

375 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 124/r.–v. Fol. 125/r.–v., Fol. 128/r.–v., Fol. 130r., Fol. 148/r.–v., Fol. 150r., Fol. 159r., Fol. 168r., Fol. 172r.; APF SC Fondo Armeni. Misc. Vol. 14. Fol. 4/v.; Petrowicz, 1988. 19. p.

376 Galanus, 1690. 219. p.; Petrowicz, 1988. 20 p.

377 APF SC Fondo Armeni. Misc. Vol. 14. Fol. 10/v.–15/v.

A zsinaton külön probléma volt a házasság kérdése. Hunanean érsek tudniillik eleinte a teljes cölibátust szerette volna elérni, végül abban egyeztek meg, hogy az unitus örmény világi papok a felszentelés előtt megházasodhatnak. Egyúttal kimondták, hogy azokat az örmény papokat, akik az egyesülés előtt már házas emberek voltak, már nem kötelezheték cölibátusra, és így nem kényszeríthették őket arra, hogy elváljanak a hitveseiktől.³⁷⁸

Kiemelt helyet foglalt el a naptári és böjti hagyományok átvételének kérdése is. A leMBERGI zsinat kötelezte az unitus örményeket arra, hogy a liturgikus éveket igazítsák a Gergely-naptárhoz. Ezenfelül az örményeknek mindenképpen fel kell hagyniuk a saját időszámításuk és kalendáriumuk önálló használatával, mert az ütközött a római egyházzal. Ezen túlmenően határoztak a liturgikus nyelvhasználatról is. Eleinte az volt az alapelv, hogy a miséket kizárólag latin nyelven kell lefolytatni. A részt vevő unitus örmény papok azonban elérték Cantelminél, hogy a miséket a latinon kívül örmény nyelven (grabar) is megtarthassák, mert az unitus papok között számos volt újonnan áttért, és nem volt meg a kellő, illetve a megfelelő szintű latin tudása. Ezzel kapcsolatban Bonesana páter a zsinaton elérte azt is, hogy az Örmény Kollégiumban végzett örmény növendékeknek engedélyezték a latin és az örmény nyelv egyidejű használatát.³⁷⁹

Az 1689. évi zsinati határozatokat tartalmazó okiratot Lembergől eljuttatták az Apostoli Szentszékhez, amely 1690. január 23-án érkezett meg Rómába. Edoardo Cybo titkár az okmány felülvizsgálata és jóváhagyása végett 1690. március 25-én, illetve ugyanazon év április 11-én kelt leveleiben előterjesztette a zsinati határozatokat a Propaganda Fide különbizottságának.³⁸⁰ Az ülés három pontban foglalta össze a zsinattal kapcsolatos döntéseit. Először is megvizsgálta a zsinatnak a liturgiával kapcsolatban tett változtatásait, továbbá kiemelte a varsói nunciatúra által kifogásolt szerkezeti problémákat. Így például azt, hogy a világi hatóságok ne avatkozzanak bele a főegyházmegye ügyeibe. Végül határozatban mondták ki, hogy a latin rítusú püspökök nem

---

378 APF SC Fondo Armeni. Misc. Vol. 14. Fol. 15/v.–18/v.

379 APF SC Fondo Armeni. Misc. Vol. 14. Fol. 27/v.–30/v.; Petrowicz, 1988. 21–22. p.

380 APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 2/v.–3/v., Fol. 94/v., Fol. 110r.; Petrowicz, 1988. 27. p.

akadályozhatják meg az örmény érseket főegyházmegyéjében egyházi joghatóságának gyakorlásában.³⁸¹

A különbizottság ülésén részt vett bíborosok a lembergi zsinat által javasolt liturgikus változtatások ürügyén, a Rómában tartózkodó Deodatus Nersesowicz püspököt kérték fel, hogy ellenőrizze, illetve véleményezze a zsinati végzéseket.³⁸² Nersesowicz, miután hosszasan tanulmányozta a dokumentumokat, 1690. június 3-án írt levelében arra kérte a Propaganda Fidét, hogy hagyják jóvá, és fogadják el a zsinati határozatokat. Levelében a püspök külön hangsúlyozta, hogy a Propaganda Fide semmilyen körülmények között se engedje meg a latin rítusú érsekeknek és püspököknek, hogy beleavatkozhassanak az unitus örmény egyház ügyeibe. Végül arra kérte a Szentszéket, hogy az unitus örmény egyház tisztasága felett a mindenkori varsói apostoli nuncius őrködjön.³⁸³ Így az ülés végül jóváhagyta a lembergi örmény zsinat határozatait.³⁸⁴

A lengyelországi örmény unitus egyház hivatalosan ezen a zsinaton mondta ki véglegesen az egyházi uniót, illetve hivatalosan ekkor deklarálta, hogy a lembergi örmény unitus érsekség visszafordíthatatlanul Róma egyházi joghatósága alá tartozik.³⁸⁵ Azaz e zsinattal teljesedett ki a lembergi örmény egyházi unió, és született meg hivatalosan is az örmény unitus (vagy örménykatolikus) egyház és rítus.³⁸⁶

---

381 APF CP. Vol. 29. Fol. 361r.–367/v., Fol. 613r.–616/v.

382 APF CP. Vol. 29. Fol. 615r.

383 APF CP. Vol. 29. Fol. 617r.–618r.

384 APF CP. Vol. 29. Fol. 634r.–635/v., Fol. 636r., Fol. 638r.–640/v.

385 APF Lettere SC. 101. Fol. 112/v.–114/v.; Acta, 2009. 148–150. p.

386 APF SOCG. Vol. 587. Fol. 47r.–51r.; Acta, 2009. 377–379. p.

A moldvai és az erdélyi misszió kérdése a 17. század utolsó harmadában

Az érsekség már az 17. század utolsó harmadában felfigyelt a Moldvában élő apostoli hitű örményekre. Az 1660-as években pedig már a Propaganda Fide attól tartott, hogy a moldvai örmény püspökség egyfajta ellenállási gócpontja lehet a lemergi egyházi uniónak. Jól tudták, hogy eredendően a moldvai püspökség az érsekség egyházi joghatósága alá tartozott, de Torosowicz 1627-ben történt kinevezését semmisnek tekintették, és így közvetlenül az eĵmiacini katolikosz fősege alá vonták magukat. A Moldvai Fejedelemség területén élő keleti hitű örmény közösség tulajdonképpen ekkor és ez okból került az Apostoli Szentszék missziós érdeklődésének a látókörébe.³⁸⁷

A moldvai örménység múltja majdnem, hogy egyidős a korabeli lengyelországi közösség történetével. Az első örmény telepések mint menekülők 1330 körül érkeztek az anyaországból, a Krím-, illetve Balkán-félsziget érintésével érkeztek Moldova területére.³⁸⁸ 1350 körül már Botoşani városában virágzó örmény kereskedő közösségről és kőtemplomról van értesülésünk.³⁸⁹ A 14. század végén a moldvai örménység lélekszáma jelentősen megnövekedett, amely szoros összefüggésben állt az anyaországi történésekkel. Tamerlán vagy Timur Lenk, illetve a türkmén törzsek örményországi (anatóliai) pusztításai, valamint a kilikiai örmény királyság megszűnte újabb bibliai méretű örmény menekült hullámot eredményezett. A menekültek jelentős csoportja Moldova mellett Lengyelországban és a Krímben talált új hazára.³⁹⁰ A moldvai örmény közösség vallási alapon szerveződött meg.

---

387 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 100r.; Lukácsy, 1859. 14–16. p.; Petrowicz, 1988.80–81. p.

388 Még a fejedelemség megalakulása előtt (a kun szállásterületeken) a 13. század második felében (1265 körül) már megfordultak kilikiai örmény kereskedők, akik lerakatokat vagy telephelyeket alapítottak. MAMAT MS. No. 9509. Fol. 328r.–329/v.; MAMAT MS. No. 9510. Fol. 100/v.–101r.; Erről ld. még: Mutafian, 2018. 192–193. p.

389 Dan, 1891. 10–14. p.; Selian, 1995. 17. p.; Nagy, 2012. 82. p.

390 MAMAT MS. No. 7442. Fol. 281r.–282/v.; MAMAT MS. No. 9450. Fol. 373r.; Xač'ikean, 1950. 336. 349–350. 359–367. 370–371. 385. 399. 408. 418–419. 436. 456. 460. 467. 518. p.; Xač'ikean, 1955. 62. 269–270.

A 14. század végén az örmények főleg a városokban telepedtek le, úgymint Iași, Fokșani, Botoșani, Suțeava stb., ahol saját költségükön kőtemplomokat és monostorokat is emeltek. A klérus tagjai ebben az időszakban pedig főleg Kilikiából, illetve az anyaországi örmény területekről érkeztek. 1383-ban, majd újból 1388-ban a Kilikiában székelő II. Tódor (Tēodoros Kiliēc'i) (1377–1392) örmény katolikosz a moldvai örményeket a lembergi örmény apostoli érsekség egyházi joghatósága alá rendelte.³⁹¹ Az örmények moldvai letelepedésének volt egy nagyon fontos gazdasági oka is. A 14. század végén az úgynevezett északi levantei kereskedelmi út iránya megváltozott: a Balkán-félsziget helyett a Duna-deltától indult. Ez pedig pozitívan érintette Moldvát, valamint az előbb említett településeket, és az örmények mint kereskedők rendszeresen vitték portékáikat ezen az útvonalon. Ennek jelentőségét idővel a moldvai uralkodók is felismerték. I. „Jó” Sándor (Alexandru cel Bun) (1375–1432) és III. „Nagy” István (Ștefan cel Mare) (1433–1504) moldvai vajdák 1408-ban és 1460-ban hozott törvényeik értelmében az örmények számára fejedelmi védelmet, jelentős adó kiváltságokat, szabad letelepedést, önkormányzatot és vallásgyakorlást biztosítottak.³⁹² Ennek folyományaként újabb jelentős örmény betelepülés következett be a Moldvai Fejedelemségbe.³⁹³ A moldvai örmény közösség mind gazdaságilag, mind lélekszámban olyannyira megerősödött a 16. század elejére, hogy az örmény katolikosznál kijárták az önálló örmény apostoli püspökség megalapítását, amely közvetlenül a lembergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartozott. 1509-ig a moldvai örmény apostoli püspökség hivatalát a lembergi érsek látta el, ezt követően III. Szergiosz (Sargis Miwsayl) (1484–1515) örmény katolikosz külön püspököt nevezett ki, és szentelt fel az örmények számára. A moldvai örmény apostoli püspökség székhelye eleinte Iași városában volt, ám nem sokkal később a püspökök áttették székhelyüket Suțeavába, azon belül is a 14. század végén alapított Keresztelő Szent János (Surb

---

629. 649. p.; Abrahamean, 1964. 334. p.; Mik'ayēlean, 1960. 94–95. 99. 104. 195–196. p.; Kirakosean, 1997. 271. p.; Xač'ikean, 1999c. 246. p.; Osipian, 2012–2013. 113. p.

391 Abrahamean, 1964. 335. p.; Petrowicz, 1971. 29–30. p.

392 MAMAT MS. No. 9485. Fol. 264r.; Ališan, 1896. 9. p.; Abrahamean, 1964. 336. 340–341. p.; Petrowicz, 1971. 30–33. 124–127. p.; Selian, 1995. 19–21. p.; Osipian, 2012–2013. 117. p.; Mutaflan, 2018. 144–145. p.

393 Pál, 2005. 12–14. 88–90. p.

Yovhannēs Karapet) és Szent Kereszt Felmagasztalása (Surb Xaç'katar) monostorába.³⁹⁴

A 16. század közepére Moldva örmény lakosságának száma jelentősen megnövekedett. A rendelkezésünkre álló adatok ismeretében és egyúttal óvatos becslések szerint is az örmény lakosság lélekszáma 15-20000 főt tett ki. A források ezen túlmenően gazdag örmény kolóniákról, jól működő önkormányzatokról és egyházi szervezetről, impozáns udvar- és kereskedőházakról, valamint kőtemplomokról tettek említést.³⁹⁵

Az 1550-es évek közepétől az örmények kedvező helyzete megváltozott. 1551-ben VI. István (Ștefan Rareș) (1551–1552) moldvai vajda az ortodox egyház nyomására a hitük miatt üldözni kezdte az örményeket. Az elsődleges célpont az örmények hite és az ott élő klérus volt. Emiatt sok örmény esett áldozatául az üldöztetéseknek, míg más örmények Lengyelország területére menekültek.³⁹⁶ A vajda az örményeket hitük elhagyására, illetve az ortodox keresztény hitre történő áttérésre akarta kényszeríteni. Sőt, azoknak az örmény családoknak, akik hajlandónak mutatkoztak az ortodox hit felvételére, még kedvezőbb kiváltságokat ígért. Ám ennek ellenére tömeges áttérések nem történtek.³⁹⁷ Az üldöztetések 1552-ben a vajda halálával értek véget, de a nyugalom nem sokáig tartott. Tíz évvel később a protestantizmust támogató II. János (Ioan Iacob Heraclid) (1561–1563) vajda két esztendőn át tartó uralkodása idején ismét üldözni kezdte hitük miatt a moldvai örménységet.³⁹⁸ Ezt hozzávetőleg tíz évvel később 1570–1574 között egy újabb üldözési hullám követte IV. Bogdán (Bogdan Lăpușeanu) (1568–1572) és III. János (Ioan Vodă cel Cumplit) (1572–1574) moldvai vajdák uralkodása idején. Ez az örmény ellenes

394 MAMAT MS. No. 2015. Fol. 113r.; BMK MS. No. 9. Fol. 147/v.–148r.; Ališan, 1896. 134–135. p.; Nistor, 1912. 109. p.; Abrahamean, 1964. 336. 358. p.; Petrowicz, 1971. 75–78. 126. 134. p.; Petrowicz, 1988. 84. p.; Năsturel, 1996. 144–151. p.; Nagy, 2006. 1015. p.; Nagy, 2012. 88–90. p.; Mutaŋian, 2018. 146–152. p.

395 Dan, 1891. 7–8. p.; Nistor, 1912. 56–57. p.; Abrahamean, 1964. 357–358. p.; Selian, 1995. 53–54. 58–63. p.; Osipian, 2012–2013. 120. p.

396 MAMAT MS. No. 3079. Fol. 254/r.–v.; MAMAT MS. No. 7584. Fol. 684r.; Akinean, 1921. 72–75. p.; Selian, 1995. 45–49. p.; Xaç'ikean, 1999c. 270. p.; Mutaŋian, 2018. 168–169. p.

397 Akinean, 1921. 88. 95. p.; Abrahamean, 1964. 357. p.; Stopka, 2010. 183. 200. p.

398 Lehac'i, 1896. 4–5. p.; Abrahamean, 1964. 345–346. p.; Akinean, 1921. 86. 91. 99. p.; Osipian, 2012–2013. 121–122. p.

pogrom sorozat csupán akkor csendesedett le, amikor V. „Sánta” Péter (Petru Œchiopul) (1574–1577, 1578–1579, 1583–1591) moldvai vajda leállította az örmények elleni atrocitásokat 1574-ben.³⁹⁹

Mi volt ennek az örményellenes gyűlölethullámnak a valós oka Moldvában?

Mint említettük, a moldvai vajdák intoleráns valláspolitikája mögött leginkább a bizánci rítusú ortodox egyház állt. Sőt, a nagy felbujtó maga a konstantinápolyi ökumenikus patriarchátus volt. Általánosságban az is elmondható, hogy a késő-bizánci és posztbizánci időszakról kezdve az ortodoxia mindig is rosszállással tekintett az örményekre és egyházukra. Egyrészt nehezen fogadták el, hogy az örmények nem ismerik el Konstantinápoly vallási főségét, másrészt úgy látták, hogy az örmények megszállottan szembehelyezkedtek a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat tanításaival. Az örményellenesség politikai vetülete pedig az volt, hogy az Oszmán Birodalom területén az örmények kedvezőbb kereskedelmi és vallási kiváltságokat élveztek, mint az ortodox hitű alattvalók. Más szóval az ortodoxia az örményeket és az örmény apostoli egyházat az igaz hit ellenségének tartotta, és narratívájukban eretnkségükkel nagyobb veszélyt jelentettek a vallásra, mint a latinok. A moldvai ortodox klérus a 16. században a konstantinápolyi egyetemes pátriárkák erőteljes befolyása alatt állt. Érsekeik, püspökeik és papjaik (szerzeteseik) közül sokan görög származásúak voltak, vagy román születésüként Konstantinápolyban végezték teológiai tanulmányaikat, és így magukkal hozták ezt az örményellenes attitűdöt Moldvába. Ráadásul ennek az örményellenességnek megvolt a maga propagandisztikus eszköze. A 16. század második felében épült moldvai ortodox monostorok (mint például, Humor, Hurezi, Moldovița, Probotă, Râșca, Sușevita, vagy Voroneț) templomainak külső falán található, az Utolsó Ítéletet ábrázoló posztbizánci stílusú ábrázolásokon a kárhozottak között az első helyet foglalták el az örmények. A freskókon az örmények hamis papokként és fősvény kereskedőkként szerepelnek, és felettük glagolita, illetve görög írással jelölték etnikai származásukat és eretnek mivoltukat.⁴⁰⁰

---

399 APMV MS. No. 1655. Fol. 45/v.–46/v.; MAMAT MS. No. 2856. Fol. 463/v.–464/v.; MAMAT MS. No. 7397. Fol. 521r.; Nistor, 1912. 165–180. p.; Akinean, 1921. 31. p.; Abrahamean, 1964. 342. p.; Xaç’ıkean, 1999c. 262–263. p.; Osipian, 2012–2013. 123. p.; Mutafian, 2018. 161. 170–174. p.

400 Turcan, 2012. 97–108. p.; Osipian, 2012–2013. 127. p.; Mutafian, 2018.

Az üldöztetések időszakát egy viszonylag hosszú, békés időszak követte. Sőt, a 16–17. század fordulóján a már korábban említésre került dzseláli felkelés miatt Anatóliából (pontosabban Tokat városából és annak környékéről) újabb népes örmény menekülthullám telepedett le Moldvában.⁴⁰¹ Ennek köszönhetően az örmény közösség újból felvirágzott gazdaságilag is. Sőt, Torosowicz érsek egyházi uniós politikája miatt több örmény települt át Lengyelországból Moldvába, és a moldvai örmény apostoli hitvallású püspökség a lemergi vallási egyesülés egyik legfőbb ellenzőjévé, mondhatni erősségévé vált.⁴⁰² Sőt, Łazar Baberdac'i (1628–1640) moldvai örmény apostoli püspök az 1628. és az 1629. év folyamán legalább két ízben tett írásos nyilatkozatot, miszerint nem fogadja el előljárójának az újonnan kinevezett és felszentelt Torosowicz érseket, megválasztását semmisnek tekinti, és addig nem ismeri el Lemberg egyházi joghatóságát, amíg új érseket nem neveznek ki. Łazar Baberdac'i püspök utódai – mint Andreas Sučov'í (1640–1646), Anat'olios Sučov'í (1646–1649) és Minas Alek'sanean T'oxat'ec'í (1649–1686) püspökök – is ekképpen cselekedtek.⁴⁰³

A 17. század közepén a jelentős északi levantei kereskedelmi útvonal összeomlott, ami kártékonyan hatott gazdaságilag az örménységre. Mindenki a túlélésre játszott Moldvában, és ezt az örmények viszonylag kisebb kárral úszták meg, de a moldvai fejedelmek megszorító adópolitikái az örményeket is igen érzékenyen érintették. Az elégedetlenség nyílt lázadásba csapott át 1668-ban, amelyet III. György (Gheorghe Duca) (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683) moldvai vajda brutálisan leverte. Ráadásul a fejedelem az örményeket tette felelőssé a lázadásért, és eretnek keresztény hitük miatti üldözni kezdte őket. Ezért sok moldvai örmény élükön Minas püspökkel – igaz akkor csak átmeneti szándékkal – az Erdélyi Fejedelemségbe (azon belül is a Csíki- és Gyergyói-medence területére, valamint Beszterce

---

163–167. p.; Osipian, 2019. 156–161. p.

401 MAMAT MS. No. 2856. Fol. 463/v.–464/v.; Ališan, 1896. 59–61. p.; Akinean, 1921. 178–202. 207. p.; Xaç'ikean, 1999c. 256. 270–272. p.

402 MAMAT MS. No. Fol. 1535. Fol. 157/r.–v.; BMK MS. No. 698. Fol. 426r.; Bžškeanc', 1830. 111–115. p.; Ališan, 1896. 161. 188. 197. p.; Abrahamean, 1964. 343. p.; Nagy, 2011. 427–428. p.; Mutafian, 2018. 190. p.; Bžškeanc', 2019. 261. 273–275. p.

403 APF SOCG. Vol. 535. Fol. 148/r.–v.; APMVMS. No. 283. Fol. 396r.–397r.; Lukácsy, 1859. 66. p.; Ališan, 1896. 8. 180–181. p.; Petrowicz, 1988. 85. p.; Nagy, 2012. 90–91. p.; Mutafian, 2018. 305. p.

városába) menekült.⁴⁰⁴ Ezt egy újabb örmény menekülthullám követte 1672-ben Podólia felől. Számos armeno-kipcsak ajkú örmény jelent meg Erdély területén, miután Kameniec-Podolski városát az oszmán-törökök elfoglalták.⁴⁰⁵ A menekültek célpontja azért Erdély volt, mert egyfelől még kereskedőkként gyakran megfordultak a fejedelemség területén, másfelől jól ismerték Erdély viszonylagos és számukra is kedvező valláspolitikáját. Ugyanakkor az örmények eredendően csak átmenetileg kívántak Erdélyben tartózkodni. III. György moldvai vajda végleges bukását követően elkezdődött az örmények visszatelepülése Moldvába. A püspökük, Minas Alek'sanean T'oxat'ec'i azonban továbbra is Erdélyben maradt.⁴⁰⁶

Ez volt az időszak, amikor az Apostoli Szentszék missziós érdeklődését is felkeltette az Erdélyben tartózkodó moldvai és podóliai gyökerű örménység katolizálása.⁴⁰⁷ Ismereteink szerint a moldvai örmények közé szervezendő katolikus misszió konkrét lehetőségét Antonio Pignatelli varsói apostoli nuncius vetette fel először még 1669-ben. A Moldvai Fejedelemség területén hittérítői tevékenységet kifejtő itáliai konventuális ferences minoriták információi alapján a Propaganda Fidének írt jelentéseiben leírta, hogy a lebergi örmény unitus érsekségnek és az Örmény Kollégiumnak fontos részt kell vállalnia a moldvai örménység katolizálásában.⁴⁰⁸ Egy-két áttért örményt leszámítva ugyanis a teljes moldvai közösség apostoli hitvallású, azaz a szakadár hitet gyakorolta. S létük hosszú távon veszélyt jelenthet a

---

404 APF SOCG. Vol. 471. Fol. 314r.; APMV MS. No. 771. Fol. 124/r.-v.; MAMAT MS. No. 9484. Fol. 304r.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.; Ališan, 1896. 125–126. p.; Abrahamean, 1964. 343–344. 347. p.; Lakatos, 2017. 83. p.; Pap, 2018. 109. p.

405 Schütz, 1987. 315. p.; Pál, 2005. 15. 91. p.; Mutařian, 2018. 237. p.

406 APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 525r.–526/v., Fol. 602r.–610/v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 265r.–267/v.; APF FV. Vol. 8. Fol. 74r.–77/v., Fol. 80/r.-v.; APMV MS. No. 775. Fol. 124/r.-v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

407 Hozzá kell tennünk, hogy Moldvát az Apostoli Szentszék és a Propaganda Fide az ottani örményektől függetlenül is missziós célterületnek tekintette. Hiszen az állam területén az ortodox (román ajkú) keresztények mellett jelentős lengyel és magyar gyökerű katolikus hitű lakosság is élt. APF FV. Vol. 8. Fol. 162/r.-v., Fol. 169/r.-v., Fol. 189r.–190/v.; Erről ld. még: Ferro, 2005. 62–70. p.

408 Lukácsy, 1859. 14–15. p.; Kollandjian, 1967. 359–361 p.; K'olanĵean, 1983. 122–123. p.; Osipian, 2012–2013. 131. p.

törékeny lemergi egyházi unióra is, mert a moldvai örmény közösség és a klérus hevesen ellenezte a lemergi egyházi unió példája alapján a Rómával történő egyesülést.⁴⁰⁹ Jelentésében Pignatelli mintegy 7000 megtérítendő keleti hitű örményről számolt be a Propaganda Fidének.⁴¹⁰

Egy, a körükben megszervezendő katolikus misszió az 1670-es években kezdett először konkrétan is testet ölteni. Torosowicz érsek 1676. évi hazatértét követően – az időközben vele szembeforduló – Jan Kieremowicz érseki helynököt le akarta váltani, de ezt a szándékát Francesco Martelli (1633–1717) varsói apostoli nuncius közbelépése megakadályozta.⁴¹¹ A nuncius viszont nem kívánta továbbfeszíteni a hűrt Lemergben. Ezért a Propaganda Fidénél kezdeményezte, hogy Kieremowiczot nevezzék ki címzetes püspöknek, valamint apostoli vikáriusnak, és küldjék ki Moldva területére az ottani apostoli hitű örmények megtérítése céljából.⁴¹² Az Apostoli Szentszék részéről a cél egyértelmű volt: tető alá hozni a moldvai örmény közösség egyházi unióját Rómával, illetve megszervezni az örmény unitus püspökséget és egyházat. Ezt az ötletet Torosowicz érsek, illetve a vele mindvégig rossz viszonyt ápoló Pidoux mint az Örmény Kollégium rektora is támogatta. Az érsek azért is támogatta ezt a missziót, mert a moldvai örmények eredendően is a lemergi örmény érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt az igényét az egyházi uniót követően is fenntartotta. A lemergi érsek azért is örült Kieremowicz új feladatának, mert így egy potenciális ellenlábásától szabadult meg, aki az ő szemében árulónak is bizonyult, mert szembefordult vele, amikor Rómában tartózkodott 1668–1676 között.⁴¹³

A Propaganda Fide csakhamar elfogadta Kieremowicz jelöltségét, és Hymeria címzetes püspökének nevezték ki.⁴¹⁴ A kinevezést és a szükséges felhatalmazásokat már nem kaphatta meg, mert Kieremowicz

---

409 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 72/r.–v., Fol. 74r.; BMK MS. No. 331. Fol. 1/v.–2r., Fol. 3r., Fol. 78/v.; Mutaſian, 2018. 307–309. p.

410 APF SOCG. Vol. 225. Fol. 76r.

411 Schütz, 1987. 304. p.; Nagy, 2012. 116. p.; Osipian, 2012–2013. 133. p.

412 Osipian, 2012–2013. 134. p.

413 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 168r.–169/v., Fol. 233r.–236/v., Fol. 257r.–259/v.

414 Rõšk'ay szerint már Jan Kieremowicz 1668 óta címzetes (felszentelt) püspöki (episkopos sufrakan, õgnakan kam telakal) rangban szolgált a lemergi érsekségen. Megállapítását egy szentszéki dokumentum sem erősítette meg. Errõl ld. még: Rõšk'ay, 1964. 182. p.

1677-ben váratlanul megbetegedett és elhunyt.⁴¹⁵ Ám halála ellenére az Apostoli Szentszék (és egyúttal a Propaganda Fide) és Lemberg részéről a moldvai örmény misszió kérdése továbbra is napirenden maradt.⁴¹⁶

A Moldvába szervezendő misszió néhány évvel később, már Torosowicz érsek halála után, 1681-ben és 1683-ban került ismételtelen előtérbe az Apostoli Szentszéken. Ennek oka az volt, hogy a Rómába beérkező jelentések tükrében az Apostoli Szentszék tisztában volt a megváltozott politikai és vallási állapotokkal.⁴¹⁷ III. György vajda végleges bukását követően az örmények vissza kezdtek szivárogni Moldova területére, és ez pedig számukra kedvező lehetőséget kínált a missziók megszervezésére.⁴¹⁸ Püspökük, Minas továbbra is Erdélyben maradt számos hívével együtt, és a moldvai püspöki székhelyen Sučeavában akkor nem tartózkodott rezideáló örmény főpásztor.⁴¹⁹ Ezért a moldvai misszió kérdésében létfontosságúnak bizonyult, hogy az Erdélyben tartózkodó Minas püspököt megnyerjék az egyházi uniónak.⁴²⁰ Így az Apostoli Szentszék részéről felmerült annak a lehetősége, hogy előbb Erdélybe kellene megszervezni a katolikus missziót, és majd csupán azt követően lenne szükséges Moldvára koncentrálni. Ennek a gondolatnak a legfőbb támogatói a Francesco Martellit 1680-ban váltó

---

415 APF SOCG. Vol. 471. Fol. 314r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 358r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 3. Fol. 3r., Fol. 7/r.-v.; MAMAT MS. No. 5817. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 6582. (Folio számozás nélkül.); MAMAT MS. No. 9800. (Folio számozás nélkül.)

416 APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 394/r.-v., Fol. 630r., Fol. 631/r.-v.

417 APF SOCG. Vol. 482. Fol. 132/r.-v.; APF SOCG. Vol. 572. Fol. 278r.-279/v.; APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.-2r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 106r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 121/r.-v., Fol. 126r.-127/v.; AAV ANV. Vol. 98. Fol. 661r.; Acta, 1995. 37-38. 173-174. p.; Acta, 2005. 282-286. p.

418 AAV SSP. Vol. 101. Fol. 498r.-499/v.; Tašan, 1895. 116. p.; Ališan, 1896. 127. p.; Éble, 1915. 13. p.; Abrahamean, 1964. 347. p.; Acta, 2012. 291-293. p.; Nagy, 2012. 115-116. p.

419 APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 345r.-346/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

420 Edoardo Cybo, a Propaganda Fide titkára, az erdélyi és a moldvai örmény missziók ügyében külön leveleket is intézett Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciának. APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.-2r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 265r.-267/v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41r.-46/v.; BMK MS. No. 511. Fol. 1r., Fol. 199r.; Abrahamean, 1964. 352. p.; Benda, 2003. 614. 685-686. p.; Ferro, 2005. 87-88. 97-98. p.; Mutafian, 2018. 245. p.

Opizio Pallavicini apostoli nuncius, Deodatus Nersesowicz püspök és Francesco Giambattista Bonesana CR, a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM rektora voltak. A leMBERGI érsekség pedig azzal az érveléssel támasztotta alá ebbéli szándékát, hogy a moldvai és az onnan Erdélybe menekült örmények mindig Lemberg egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezen igényüket a vallási egyesülésüket követően is fenntartották.⁴²¹ Ennek folyamánként 1684 őszén a leMBERGI unitus érsekséget koadjutorként vezető Deodatus Nersesowicz püspök hosszas jelentést írt a Propaganda Fidének a lengyelországi örmény unitus egyház helyzetéről. Több bekezdésben sürgette Rómát, hogy mielőbb kezdődjenek el a missziók Moldva és Erdély területén a keleti hitű örmények körében.⁴²²

Az 1670-es évek végén az erdélyi katolikus egyház is megpróbálkozott az ottani örmények térítésével, amelyről az Apostoli Szentszéknek kezdetben nem sok tudomása volt. Erdély római katolikus püspök vikáriusa (helynöke), Szebellébi Bertalan (1631–1707) az apostoli vallású erdélyi örmények számára, istentiszteletek céljára két kápolnát (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) bocsátott rendelkezésre. A vikárius azonban kemény feltételeket szabott a kápolnák liturgikus használatával kapcsolatban. Először is, térjenek át és tegyék kezébe a katolikus hitvallást, amelyet az esztergomi érseknek küldendő dokumentumban is rögzíteni kívánt. Másodsor, hitbéli ügyekben a vikárius egyházi joghatósága alá tartozzanak. Harmadszor pedig, a kápolnák felszereléséről maguknak kell gondoskodni. Ha ezeket a feltételeket nem tartják be, akkor kiűzi őket a két kápolnából, mert azokat nem örökre, hanem ideiglenesen bocsátja a rendelkezésükre. Minus püspök vezetésével az örmények nem fogadták el ezeket a kondíciókat, Szebellébi vikáriusnak pedig nem volt akkora uralma, hogy érvényesítse jogkörét és hatalmát. Ennek ellenére a két kápolnát az apostoli hitű örmények továbbra is használták. Így a vikárius próbálkozása kudarcba fulladt.⁴²³

---

421 APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 248r.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 503r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r., Fol. 134r.–135v.; APF Fondo VC. Vol. 21. Fol. 3r.–22v.

422 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 378r.–381v.

423 Vélhetően a két kápolnát I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem rendelkezésére bocsátotta az örményeknek a vikárius. APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156v.; ELTE EEK. Cod. 15. Pag. 248.; ELTE EKK. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK. Cod. 21. Pag. 82.; Veszely, 1860. 124. p.; Vanyó, 1933. 113. p.; Abrahamean, 1964. 353. p.; Molnár,

1683-ban és 1684-ben a Propaganda Fidénél elkezdődtek a folyamatos egyeztetések, melyek az erdélyi és a moldvai misszió szervezésére, valamint kiteljesítésére alkalmas egyházi személyt vagy személyeket kerestek.⁴²⁴ Abban megegyeztek, hogy az áttérítendő erdélyi és moldvai örményeknek Lemberg egyházi joghatósága alá kell tartozniuk. Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius 1684-ben Deodatus Nersesowicz püspököt javasolta, aki éppen az idő tájt érseki helynökként vezette a lemergi örmény unitus érsekséget. A nuncius a püspök Rómához való rendíthetetlen hűsége mellett, teológiai felkészültségét és szervezői rátermettségét emelte ki. Javaslatát a Propaganda Fide nem támogatta, mert véleményük szerint a püspöknek Lembergben kell továbbra is maradnia, amíg az érsek várományos Hunanean vissza nem tér a Közel-Keletről. Az Apostoli Szentszék olyan személyt keresett erre a feladatra, aki kiválóan ismeri a helyi (erdélyi, lengyel, moldvai) viszonyokat és beszéli a nyelveket. A választás csakhamar az akkor Rómában tartózkodó, moldvai születésű, örmény unitus papra, Oxendio Virziresco/Vârzârescu Stefanowiczra (Awk'sënt Step'anean) (1654–1715) esett.⁴²⁵ A Nersesowicz püspök által vezetett, lemergi örmény unitus érsekség pedig ezt el is fogadta. Sőt, sürgette a Propaganda Fidét, hogy minél előbb delegálja az örmény misszionáriust Erdélybe.⁴²⁶

A nevezett pap jelöltsége az Apostoli Szentszék szemszögéből is többszörösen ideálisnak bizonyult. Családja Kamieniec-Podolski városából származott, és az 1640-es évek végén telepedett át Moldvába. Apja a dúsgazdag kamieniec-podolski születésű örmény kereskedő, Lukasz Vârzârescu Stefanowicz (Łukas Step'anean) (1627–1662) még a 17. század közepén Botoşani (Botusán, Pojan) moldvai város örmény közösségének bírója volt. Így jól ismerte a helyi viszonyokat. Sőt, Oxendio kiválóan beszélt az örmény mellett, a latin, a lengyel, a magyar, a román és a tatár nyelveket. A fentiekén túl a pap jól értette az örményt és a klasszikus (bibliai) görögöt is. Ezenfelül mellette szólt az

---

2009. 228–229. p.; Nagy, 2011. 431. p.; Nagy, 2012. 106. p.

424 APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 41/r.–v.; Acta, 1997. 134–135. p.

425 Az erdélyi örmény unitus misszionárius és püspök nevének több alakja van, mint például Auxendius Virzirescus, Oxendius Virziresky stb. Könyvünkben viszont az olaszosított Oxendio Virziresco alakot használjuk, mert saját kezűleg írt és a Szentszékhez küldött jelentéseit és leveleit mindig ebben formában írta alá.

426 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r.; Pál, 2005. 16–18. 92–93. p.; Mutafian, 2018. 252. p.

is, hogy rokonsága III. György vajda uralkodása idején Minas püspökkel együtt menekült Erdélybe. Egy másik fontos érv – ami vitathatatlanul mellette szólt –, hogy Oxendio igen jól képzett teológus volt a maga idejében. 1675-ben ő volt az első moldvai (és egyúttal erdélyi) örmény növendék a lemergi Örmény Kollégiumban, és tehetségére csakhamar felfigyelt Francesco Giambattista Bonesana rektor is, aki 1678-ban Francesco Martelli varsói apostoli nuncius közreműködésével Rómába, a Propaganda Fide szemináriumába, az 1627-ben alapított Collegium Urbanumba küldte őt tanulmányai folytatása végett.⁴²⁷ Oxendio Virziresco végül 1681-ben fejezte be római tanulmányait, és ugyanazon év augusztus 9-én szentelte pappá Edoardo Cybo, mint Seleucia in Isauria címzetes érseke Rómában.⁴²⁸ Ezt követően Oxendio a Propaganda Fide alkalmazásában állt. Az erdélyi, illetve a moldvai misszió ügyével kapcsolatban 1684-ben kereste meg őt a Propaganda Fide vezetése.⁴²⁹ A felkérést csakhamar elfogadta. Oxendio Virziresco feladata egyértelmű volt: a lemergi érsekség vezetésével tető alá hozni az erdélyi és moldvai örmények egyházi unióját, valamint létrehozni unitus egyházukat. A Propaganda Fide vezetése az 1684. és az 1685. évben több alkalommal is egyeztetett Oxendio Virziresco missziója ügyében.⁴³⁰ Végül 1685 februárjában döntött véglegesen arról, hogy legkorábban, májusban indulhat el az örmény unitus pap Erdélybe. Ugyanakkor a Propaganda Fide kikötötte Oxendio Virziresco számára,

---

427 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 457r., Fol. 469r.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250.; ELTE EEK. Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EEK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–82.; Nilles, 1885. 918–919. p.; Petrowicz, 1988. 86. p.; Galla, 2005. 142. p.; Nagy, 2012. 106. p.

428 Oxendio Virzirescót Jan (Yovhannēs) Bogdanski lemergi születésű örmény növendékkel (ugyancsak az Örmény Kollégium egykori növendékével és Pidoux, valamint Bonesana rektorok tanítványával) együtt szentelték pappá. A felszentelést Edoardo Cybo, a Propaganda Fide titkára, Seleucia in Isauria címzetes érseke végezte Rómában. APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 81r., Fol. 114r., Fol. 154r.–v., Fol. 232r.–v., Fol. 255/v.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110r.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. Fol. 30r.+Fol. 31/v., Fol. 376r.+Fol. 377/v.+Fol. 378/v.; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 335r.; APF Lettere SC. Vol. 70. Fol. 2/r.–v., Fol. 42r., Fol. 53/r.–v., Fol. 54r.

429 APF Lettere SC. Vol. 73. Fol. 252/r.–v.

430 APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 207/r.–v.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12/r.–v., Fol. 13/v.

hogy kizárólag latin nyelven misézhet.⁴³¹ Ebből kifolyólag erre a célra latin nyelvű misekönyveket és miseruhákat biztosítanak számára, ezen kívül 50 scudót utalnak ki neki az utazási és megélhetési költségeinek a fedezésére.⁴³² Ezen kívül felhívták az örmény unitus pap figyelmét arra is, hogy Erdélyben ne csak az örmények térítésével, hanem a sanyarú helyzetű helybéli katolikusok lelkével is foglalkozzon.⁴³³

Oxendio Virziresco 1685. év júniusában indult el Rómából. Augusztus hónapban Bécs érintésével Varsó városába érkezett, amelyről értesítette a Propaganda Fidét, és Pallavicini nunciussal is egyezettett.⁴³⁴ Ezt követően Lembergbe távozott, ahol Nersesowicz püspökkel találkozott, és informálta a főpapot, hogy milyen felhatalmazásokat kapott a Propaganda Fidétől.⁴³⁵ Ezt követően Erdélybe, azon belül is Gyergyószentmiklóstra érkezett, ahol megkezdte missziós munkáját.⁴³⁶

Oxendio Virziresco 1686 őszén hosszas olasz nyelvű jelentést küldött Lembergbe és Rómába, amelyben 1685 és 1686 szeptembere között végzett hittérítői fáradozásairól számolt be. Beszámolója felbecsülhetetlen értékkel bír, mert rengeteg hasznos információt szolgáltat a kései Apafi-kor Erdélyének egyházi viszonyairól. Leírta, hogy a fejedelemség területén a protestáns eretnokség az egyeduralkodó. A hívek nagy száma ellenére az erdélyi katolikus egyház igen rossz állapotban van. Komoly paphiánnyal küszködnek, ez alól csak a kis számú minorita és obszerváns ferences atyák képeznek kivételt. Az erdélyi katolikusoknak nincs főpásztoruk, csak a protestáns fejedelem által kinevezett püspöki vikáriusuk. A katolikus egyház igazi ura, az esztergomi érsek egyáltalán nem Erdélyben tartózkodik.⁴³⁷

---

431 APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234v.; APF Lettere SC. Vol. 74. Fol. 19r.–v.; APF Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 315r.–v.

432 APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 60v.; APF SOCG. Vol. 492. Fol. 310v., Fol. 313r.–v.; APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 268r.

433 APF Coll. Urb. Vol. 2. Fol. 156r.–v.

434 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r.

435 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r.; Nagy, 2006. 1016. p.; Galla, 2010. 139. 141. p.; Mutafian, 2018. 254–257. p.; Pap, 2018. 111. p.

436 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 488r., Fol. 489r., Fol. 490r.; MAMAT MS. No. 9748. Fol. 61r.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; Step'anos Step'anean Rõšk'ay örmény unitus történetíró hibásan 1684-re teszi Oxendio Virziresco erdélyi missziójának kezdetét. Erről. ld. még röviden: Rõšk'ay, 1964. 185. p.

437 APF SC Fondo Armeni. Fol. 3. Fol. 468r.

Az Erdélyben élő moldvai és podóliai örményekkel kapcsolatban leírta, hogy többségük Gyergyóban és Csíkban él. Eretnek hitű püspökük szűkebb híveivel együtt Besztercén telepedett le, és ott építette ki egyházszerzetének központját. Gyergyóban több örményt sikerült megtérítenie, akik közül sokan az ő rokonságához tartoztak. Sőt, Gyergyószentmiklóson iskolát is alapított, ahová sok ifjú jár tanulni, és közülük mindenki a katolikus hit követője lett. Ugyanakkor Minas püspökkel fennálló viszonya kezdettől fogva feszült volt. Oxendio Virzirescót az örmények a római eretnecség szolgálatában álló hitehagyottnak tartották. Továbbá nemcsak az Apostoli Szentszék, hanem a katolikus bécsi udvar emberének is tekintették, aki kiterjedt kéntevekenységet is folytat. Ezért a misszionáriust a püspök és hívei két alkalommal tetteleg is súlyosan bántalmazták, és el akarták érni az erdélyi világi hatóságoknál, hogy kártékony tevékenysége miatt űzzék el őt a fejedelemség területéről.⁴³⁸ Oxendio Virziresco jelentése végén leírta, hogy a misszió csak akkor lehet sikeres Erdély és Moldva területén, ha sikerül Minas püspököt és a klérusát megnyerni a vallási uniónak. Ennek okán a Propaganda Fidétől további pénzügyi támogatást és liturgikus használatra könyveket kért.⁴³⁹

1686. október 1-jén a Közel-Keletről visszatért Lembergbe Vardan Hunanean püspök, mint kinevezett érsek. Még ugyanazon napon a Propaganda Fidének írt latin nyelvű levelében leírta, hogy milyen helyzetben vette át a hivatalát.⁴⁴⁰ Minden valószínűség szerint ő maga is olvasta az örmény unitus misszionárius 1685–1686 között végzett hittérítői tevékenységéről írott hosszás jelentést. Hunanean írása utolsó bekezdésében említést tesz Oxendio Virziresco örmény unitus papról, aki Erdélyben, azon belül is Székelyföldön végez missziós munkát

---

438 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468/v.–469r.

439 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469/v.

440 APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 117r.–119/v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 207/r.–v., Fol. 254r.–257/v.; APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 114/r.–v., Fol. 118r.–120/v., Fol. 125r.–127/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 231r., Fol. 236/r.–v.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 92r., Fol. 193/r.–v., Fol. 502r.; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 278r., Fol. 279r., Fol. 280r., Fol. 281r.; APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54/v.–55r., Fol. 111/r.–v., Fol. 129/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 33/v.–34/v., Fol. 40/v., Fol. 135/v.–136r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 462/r.–v., Fol. 464r., Fol. 465r.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 244/r.–v., Fol. 260r.–261/v., Fol. 264r.–267/v., Fol. 315r., Fol. 335r.; HC, 1952. 243. p.; Rōšk'ay, 1964. 186. p.

„eretnek” nemzettársai között, és közülük már néhányat sikeresen áttértett Róma hitére. Ezért a Propaganda Fidének feltétlenül – mind anyagilag, mind erkölcsileg – támogatnia kell Oxendio Virziresco megkezdett erdélyi és majdani moldvai misszióját.⁴⁴¹

A fentiekben már utaltunk rá, hogy Oxendio Virziresco erdélyi missziója kapcsán kulcskérdésnek bizonyult, hogy sikerül-e az örmények apostoli hitű püspökét, Minas T’oxet’ec’it is meggyőznie a vallási egyesülésnek. Sokáig a kutatások azt a tudományos nézetet vallották, miszerint maga Minas moldvai örmény püspök Oxendio Virziresco pasztorális tevékenységének eredményeképp elfogadta az egyházi uniót, és az 1686. év végén Lembergben letette a katolikus hitvallást Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius kezébe, és ezáltal kimondta az erdélyi örmények egyházi egyesülését. Az egyesülést követően Oxendio Virzirescóval együtt Minas püspök visszatérni készült Erdélybe, de útközben megbetegedett, és eltávozott az élők sorából.⁴⁴² Ezt az aktust pedig az örmény apostoli (keleti) püspök halálát követően legalább tíz évvel később készült dokumentumok támasztották alá. Ezt több későbbi tudományos munka is kész tényként fogadta el, és úgy állították be, hogy Minas püspök hitvallásának volt köszönhető az erdélyi örménység egyházi uniója.⁴⁴³ Minas püspök hitvallását Rudolf Bzensky (Rudolf Bženský) SJ (1651–1715), Csete István (1648–1718) SJ erdélyi jezsuiták, valamint Lakatos István (1635–1706) erdélyi világi pap és Sebastiano Maria Accorsi CR, theatinus páter, a lembergi Örmény Kollégium rektora írták le és hagyományozták az utókorra. A forráskritikai vizsgálatok azonban kimutatták, hogy az általuk leírtak mögött Oxendio Virzirescót kell keresni, aki Minas püspök halálát követően ambicionálta az unitus püspöki hivatal elnyerését, és ezért kezdte terjeszteni az örmény keleti főpap állítólagos katolikus hitvallását

---

441 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462/v.

442 APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 341r.–346/v.; APF Acta SC. 71. Fol. 69r.–70/v.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 416r.–417/v., Fol. 418r.–v., Fol. 419r.; ARSI. Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81/v.; MAMAT MS. No. 9748. Fol. 60r., Fol. 61/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 16. Pag.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; ELTE EKK. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK. Coll. Kapr. A. Cod. 11. Pag. 112.; Rõšk’ay, 1964. 186. p.; Lakatos, 2017. 84–86. p.; Mutařian, 2018. 250–251. p.

443 Lukácsy, 1859. 68. p.; Nilles, 1885. 920. p.; Aliřan, 1896. 127. p.; Hodinka, 1909. 2–3. p.; Abrahamean, 1964. 352. p.; Kolandjian, 1967. 362. p.; Petrowicz, 1988. 78. 82. 85. p.; Shore, 2007. 75–79. p.; Molnár, 2009. 227. p.; Pap, 2018. 112. p.

és egyházi unióját. Így akarta megnyerni, illetve meggyőzni a leMBERGI öRMÉNY unitus érsekséget és a Propaganda Fide-t, hogy őt nevezzék ki az erdélyi, valamint a moldvai öRMÉNYEK Rómához hű püspökének.⁴⁴⁴

Ezt a nézetet a korabeli szentszéki források határozottan cáfolják. Valójában Minas püspök személyesen nem találkozott Pallavicini varsói apostoli nunciussal. Minas püspök Oxendio Virziresco kíséretében csakugyan járt Lembergben, de nem a nunciussal, hanem csak Vardan Hunanean érsekkel találkozott, ahol éles polémiát folytatott vele az öRMÉNY apostoli hit védelmében. Más szóval a találkozó nem a katolikus hitvallás letételéről és nem is az egyházi unióról szólt. Sőt, a legutóbbi kutatások tükrében elmondható, hogy Minas püspök sem önmaga, sem pedig az erdélyi öRMÉNY közösség nevében nem tette le a katolikus hitvallást, sem Pallavicini varsói apostoli nunciust, sem pedig Vardan Hunanean érsek kezébe. A szentszéki jelentések csupán Minas Hunanean érsekkel történő vitájáról, haláláról és az öRMÉNY püspöki szék megüresedéséről szolgáltattak pontos információkat.⁴⁴⁵

Az erős erdélyi kötődéssel bíró öRMÉNY unitus történetíró, Step'anos Step'anean Rōšk'ay (aki Erdélyben Minas püspök tanítványaként kezdte meg egyházi karrierjét, majd Oxendio Virzirescónak köszönhetően tért át a katolikus hitre) is csupán halálának és temetésének körülményeiről számolt be.⁴⁴⁶ Sőt, Oxendio Virziresco 1687 elején a Propaganda Fide titkárának írt levelében konkrétan leírta, hogy Minas eretnek hitű püspökként és nem unitusként távozott el az élők sorából.⁴⁴⁷

---

444 Bzensky, Csete (aki titkos jezsuita páterként Vizkeleti/Vizkelety Zsigmond álnéven tevékenykedett Erdélyben) és Accorsi páterek közvetlenül Oxendio Virzirescótól kapták az információkat, akikkel egyébiránt az öRMÉNY unitus misszionárius kifejezetten jó kapcsolatot ápolt. Lakatos István pedig egyértelműen Bzenskytől vette át a Minas püspökről szóló értesítéseket. De olyan nézet is van, hogy maga Bzensky vette át Lakatos művét 1699 körül, vagy legalább is ismerte azt. Erről ld. még: Molnár, 2009. 227. p.; Nagy, 2008. 261–263. p.; Nagy, 2011. 434–435. p.; Nagy, 2012. 125–126. p.; Balla, 2017. 42–46. p.; Pap, 2018. 112. p.; Pap, 2019. 93–94. p.

445 APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 103r.–105v.; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 90r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13r.–v., Fol. 374r.–375v.; AAV ANVI. Vol. 196. Fol. 219r.–220r.

446 Rōšk'ay, 1964. 186. p.

447 APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472/v.

Mindenesetre Minas püspök halálával az erdélyi apostoli hitű örmények körében egyfajta hatalmi vákuum alakult ki. A közösség saját papsága köréből szeretett volna magának püspököt választani, de a felek nem tudtak megegyezni az új főpap személyében. A püspök halálának híre ezen túlmenően eljutott Ęjmiacinba, az örmény egyházfői központba is. Rögtön két személy is előtérbe került, akik mind a lengyelországi örmény közösség tagjai köréből kerültek ki. Mindkét személy ismert volt mind az örmények, mind pedig a szentszéki hatóságok előtt. Az egyik a Lembergben Torosowicz érsek utolsó éveiben sok bajt keverő Theodor Wartanowicz, míg a másik a szintén korábban említésre került, komoly zavart okozó Bernatowicz püspök volt. E két püspök ugyanakkor ambicionálta az erdélyi és moldvai püspökség megszerzését az örmény apostoli egyház felső vezetésénél. A Propaganda Fide e két személy jelenléte meglehetősen nagy aggodalommal töltötte el. E félelmüket osztotta Vardan Hunanean lemergi érsek is. Félő volt, hogy Bernatowicz és Wartanowicz felbukkanásával könnyen kudarcba fulladhat az erdélyi örmények körében megkezdett egyházi misszió, ami kártékonyan hathat a majdani moldvai térítésekre is.⁴⁴⁸ Ezért 1687 februárjában Hunanean érsek Edoardo Cybónak, a Propaganda Fide titkárának címzett két latin nyelvű levelében kérte, hogy nagyobb anyagi támogatást nyújtssanak Oxendio Virzirescónak. Sőt, az érsek saját hatáskörében az örmény unitus papot az erdélyi (és moldvai) örmények apostoli adminisztrátorának nevezte ki. Ezt az aktust a Propaganda Fide is jóváhagyta. Ugyanakkor e két levélben Hunanean érsek javasolta, hogy a közeljövőben Oxendio Virzirescót az Apostoli Szentszék nevezze ki apostoli vikáriusnak, illetve püspöknek, mert személy szerint őt tartja erre a legalkalmasabb személynek. Vardan Hunanean koncepciója természetesen az volt, hogy az erdélyi és moldvai örmény unitus püspöknek a lemergi érsek egyházi joghatósága alá kell tartoznia.⁴⁴⁹

---

448 Oxendio Virziresco hosszas jelentésében leírta, hogy Wardanowicz már 1685-ben ambicionálta a moldvai örmény püspöki szék megszerzését is, mert Minas püspök akkor nem Moldvában, hanem Erdélyben tartózkodott. Egy másik – már említett – levelében pedig Bernatowicz kártékony lengyelországi tevékenységéről számolt be. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 370r., Fol. 469/v.; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472r.

449 APF SOCG. Vol. 529. Fol. 282r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/r.-v.+Fol. 435/v.; Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 220/v.-221r.

Oxendio Virziresco számára Minas püspök halála, illetve az (erdélyi) örmény klérus körében az utódlása körül kialakult vita kedvező alkalmat szolgáltatott arra, hogy régóta dédelgetett vágyát valóra váltsa. Hiszen missziója és az egyházi unió legfőbb ellenzője elhalálozott, közvetlen hívei pedig egymással vitatkoztak és marakodtak. 1688-tól kezdve Oxendio Virziresco számára a helyzet még kedvezőbbé vált: egyre több, főleg világi embert nyert meg a katolikus hitnek. Ráadásul sikerült megtéríteni Erdélyben tartózkodó családját is, akik az Erdélybe menekült örmény közösségen belül nagy befolyással bírtak. 1688 végén az erdélyi örmény klérus is beadta a derekát. A papság nevében Vardan Potoczky szerzetes (vardapet) és Eliay (Elia) Astwacaturean Mendrul (1630–1701) főesperes (awagerēc’) az 1688. esztendő végén Gyergyószentmiklós városában egyezményt írtak alá, hogy hajlandónak mutatkoznak a Rómával kötendő vallási egyesülésre.⁴⁵⁰ Ugyanakkor az egyházi unió hivatalossá tételére Oxendio Virzirescónak egy főpapra volt szüksége. Ezért meggyőzte a közösség világi és egyházi vezetőit, hogy menesszenek egy népes delegációt Lembergbe, ahol ünnepélyes keretek között leteszik a katolikus hitvallást, és kimondják a teljes erdélyi örménység nevében a vallási uniót Rómával. Ez az aktus 1689 február havában történt meg Lembergben, ahol Vardan Hunanean unitus érsek kezébe letették a katolikus hitvallást, és kimondták az egyházi uniót. Ez utóbbit Giacomo Cantelmi varsói apostoli nuncius is megerősítette. A lengyeli történéseket a Propaganda Fide 1689. április 6-án tanácskozó hivatalos ülése is megerősítette, illetve jóváhagyta. Így az Erdélyben tartózkodó moldvai örmények immár hivatalosan is unitusok lettek.⁴⁵¹ Az egyházi unió pontos részletei nem ismertek. Csupán közvetett forrásokból tudjuk rekonstruálni. Azt tudjuk, hogy az egyházi egyesülés kizárólag a római pápa főségének kimondására

---

450 ELTE EKK. Coll. Hev. 21. Pag. 77.; GYÖKPL PT. No. I/1.

451 APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 165r.–169r.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 103r., Fol. 104r.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.–98r.; APF Lettere SC. Vol. 78. Fol. 36/v.–37/v., Fol. 37/v.–38r., Fol. 102r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 105/r.–v., Fol. 124r.; MAMAT MS. No. 1512. Fol. 557r.–560r.; MAMAT MS. No. 3912. Fol. 344r.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 251.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK. Cod. 21. Coll. Hev. Pag. 83.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 96r., Fol. 137/v.; PL AEV. SPSZ. No. 273/2.; Erről ld. még: Bžškeanc’, 1830. 120–121. p.; Nilles, 1885. 920–921. p.; Rōšk’ay, 1964. 186. p.; Abrahamean, 1967. 149. p.; Petrowicz, 1988. 87–88. 97. p.; Molnár, 2009. 222. 229. p.; Nagy, 2012. 131–132. p.; Bžškeanc’, 2019. 259. p.

szorítkozott. Az erdélyiek vallási uniója – hasonlóan a lengyelországi örményekéhez a 17. század első harmadában és közepén – nem tért ki a kalendárium-, illetve a liturgikus nyelvhasználatra, a szentáldozásra, a Filioque imádságra, a Purgatórium (K'awarann) kérdésére, a Trisagium himnusra, a IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat tanításaira. Ráadásul az áttért örmény papok társadalmi státusa továbbra is tisztázatlan maradt.⁴⁵² Ezek a tisztázatlan kérdések számos vitát és viszályt generáltak a jövőben.⁴⁵³

A hitvallással egyidejűleg az erdélyi örmények delegátusa Hunanean érseken és Cantelmi nunciuson keresztül két latin és két korabeli örmény nyelvű levelet küldött el a Propaganda Fidéhez és XI. Ince pápához, amelyekben arra kérték az egyházat, hogy minél gyorsabban nevezze ki Oxendio Virzirescót püspöknek. Sőt, Szebellébi Bertalan erdélyi püspöki vikárius, Hunanean és Cantelmi maguk is külön kérték az Apostoli

---

452 APF Acta SC. Vol. 60. Fol. 14/v.–19/v.; APF SOCG. Vol. 506. Fol. 61/r.–v., Fol. 63r.–64/v.; APF SOCG. 507. Fol. 87r.–88/v.; APF Lettere SC. Vol. 79. Fol. 133/r.–v., Fol. 134/v.–135/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82r.

453 Oxendio Virziresco 1690–1715 közötti püspöki hivatalát a közösségén belül számos konfliktus és vita jellemezte, amely az örmény rítus, az egyházi unió, a liturgikus nyelv és régi egyházi szokások értelmezése körül robbant ki. Az örmény unitus püspök származása ellenére a latin rítus híve volt, és a régi örmény egyházi szokásokat eretneknek és szakadárnak minősítette. Oxendio Virziresco püspök ebbéli példája a későbbiekben arra szolgáltattott okot az erdélyi római katolikus püspökök számára, hogy kifogásolják az örmény unitus rítus létét Erdélyben. Ugyanakkor a latinizáció kérdésében a Rákóczi-szabadságharcot követően Oxendio Virziresco álláspontja jelentősen megváltozott. 1711 után az örmény unitus rítus megtartása, valamint az örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal állandó erdélyi jelenléte mellett tört lándzsát. A püspök véleményének megváltozásában az 1690-es évek egyházi konfliktusai és a Rákóczi-szabadságharc játszottak fontos szerepet. Az említett viszályok miatt ugyanis a hívek száma jelentősen lecsökkent: rengeteg örmény család hagyta el Erdélyt, és települt vissza Moldvába, ahol nem sokkal később visszamondta az 1689. évi leMBERGI egyházi uniót. Erről ld. még bővebben: APF Acta SC. Vol. 72. Fol. 17/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 82. Fol. 144/v.–147r., Fol. 172/r.–v., Fol. 443/r.–v.; APF SOCG. Vol. 572. Fol. 283r.–285r.; APF SOCG. Vol. 580. Fol. 560r.–565/v.; APF Lettere SC. Vol. 101. Fol. 36/v.–37/v., Fol. 47/v.–48r., Fol. 255/r.–v., Fol. 263r.–264/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83–84.; Nagy, 2008. 269–274. 282–284. p.; Nagy, 2009. 945–974. p.

Szentszéket, hogy őt nevezzék ki.⁴⁵⁴ Ezt azzal indokolták, hogy a keleti örmény apostoli egyház bármelyik pillanatban püspököt delegálhat akár Erdélybe, akár Moldvába, ezért mindhárman egyhangúlag Oxendio Virzirescót tartották erre a feladatra a legalkalmasabb személynek.⁴⁵⁵

A Propaganda Fide 1689 tavaszán különleges bizottságot állított fel, hogy kivizsgálja Oxendio Virziresco jelöltségét. A jelenlévő bíborosok eleinte megosztottak voltak. Egyik részük a Rómában tartózkodó Deodatus Nersesowicz püspököt tartotta alkalmasabb jelöltnek Oxendio Virziresco ellenében.⁴⁵⁶ Végül Giacomo Cantelmi varsói apostoli nuncius, valamint Francesco Giambattista Bonesana, a leMBERGI Örmény Kollégium rektora „diplomáciai” tevékenységének köszönhetően a különbizottságban üléselő bíborosok 1690 tavaszán Oxendio Virziresco püspöki jelöltsége és kinevezése mellett tették le a voksot.⁴⁵⁷ A Propaganda Fide különbizottsága elfogadta Oxendio Virziresco jelöltségét, annyival módosítva a kinevezését, hogy az erdélyi unitus hitű örmények felett többé már nem a leMBERGI örmény unitus érsekség, hanem közvetlenül a Propaganda Fide gyakorolja az egyházi joghatóságot. Javasolták azt is, hogy Oxendio Virzirescót szándékosan ne megyéspüspöknek, hanem címzetes, *in partibus infidelium* püspöknek nevezzék ki, nehogy ezáltal megsértsék a magyarországi katolikus egyház érdekeit. Az erdélyi (Gyulafehérvár székhellyel) katolikus püspökség ugyanis 1601 óta betöltetlen volt, és így a bécsi császári és királyi udvar, valamint a magyar klérus a főpásztor nélkül lévő erdélyi püspöki széket alkalmas egyházi személlyel kívánta rövid időn belül betölteni.⁴⁵⁸ Ez ellen Bonesana rektor és Hunanean érsek

---

454 APF CP. Vol. 29. Fol. 630r.–631r.

455 APF CP. Vol. 29. Fol. 644r., Fol. 645r.; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472/v.

456 APF CP. Vol. 29. Fol. 636/r.–v.

457 APF CP. Vol. 29. Fol. 628r.–629/v.

458 Ráadásul a magyar egyháznak Kada István (1617–1695) augustopolisi címzetes (*in partibus infidelium*) püspök személyében tényleges (potenciális) jelöltje volt e hivatalra. Kada püspök erdélyi jelöltségét az Apostoli Szentszék nem erősítette meg, mert másik személyben gondolkodott. Így Kada nem tudott Erdélybe eljutni. Erről ld. bővebben: APF Acta SC. Vol. 59. Fol. 33r.–34r., Fol. 114/v.–115r., Fol. 151r.–154r.; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 111r.–112/v., Fol. 427r., Fol. 440/v.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 59/v.–60r., Fol. 69r., Fol. 427r., Fol. 440/r.–v.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 197r.–201/v.; APF Lettere SC. Vol. 78. Fol. 172/v.–173r.; APF SC Fondo UT. Vol. 2. Fol. 309/r.–v.; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 149. Fol. 76r.; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol.

élesen tiltakozott, de a Propaganda Fide ebben a kérdésben hajthatatlan maradt.⁴⁵⁹ Ennek módosulásában szerepet játszott az is, hogy az Erdélyi Fejedelemség egyre inkább a bécsi Habsburg-udvar politikai befolyása alá került. Sőt, I. Apafi Mihály halálát követően, 1690 őszén az Erdély politikai státuszát rendező Diploma Leopoldinum című dokumentum kihirdetésével a fejedelemség a bécsi udvar által kinevezett Gubernium révén ténylegesen is Bécs fennhatósága alá került.⁴⁶⁰

Mindenesetre a Propaganda Fide Oxendio Virziresco tudomására hozta, hogy püspökként nemcsak az unitus hitű örmények, hanem a sanyarú sorsú erdélyi katolikusok spirituális gondozásával is foglalkoznia kell, mert az erdélyi katolikus püspöki szék betöltése még mindig nagyon bizonytalan. Természetesen további feladatai közé tartozott a moldvai örmények megtérítése is, amit immár nem a lembergi unitus érsekség, hanem közvetlenül a Propaganda Fide égisze alatt kell majd beteljesítenie.⁴⁶¹ Végül VIII. Sándor (1689–1691) pápa Oxendio Virzirescót 1690. október 2-án és 3-án kihirdetett brévéjében az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és egyúttal Aladia címzetes püspökének nevezte ki, s egyúttal évi járandóság gyanánt 100 scudo fizetést ítéltek meg neki.⁴⁶² Az örmény unitus papot hivatalosan 1691. július 30-án szentelték püspökké a lembergi Szent Istenszülő érseki főszékesegyházban. Maga a szertartás latin és örmény unitus rítus szerint történt, amelyet Vardan Hunanean érsek, Andrea Santacrocce (1656–1712) varsói (későbbi bécsi) apostoli nuncius, Seleucia in Isauria címzetes érseke, valamint Konstanty Samuel Lipski lembergi latin rítusú érsek együtt koncelebrált.⁴⁶³ E kinevezéssel és felszenteléssel lényegében

---

155. Fol. 75r.; HC, 1952. 105. 385. p.; Galla, 2005. 259. 262–267. 310. p.; Tóth, 2005. 2847. p.; Galla, 2010. 144. p.; Mihalik, 2018. 283–304. p.

459 APF CP. Vol. 29. Fol. 612r.–613r., Fol. 617/v.

460 Nagy, 2012. 143–144. p.

461 APF SOCG. Vol. 510. Fol. 95/r.–v.

462 APF SOCG. Vol. 510. Fol. 94r., Fol. 101/r.–v.; APF SOCG. Vol. 512. Fol. 186/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 80. Fol. 64/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 81. Fol. 18/r.–v.; Lukácsy, 1859. 70. p.; Nilles, 1885. 921. p.; Petrowicz, 1988. 94. p.; Nagy, 2012. 141. p.

463 APF Acta SC. Vol. 61. Fol. 84r.–87r.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.; APF Lettere SC. Vol. 80. Fol. 65/r.–v., Fol. 74/r.–v., Fol. 86/v.–87/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r., Fol. 146/r.–v., Fol. 261/r.–v.; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81/v.; PL AEV. SPSZ. No. 273/2.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.; ELTE EKK.

Lemberg elveszítette az erdélyi unitus hitű örmények feletti egyházi joghatóságot, és ezzel együtt megkezdődött az önálló erdélyi örmény unitus vagy örménykatolikus egyház viszontagságokkal teli története.⁴⁶⁴ Így a lembergi örmény unitus érsekség befolyása jelentősen háttérbe szorult, és majd csak a 18. század végén próbálta újra kiterjeszteni egyházi joghatóságát az erdélyi örményekre.⁴⁶⁵ Ezzel együtt 1689–1710 között az erdélyi örmény unitus klérus – az áttért papok mellett – rendszerint a lembergi Örmény Kollégium növendékeiből került ki, de ők sem a lembergi örmény unitus érsekség, hanem közvetlenül Oxendio Virziresco püspök, azaz a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá tartoztak.⁴⁶⁶

A lembergi érsekség szempontjából a moldvai örmények közé szervezendő misszió kérdése továbbra is nyitott maradt. Kinevezése után az erdélyi örmény Oxendio Virziresco püspök 1692–1693, illetve 1700–1704 között próbálkozott a moldvai örmények közé katolikus missziót szervezni, de ez nem közvetlenül Lemberg, hanem a Propaganda Fide tudtával és áldásával történt. A kellő felhatalmazások és a pénz hiánya miatt, valamint a Propaganda Fide vezetőségében fennálló érdekellentétek okán azonban a küldetés lehetősége elbukott.⁴⁶⁷ Ezt követően az Apostoli Szentszék sem erőltette körükben a térítéseket, és figyelme inkább az anyaországi területeken élő örmények katolizálására

---

Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK. G. Cod. 522. Fol. 137/v., Fol. 173/r.–v.; Erről ld. még: Bžskeanc', 1830. 118. p.; Ališan, 1896. 128. p.; Rōšk'ay, 1964. 187. p.; Petrowicz, 1988. 95. p.; Nagy, 2012. 142. p.

464 APF SOCG. Vol. 512. Fol. 180/r.–v.

465 Erről ld. még: Lukácsy, 1859. 131. p.; Vanyó, 1933. 112. p.; Vanyó, 1986. 181–182. p.; Petrowicz, 1988. 237–238. p.; Nagy, 2019. 280–284. p.

466 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82r.–83/v.; APF Coll. Var. Vol. 2. Fol. 704r.–705r.; Kovács, 2008. 65–66. p.

467 APF Acta SC. Vol. 62. Fol. 125r.–128/v.; APF Acta SC. Vol. 63. Fol. 68r.–70/v.; APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 103r.–105/v., Fol. 166/r.–v., Fol. 341r.–346/v.; APF SOCG. Vol. 534. Fol. 495r.–496/v.; APF SOCG. 535. Fol. 346r., Fol. 352/r.–v.; APF SOCG. Vol. 536. Fol. 220r.–221/v., Fol. 224r.–225/v., Fol. 416r.–417/v., Fol. 418r.–419/v.; APF Lettere SC. Vol. 82. Fol. 110/v.–111r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 615r., Fol. 670r.; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 154/r.–v., Fol. 170/r.–v., Fol. 172/r.–v., Fol. 603r.–604/v.; AAV ANVI. Vol. 196. Fol. 245r.–246/v., Fol. 248r.–249/v., Fol. 256/r.–v., Fol. 257/r.–v.; Erről ld. még bővebben: Nagy, 2012. 150–151. 176–186. p.

összpontosult.⁴⁶⁸ A lebergi örmény unitus érsekség a 18–19. század folyamán több alkalommal is próbálkozott missziót szervezni az anyaországi, a bukovinai, a krími valamint a moldvai örmények közé, de kísérletei az apostoli vallású örmények, a krími, az orosz, az oszmán-török és a moldvai világi hatóságok hathatós ellenállása miatt szinte kivétel nélkül zátonyra futottak.⁴⁶⁹

---

468 Niccolò Spínola (1659–1735) varsói apostoli nuncius és egyúttal Théba címzetes érseke 1708-ban egy Rómába írt jelentésében megemlített egy Jakab (Yakob, Giacomo) nevezetű és Rómában felszentelt örmény unitus püspököt, aki Moldvában térített, és Iași városában tartózkodott. Megjegyezte, hogy ő maga, valamint a Propaganda Fide titkára (később Athén címzetes érseke), Silvio De Cavalieri (1642–1717) is információ hiánnyal küzd e püspök személyi azonosságát illetően. Más források jelenlétét és pontos kilétét eddig nem igazolták vissza. Erről ld. még bővebben: APF SOCG. Vol. 564. Fol. 489/r.-v.; APF Lettere SC. Vol. 97. Fol. 291/r.-v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 17. Fol. 183r., Fol. 685r.; Petrowicz, 1988. 189–192. p.; Acta, 2007. 213–214. 307. p.

469 Gromnicki, 1889. 47. p.; Petrowicz, 1988. 282–285. 304–316. 328–332. 343–349. 362–369. p.

Összegzés

A közelmúltig Nikol Torosowicz érseket a történeti emlékezet az örménykatolikus egyház alapítójaként és szentéletű főpapként tartotta számon. Ez a nézet elsősorban az anatóliai, az erdélyi és lengyelországi örménykatolikusok körében gyökeresedett meg a 19. században.⁴⁷⁰ Érseki hivatalának és egyházi tevékenységének árnyoldalairól ez a történeti emlékezet hajlamos volt megfeledkezni. Annyi azonban bizonyos, hogy az elmúlt két évtized tudományos kutatásai – az újonnan feltárt levéltári dokumentumok tükrében – ezt az érsekről kialakult idilli képet mindinkább fenntartásokkal kezelik, és ennek az árnyalására törekednek.

Mindenekelőtt látni kell, hogy milyen közeg uralkodott ez idő tájt az örmény apostoli egyházban, mert e nélkül szinte lehetetlen megérteni a Lembergben történeteket. Tagadhatatlan és egyúttal megcáfolhatatlan tény, hogy az örmény apostoli egyház és maga az örménység igen nehéz és egyúttal válságos időszakot élt át a 16–17. században. Gyakorlatilag a pusztá fizikai és spirituális fennmaradásáért, valamint önállóságáért küzdött. Ebben az időszakban az egyház politikailag szélsőségesen megosztott volt. Négy katolikoszátus – Ałt’amar, Ęjmiacin, Ganjasar (Ałwank’, Arc’ax, Łarabał/ Karabagh) és Kilikia – és két patriarchátus (Konstantinápoly és Jeruzsálem) torzsalkodott egymással a vezető szerepért, nem ismerték el egymás egyházi fennhatóságát és létjogosultságát. Sőt, gyakorta, szinte majdnem, hogy évre-évre kiátkozták egymást, miközben bizonytalan legitimitású, teológiaiilag képzetlen, valamint kétes múltú főpapok töltötték be a magas egyházi hivatalokat, akik önkényesen rendszeresen minden örmények egyházfőjének kiáltották ki magukat. Az eredeti történelmi egyházfői központban, Ęjmiacinban székelő katolikosz szavának pedig ebben az időszakban nem sok súlya volt, és lényegében egyházi joghatósága csak egy kis területre terjedt ki, miközben a katolikosz is gyakorta a különböző főpapi pártok vagy csoportosulások intrikáinak a középpontjában találta magát. Ez idő tájt viszont Lemberg örmény apostoli rítusú érseksége még Torosowicz érsek „színrelépése” előtt lojálisnak mutatkozott az

---

470 Rōšk’ay, 1964. 184–185. p.

ĕjmiacini katolikoszátus irányába. Ez annak volt köszönhető, hogy a 17. század elejéig a lemergi örmény érsekék Ējmiacinból érkeztek, vagy olyan lengyelországi születésű örmények közül kerültek ki, akik ott szerezték meg a szükséges teológiai képzetséget. Hozzá kell tenni, hogy Torosowicz érsek kinevezéséig – az örményországi állapotoktól eltérően – a lemergi örmény főegyházmegye élén szinte kivétel nélkül nagy műveltségű és teológiaiilag igen felkészült egyházi személyek álltak.

E megosztottság és történelmi kényszerhelyzet miatt az örmény apostoli egyházban a szó igaz és átvitt értelmében valódi fejtelenség uralkodott, és ennek egyik káros következménye lett az egyházi fegyelem szélsőséges fellazulása. A korabeli örmény források valóságos jeremiádokat zengtek az egyházban uralkodó siralmas állapotokról, és könnyörtelenül ostorozták az örmény apostoli egyház akkori vezetőit. A monostorokban a szerzetesek világi hívságoknak hódoltak, miközben teológiai képzetségükkel is komoly problémák adódtak: sokan közül kvázi analfabéták voltak, és nem ismerték még a Bibliát (Astwacašunč') sem. Több dokumentum is arról számol be, hogy a szerzetesek háremeket tartottak a monostorok mellett, és sokan közülük nem vettették meg az alkoholt sem. Gyakorta „feudális” urakként pöffeszkedve, önkényesen magas adókat szedtek be a hívektől. Sőt, a családoktól ún. lányadókat követeltek: azaz minden családnak egy-egy fiatal felnőtt lány tagját el kellett küldenie a monostorokba vagy a főpapi rezidenciákba. A feladatuk nem egyházi jellegű volt, hanem a szerzetesek és főpapok alantas testi vágyainak kielégítése. Többek között ennek volt betudható, hogy a regulákra fittyet hányva rengeteg örmény szerzetes és főpap többnejűségben élt. Így az egyházi kultúra csupán néhány monostorban és főpásztori központban pislákkolt, ahol a vezető főpap vagy apát valóban szigorú fegyelmet tartott. Az örmény egyházfők tekintélye tehát rendkívüli módon leredukálódott, és nehezen vagy csak alig tudták érvényesíteni akarataikat. Sőt, több örmény érseki és püspöki központ gyakorlatilag önállósította magát a katolikosztól is. Ráadásul ebben a korszakban egyáltalán nem volt életbiztosítás katolikosznak, pátriárkának, érseknek, püspöknek vagy apátnak lenni. Mindenki mindenki ellen volt, a főpapok egymást próbálták lejáratni az oszmán-török és a perzsa hatóságok előtt az egyre kedvezőbb és magasabb egyházi hivatalok, rangok és vagyonok megkaparintása céljából. Úgy is lehet fogalmazni, hogy felsejlett a „tömjénfüstös” bizánci és posztbizánci intrikák világa. A 16. század második felében

az anyaországi örmények körében meginduló szentszéki missziók pedig ilyen kaotikus állapotban találták az örmény apostoli egyházat, amely igencsak táplálta bennük a bűnös és eretnek örmény klérussal szembeni előítéleteiket és fenntartásaikat. A Trienti Zsinatot követően az anyaországi örmény területeken megjelenő szentszéki misszionáriusok maguk is meglepődtek a laza erkölcsű állapotokon. S az örmény egyházi forrásokhoz hasonlóan ők maguk is kritikusan nyilatkoztak az örmény egyház képviselőiről, sőt azon félelmüknek adtak hangot, hogy egy adott örmény főpap esetleges katolizálása esetén továbbra is ugyanazt a „szodomita” életmódot folytatja, mint annak előtte. Mindenesetre jelentéseik csak növelték az örmény egyház irányába Róma fenntartásait és előítéleteit. Sőt, a misszionáriusok inkább az örmény közrendűek körében tudtak híveket szerezni maguknak, amelynek oka az volt, hogy az örmény lakosság az ismert okok miatt nem bízott meg a saját egyházában. Ezen túlmenően több misszionárius is arról számolt be, hogy az örmény közrendűek azért is fogadták tárt karokkal őket, mert sokkal nyájasabban és kedvesebben viselkedtek velük, mint az örmény papok, akik tömérdek sok pénzt követeltek tőlük különféle világi és egyházi szolgálatokért. Ennek folytán sokan áttértek a katolikus hitre, de ezzel csak még inkább kivívták az örmény klérus haragját, akik az oszmán és perzsa hatóságok segítségével elűzték őket. Sokan közülük kegyetlen halált haltak. A katolizált örmény híveket erőszakkal katolikus hitük megtagadására kényszerítették, aki erre nem volt hajlandó, azt karóba húzták. Ennek ellenére a történelmi Örményország északnyugati részében, valamint a mai Azerbajdzsánhoz tartozó, de akkor még teljesen örmények lakta Naxijewanban a 16. század végére erős katolikus hitű örmény közösségek alakultak ki. Ez utóbbi örmény tartomány katolikus hitű közössége különösen erős és gazdag volt, ahol főleg itáliai domonkos szerzetesek tevékenykedtek, élükön a címzetes püspöki vagy érseki címet is viselő missziófőnökkel. Ráadásul itt a misszionáriusok körében már komoly munka folyt a latin egyházhoz igazított örmény egyházi rítus megalkotásáról is.

Maga Nikol Torosowicz érsek ennek a 16–17. századi ellentmondásos örmény egyházi főemberi „eszménynek” volt a tipikus esete vagy példája. Ő még konstantinápolyi teológiai tanulmányai, valamint noviciátussága idején ebben az intrikákkal, cselszövésekkel és ármányokkal teli örmény egyházi közegben szocializálódott, és egy ilyen zűrzavaros időszakban kezdte meg egyházi tevékenységét Lembergben. Sőt, a korabeli

(szentszéki és örmény) dokumentumokból egyöntetűen kiderült, hogy eme ármánykodásoknak maga is tevékeny részese volt.⁴⁷¹

Az örmény apostoli egyházon belül ennek az áldatlan állapotnak az utókor által méltán az egyháza szentjévé avatott, III. Mózes katolikosz vetett véget. Ő és utódai, név szerint, I. Fülöp, IV. Jakab, I. Eliazár, I. Nahapet (Nahapet Edesac'i) (1691–1705), I. Sándor (Alek'sandr Julajec'i) (1706–1714), I. Deodát (Astwacatur Hamatanc'i) (1715–1725), II. Karapet (Karapet Ulneç'i) (1726–1729), II. Ábrahám (Abraham Xõšabec'i) (1730–1734) és III. Ábrahám (Abraham Kretac'i) (1734–1737) egyházfők igen mélyreható változásokat foganatosítottak az egyházi fegyelem és az oktatás terén.⁴⁷² Ezek a változások azonban csak lassan, sok évtized múltán, a 18. század második felében éreztették pozitív hatásukat az örmény apostoli egyházban.

Ami a lengbergi örmény egyházi uniót illeti, a lengyel katolikus egyház végeredményben csupán „statiszta” szerepet játszott létrejöttében. Ugyan erkölcsileg mindvégig támogatta az egyházi uniót és Torosowicz érseket, de 1635 után közvetlenül Róma hatáskörébe került az egyházi unió ügye, és Róma teljesen átvette a kezdeményezést. Sőt, az unitus örményeket és így az érsekséget közvetlenül a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá vonta. Mindenesetre kikezddhetetlen tény, hogy az Apostoli Szentszék eleinte kitörő örömmel és nagy lelkesedéssel fogadta Nikol Torosowicz érsek 1630. évi katolikus hitvallását és vallási egyesülését, illetve ennek az 1635. évi megismétlését Róma városában. Minden anyagi és erkölcsi támogatást megadott az érseknek, hogy az örmények egyházi unióját nemcsak Lembergben, hanem az egész Lengyel-Litván Unió területén kiteljesítse. Az 1635. évi római látogatása során Torosowicz ígéretet tett az Apostoli Szentszéknek, hogy a lengyelországi örmény klérus a latin egyházi szokásokat feltételek nélkül átveszi, illetve mindent megtesz annak érdekében, hogy a Rómához hű, örmény egyháziak részére szemináriumot létesítsen. A kezdeti lelkesedés az Apostoli Szentszék részéről az 1630-as évek végére teljesen lelohadt. Egyrészt az Apostoli Szentszék hamarosan tudomást szerzett Torosowicz érseki hivatalának árnyoldalairól: azaz erőszakos viselkedéséről, zavaros

---

471 Bournoutian, 2011. 149–151. p.

472 A nevezett katolikoszokat úgynevezett reform egyházfőknek is nevezik az örmény egyháztörténet avatott kutatói. MAMAT MS. No. 2706. Fol. 678r.; MAMAT MS. No. 2864. Fol. 8r.–19v.; Örmanean, 1993. 104–114. 257. p.; Xaç'ikean, 1999c. 318–320. 326–330. p.; Bournoutian, 2011. 150. p.

pénzügyeiről és magánéleti kapcsolatairól. Másrészt a hitvallás és az egyházi unió ellenére Torosowicz továbbra is az örmény apostoli rítus szerint misézett, a szentségeket sem a latin egyházi hagyományok szerint szolgáltatta ki. Torosowicz és híveinek értelmezésében ugyanis a hitvallás és a megkötött vallási egyházi unió csupán a római pápa főségének elismerésére szorítkozott, a többi kérdéssel pedig érdemben nem is foglalkoztak, sőt nem is érdekelte őket.

Mario Filonardi varsói apostoli nuncius fellépése ebben is fordulópontot jelentetett, hiszen Torosowiczot emberi gyarlóságai és megbízhatatlansága miatt egyházi hivatali idejének kezdetétől fogva alkalmatlannak tartotta a lembergi érsekség vezetésére. Ő volt az, aki már az 1630-as és az 1640-es években határozottan felhívta az Apostoli Szentszék, valamint a Propaganda Fide figyelmét, hogy az érsek semmit sem tett meg annak érdekében, hogy kiteljesítse az örmények egyházi egyesülését, és érseki hivatalát csupán hatalma fitogtatására használta. Ezért igyekezett a lengyel uralkodónál és az Apostoli Szentszékénél is elérni, hogy mielőbb távolítsák el az érsekség éléről. Szándékait Róma támogatta, de az akkori uralkodó, IV. Ulászló szinte mindvégig segítségéről biztosította a nehéz ermészetű érseket, aminek oka az volt, hogy Torosowicz bárói címet is viselő dúsgazdag kereskedő családja komoly pénzügyi támogatást nyújtott az udvarnak. Emiatt az Apostoli Szentszék, elkerülendő a további diplomáciai bonyodalmakat, elállt az érsek leváltásáról. Ennek ellenére Róma diplomatikusan továbbra is arra törekedett, hogy a valóban gyarló természetű Torosowicz egyházi tekintélyét és befolyását aláassa. Így döntöttek arról, hogy az örmény keleti teológiában és rítusban járatos Paolo Piromalli domonkos szerzetest Lembergbe hívják, hogy segítségével, Torosowiczsal szemben egy új unitus egyházat hozzanak létre, illetve a vezetésével megalkossák az unitus rítust is. Mindeközben Filonardi nuncius is felismerte, hogy az áttért örményeket nem szabad erőszakkal a latin rítusra kényszeríteni, mert ezzel csak pont az ellenkezőjét érik el. Ezért is támogatta Piromalli domonkos páter lembergi tevékenységét. Torosowicz érsek udvari összeköttetések köszönhetően azonban eltávolíttatta a domonkos szerzetest Lembergől, míg Filonardi nuncius megromlott egészségi állapota miatt kényszerült távozni hivatalából. Munkásságuk ennek ellenére nem volt hiábavaló, mert Piromalli áttért örmény tanítványai továbbra is tevékenyek maradtak. Az Apostoli Szentszék pedig továbbra sem tett le arról, hogy a római egyházra már inkább terhet jelentő Torosowiczot ellehetetlenítse, illetve megszabaduljon tőle.

Erre a kedvező fordulat a 17. század közepén következett be. II. János Kázmér király elődjével, IV. Ulászlóval ellentétben nem ápolt olyan szívélyes kapcsolatot Torosowicz érsekkel, és mindig gyanakvással figyelte az örmény főpapot. A király támogatta az egyházi uniót, de Torosowiczot már nem. Ráadásul Pignatelli varsói apostoli nunciuson keresztül az Apostoli Szentszék tudomására jutott az 1660-as évek elején, hogy Torosowicz érsek 1652-ben titokban visszamondta az egyházi uniót. Ennek fényében az Apostoli Szentszék dönteni kívánt a leváltásáról és a lemergi örmény szeminárium megalapításáról, illetve annak az érsektől független finanszírozásáról is. Ugyan Rómának a leváltását még akkor nem sikerült elérnie, mert az időközben eltávozott János Kázmér király utódai, Wisnowiecki Mihály (1669–1673) és II. (Sobieski) János, illetve a lengyel főnemesség továbbra is támogatásukról biztosították az érseket. Ugyanakkor Torosowicz intrikáinak és heves tiltakozásának dacára az Apostoli Szentszék az örményül jól beszélő theatinus páterek segítségével 1664-ben sikeresen megalapította a szemináriumot vagy ismertebb nevén az Örmény Kollégiumot Lembergben. Sőt, az érsek további ármánykodásai ellenére biztosítani tudta a működését is. Ezzel pedig lényegében sikerült Torosowiczot és híveit háttérbe szorítani. Az onnan kikerülő papok pedig valójában Rómához és nem Torosowiczhoz voltak már hűek.

Mindazonáltal az Apostoli Szentszék, valamint a Propaganda Fide nem tett le Torosowicz leváltásáról, illetve érseki hatalmának a gyengítéséről. Ezért az 1668–1676 közötti hosszás római látogatása során döntöttek arról, hogy hivatalosan az érsek idős korára való tekintettel segítőül címzetes püspöki rangban úgynevezett érseki koadjutort neveznek ki mellé. Az Apostoli Szentszék csakhamar meg is találta a nagy teológiai felkészültséggel rendelkező Vardan Hunanean unitus egyházi emberben ezt az alkalmas személyt. Ez a döntés nem hivatalosan azt jelentette, hogy olyan főpapi rangot viselő, egyházi személyt helyeztek az érsek mellé, aki az ő emberük, és állandó megfigyelés alatt tartja az érseket. Más szóval nyílt titok volt, hogy az Apostoli Szentszék Vardan Hunanean püspököt szemelte ki Torosowicz potenciális utódjául. Ezzel a ténnyel Torosowicz érsek hamarosan szembesülni kényszerült. Még 1678-ban a világi hatóságoknál el tudta érni, hogy Hunanean püspököt eltávolítsa Lembergől, de az idő akkor már nem neki dolgozott. Torosowicz e lépésének híre 1680-ban a varsói apostoli nunciaturán keresztül eljutott Rómába, és akkor döntöttek véglegesen Torosowicz leváltásáról és Hunanean püspök unitus érseki kinevezéséről. Az érsek

e számára megalázó döntést szerencséjére már nem érte meg, mert 1681 márciusában elhunyt.

Az örmény apostoli egyház már kezdettől fogva ellenezte Torosowicz érseki kinevezését. Ebben szerepet játszott fiatal kora, illetve teológiai felkészültségének a hiánya is. Ezenfelül az egyház és a világi közösség tagjainak tiltakozását még inkább magára vonta az a tény, hogy Melkiszedek személyében egy igencsak bizonytalan háttérű és önjelölt örmény főpap nevezte ki, iktatta be és szentelte fel Lembergben, aki a katolikus egyház kezébe többször és ellentmondásos körülmények közepette tette le a hitvallást még Örményországban. Ezért is hitték egyes szentszéki körök tévesen, hogy Torosowicz lényegében 1627. évi kinevezése már a római (latin) egyházi hagyományok szerint történt meg. Az örmény apostoli egyház lehetőségei azonban a nagy földrajzi távolságok miatt igencsak korlátozottak voltak abban, hogy erőteljesebben lépjen fel az érsekkel szemben. Ennek ellenére III. Mózes katolikosz legátusokat küldött Torosowicz ügyeinek kivizsgálására, de az érsek viselkedése csak további felháborodást váltott ki, ami végső soron az érsek egyházi kiközösítéséhez és kiátkozásához vezetett. A katolikoszok 1627–1645 között írt leveleikben az örmény közösséget ellenállásra és Torosowicz megbuktatására buzdították, akire ráadásul nem is érsekként, hanem egyfajta csaló és szélhámos bitorlóként tekintettek. A lengyel uralkodókhöz írt panaszleveikben pedig az érsek leváltását sürgették, de ők, az érsek magas szintű összeköttetéseknek köszönhetően, érdemi lépéseket ebben az ügyben nem tudtak foganatosítani. Miután Torosowicz körül főleg az Apostoli Szentszék irányából elfogyott a levegő, utolsó mentsvárként 1652-ben I. Fülöp örmény katolikosznak fogadott hűséget, és ünnepélyes körülmények között megtagadta a Rómával kötött egyházi uniót. Az egyházfő pedig megbocsátott neki, és ennek folytán újból megerősítette érseki hivatalában, arra kérve, hogy az örmény apostoli egyház hagyománya szerint vezesse a nyáját Lembergben. Mindamellet I. Fülöp katolikosznak nem volt tudomása arról, hogy fogadalmat tett szerzetesként Torosowicz érsek tisztas családi életet is élt, és számtalan gyermek apja volt. Amennyiben I. Fülöpnek erről biztos információja lett volna, akkor bizonyosnak mondható, hogy kiátkozta volna őt az egyházból. Mindenesetre 1652 után az örmény apostoli egyház magára nézve megoldottnak látta a lembergi örmény érsekség körül kirobbant ügyet, és a továbbiakban nem is nagyon foglalkozott Torosowiczcsal.

Ezt követően az érseket az örmény apostoli egyház úgy könyvelte el, mint a bibliai tékozló fiút, aki a végén jó útra tért.

A levéltári források tükrében és ismeretében bátran állítható, hogy Torosowicz érsek nem volt unitus hitű. Valójában keleti hitű örmény főpapként távozott el az élők sorából. Ugyan 1630-ban, illetve 1635-ben kimondta az egyházi egyesülést Rómával, viszont az 1652. évi „hittagadásával” egyértelművé tette, hogy ő keleti és nem unitus hitű. Amikor Torosowicz érsek 1668–1676 között az Apostoli Szentszéken tartózkodott, hogy számot adjon addigi ellentmondásos megítélés alá eső tevékenységéről és az 1652. évi személyes találkozásjáról I. Fülöp katolikusszal, akkor szemrebbenés nélkül, nyíltan letagadta ezt az aktust az őt számon kérni igyekvő bíborosok előtt. Az Apostoli Szentszék és a Propaganda Fide ugyan nem hitt neki, és kételkedett őszinteségében, de nem volt olyan perdöntő bizonyíték, amivel elmarasztalhatták volna az érseket. Tulajdonképpen ezért is döntöttek az érseki koadjutori hivatal felállításáról és a már említett Rómához hű Vardan Hunanean címzetes püspöki kinevezéséről. A szentszéki források pedig nem erősítették meg konkrétan, hogy 1668–1676 között akár egy alkalommal is újból hitvallást vagy egyházi uniót tett volna le az érsek. Ezért kézenfekvőnek tűnik, hogy egyértelműen egy saját egyéni érdekeit és ambícióit szüntelenül figyelembe vevő örmény keleti rítusú főpappal volt dolgunk. Mindazonáltal ennek fényében Nikol Torosowicz érsekre nem lehet és nem is szabad az örménykatolikus egyház alapítójaként tekinteni, mint ahogyan azt róla a 18–20. századi örménykatolikus történelmi emlékezet állította. Szimbolikusan szólva Torosowicz érsek az az ellentmondásos személy volt, aki öncélú egyházi uniójával kinyitotta a kapukat, de azokon már nem volt hajlandó átlépni. A leMBERGI egyházi uniót ezért nem lehet kimondottan az ő nevével azonosítani.

Valójában a vallási egyesülés létrejöttét több személyhez kell kötni. Mindenekelőtt komoly feladat hárult ebben Mario Filonardi, Antonio Pignatelli, Francesco Martelli, Opizio Pallavicini és Giacomo Cantelmi varsói apostoli nunciusokra, akik mindvégig támogatták az örmény unitus rítus megszületését és az egyházi unió kiteljesítését Lembergben. Ugyancsak fontos szereplője volt ennek a folyamatnak a később érseki címet is viselő Paolo Piromalli domonkos misszionárius, aki a korábbi kezdeményezések alapján majdnem megalkotta az unitus rítust Lembergben, és ebben őt Torosowicz érsek közbeavatkozása akadályozta meg.

Az egyházi unió megerősítésének a kihagyhatatlan figurái közé tartoztak a Lembergben tevékenykedő, de nagy örményországi missziós tapasztalattal rendelkező theatinus páterek. Figyelembe véve Piromalli észrevételeit, ők magas szintű örmény nyelvtudásuk és az örmény kultúra ismeretének alapján alkották meg az örmény unitus rítust, amelyet a már említett 1689. évi lebergi zsinaton szentesítettek. Másrészt a theatinusok a lebergi Örmény Kollégium alapításával intézményes keretet tudtak biztosítani az örmény unitus papképzésnek, és ezáltal nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az örmény unitus egyház helyzete megszilárduljon a Lengyel-Litván Unió területén. Itt név szerint Clemente Galano, Louis Pidoux D'Olon és Francesco Bonesana személyét kell mindenképp kiemelni.⁴⁷³ Végül, de nem utolsósorban nem hagyható figyelmen kívül Deodatus Nersesowicz püspök (mint érseki koadjutor) és Vardan Hunanean érsek, akik már részben vagy teljesen az Örmény Kollégium növendékei voltak. Ők produktív és építő jellegű egyházszerzői munkásságuknak köszönhetően kiteljesítették az örmények egyházi unióját Lembergben és a Lengyel-Litván Unióban. Sőt, ki kell mondani, hogy a kialakult történelmi emlékezettel ellentétben Lemberg első, de facto örménykatolikus (unitus) érseke nem Nikol Torosowicz, hanem maga Vardan Hunanean volt.

A lengyelországi örmény egyházi unió pontos dátumát is igen nehéz és bonyolult lehet meghatározni. Valójában ez egy hosszú, több évtizeden át tartó és rengeteg konfliktussal terhelt folyamat végeredménye volt. Ez az időszak Torosowicz érsek 1627. évi kinevezésével kezdődött el, és az 1689 őszen megtartott lebergi főegyházmegyei zsinattal zárult le, ahol ünnepélyes keretek között ténylegesen és visszavonhatatlanul kimondták az egyházi uniót Rómával. Az is tagadhatatlan tény, hogy ez a folyamat Torosowicz érsek 1681-ben bekövetkezett halálát követően látványosan felgyorsult. Mindenesetre 1689-ben vált hivatalossá és vált véglegessé a lebergi örmény egyházi unió, és ezt az évszámot kell, illetve tanácsos elfogadni.

---

473 A lebergi Örmény Kollégium volt az első igazán működő örmény unitus papnevelő intézmény. 1584-ben XIII. Gergely (1572–1585) pápa a felmerült érdekellentétek miatt sikertelenül próbált a katolizált örmény papnövendékek számára intézményt alapítani Rómában. Ezt az intézményt majd csak 1883-ban hozták létre úgyszintén Rómában XIII. Leó (1878–1903) pápa bullájának az értelmében ugyancsak Örmény Kollégium (Pontificio Collegio Armeno) néven. Erről ld. még: Wooley, 2018. 325. p.

Torosowicz érsek hivatala ideje érdemben nem foglalkozott a Lengyel-Litván Unió tőszomszédságában található államalakulatok területén élő örmény közösségek katolizálásával. Ennek csupán az érsek halálát követő években lett aktualitása. Legfőképpen az Apostoli Szentszék szándéka mutatkozott meg ebben az 1670-es évek végén. Moldvát már csak az ott élő, viszonylag nagyszámú katolikus hívek miatt is kapitális kérdésnek tekintették Rómában. A lemergi történések ugyanis kapóra jöttek a Propaganda Fidének. A varsói apostoli nunciatura, az Örmény Kollégiumban oktató theatinus páterek, valamint az érsekség megbízható embereinek kérésére kezdték előkészíteni a missziót. Erre a feladatra Torosowicz érsek ellenlábasát, Jan Kieremowiczot szemelték ki. Az Apostoli Szentszéken lépéseket is tettek azért, hogy az örmény unitus misszionárius a címzetes püspöki kinevezése mellé megkapja a szükséges felhatalmazásokat és költségeket. Az Apostoli Szentszék és Lemberg számításait Kieremowicz váratlan halála azonban teljesen keresztülhúzta. Ugyanakkor e misszió szándékáról Rómában továbbra sem mondtak le. Tisztában voltak vele, hogy a moldvai örmények körében a katolikus misszió és az egyházi unió csak akkor lehet eredményes, ha ennek a kérdésnek sikerül megnyerni-e a moldvai örmény klérust és a püspököt. Az 1680-as évek elejére tudatosult az Apostoli Szentszékben, hogy Moldova apostoli rítusú püspöke 1668 óta Erdélyben tartózkodik, miután népének egy jelentős részével menekülni kényszerült a moldvai vajda haragja elől. Mondhatni ily módon, véletlenül került a missziók látókörébe az Erdélyi Fejedelemség. Más szóval a szentszéki hatóságok előbb az Erdélybe menekült moldvai örményeket akarták megtéríteni, és azt követően próbálták Moldvára koncentrálni. Lemberg és Róma Oxendio Virziresco unitus világi pap személyében meg is lelte a legalkalmasabb személyt, aki 1685–1689 között a kezdeti megpróbáltatások ellenére sikerrel tető alá hozta az egyházi uniót. Kezdetben az unitus erdélyi örményeket Lemberg egyházi joghatósága alá vonták. 1690-ben Oxendio Virziresco címzetes püspöki kinevezésével, valamint a magyar klérus nyomása révén az erdélyi örményeket Lemberg tiltakozása ellenére mégis közvetlenül a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá vonták. Ezt követően a lemergi örmény unitus érsekség a 18. század utolsó harmadáig érdemben nem nagyon foglalkozott az erdélyi örmény unitus egyházzal. Ugyanakkor a lemergi unitus érsekség az Apostoli Szentszék támogatásával a 17–19. században többször megkísérelte az anyaországi, a bukovinai, a moldvai és a krími örményeket áttéríteni, de ezek a törekvések a szentszéki hatóságok közötti érdekellentétek,

illetve a helyi világi és egyházi hatóságok, és az ottani örmény közösség makacs ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.⁴⁷⁴ A 19. század közepétől kezdve a lemergi örmény unitus érsek mindinkább az állandó paphiánnal küszködő örményországi unitusok lelki szükségleteivel foglalkozott, több-kevesebb sikerrel.

Ami az egyházi unió hatását illeti, általánosságban elmondható, hogy az örménykatolikus (unitus) egyház születése a Lengyel-Litván Unió területén mindmáig érezteti erős hatását mind az örménységre és mind a kultúrájára. A már többször említésre került Örmény Kollégium 1664. évi megalapítása az Apostoli Szentszék hathatós támogatásával fontos fordulópontot jelentett az örménykatolikus egyház születésében és az egyházi unió megszilárdításában. Az oktatási és tudományos intézmény ugyanis csakhamar Torosowicz érsek kiszámíthatatlan egyházpolitikájának megbízható és kiszámítható ellensúlya lett. Az egyházi intézmény tevékenységével megszilárdította az egyházi uniót, és gyakorlatilag megalapította az örménykatolikus egyházat.⁴⁷⁵ Az ott oktató theatinus atyák a teológia mellett nagy hangsúlyt fektettek a nyelvek és a történelem oktatására is. Falai között olyan nagy tudású szerzetesek tanítottak, mint például a már említett Clemente Galano, Louis Marie Pidoux d'Olon vagy Francesco Giambattista Bonesana, akik nemcsak az oktatási intézmény alapításában és működtetésében vettek részt, hanem egy igazi tudományos műhelyt hoztak létre: a kor színvonalán tudományos munkákat jelentettek meg az örmény nyelvről, történelemről és kultúráról is.

Az Örmény Kollégium alapítása idővel éreztette pozitív hatásait is. Az oktatási intézmény fontos kezdeményezője és támogatója lett az anyaországi, az erdélyi, a krími és a moldvai örmények körében meginduló katolikus misszióknak.⁴⁷⁶ Ezen felül az Örmény Kollégium támogatta az unitus mechitarista (másik nevükön az örmény bencések) szerzetesrend megalapítását, valamint az örménykatolikus katolikoszátus felállítását 1742–1743-ban az Oszmán Birodalom területén. A római Collegium Urbanum mellett a lemergi Örmény Kollégium 17–18.

---

474 MAMAT MS. No. 1636. Fol. 91/v.–101r., Fol. 102/v.–103r., Fol. 106/v.–108/v. Fol. 217/v.; MAMAT MS. No. 2394. Fol. 214/v.; MAMAT MS. No. 3504. Fol. 182/v.–183r.; Erről ld. még: Mik'ayēlean, 1964. 305–311. p.

475 Acta, 1990. 7. 17. p.

476 APF Lettere SC. Vol. 72. Fol. 1/v.–2r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 370/r.–v., Fol. 378r.–381/v.; MAMAT MS. No. 1050. Fol. 311r.

században biztosította a Lengyel-Litván Unió területén és Erdélyben az örmény unitus klérus utánpótlását, majd pedig 1709-től kezdve a görögkatolikus rutén hallgatók előtt is megnyitotta kapuit.⁴⁷⁷ Ezáltal fontos szerepet játszott Galícia és Kárpátalja görögkatolikus papságának az utánpótlásában is. Ezért bátran és szilárdan kijelenthetjük, hogy a lengbergi Örmény Kollégium nemcsak az örménykatolikus egyház és a modern armenológia bölcsőjévé vált, hanem mellszélességgel támogatta a galíciai és kárpátaljai (felső-magyarországi) görögkatolikus egyházat is.⁴⁷⁸

A lengbergi örmény egyházi unió a római katolikus egyház szempontjából sikeresnek bizonyult. Az örménységre nézve azonban első pillantásra, rövid- és középtávon negatív hatásokkal járt. A vallási egyesülés idővel mind Erdélyben, mind a Lengyel-Litván Unió területén kulturális és nyelvi asszimilációval járt.⁴⁷⁹ A lengyelországi örménység szemszögéből nézve ez az álláspont némileg átértékelésre szorult. A lengbergi egyházi unió csak részben indította el az asszimilációjukat. A 17. század közepére ugyanis a korábban nagyszámú örmény közösség lélekszáma lecsökkent. Egyfelől az örmények Torosowicz érsek túlkapásai, másfelől a 17. század közepén és második felében kirobbant háborúságok, valamint az egyre inkább kedvezőtlenebb gazdasági helyzet miatt hagyták el jelentős számban a Lengyel-Litván Uniót területét. A megmaradt örmény közösség csupán árnyéka volt már önmagának, akik szinte két emberöltő alatt elhagyták nyelvüket, illetve kultúrájukat, és beolvadtak a lengyelségbe. Emléküket csupán az egyre fogyatkozó erejű helyi örménykatolikus klérus tagjai, nevük és udvarházaik őrizték meg az emlékezet számára.⁴⁸⁰

Hosszabb távon a lengbergi egyházi unió és az örménykatolikus egyház születése pozitív hatásokkal járt. Lemberg mintává vált a majdani örmény egyházi uniók létrejöttében. A lengbergi történések erős befolyást gyakoroltak az örmény unitus, a tanítással foglalkozó mechitarista rend és az Anatóliában megszülető örménykatolikus katolikoszátus

---

477 Erről ld. bővebben: AGT CL. Portfolio 2. (Folio számozás nélkül.); Tryjarski, 1961. 67. 70–71. 74–78. p.

478 Hodinka, 1909. 461–494. p.; Nagy, 2012. 72–74. p.

479 Nagy, 2012. 201–202. p.

480 MAMAT MS. No. 7368. Fol. 450r.; MAMAT MS. No. 7409. Fol. 514v.; Mik'ayēlean, 1964. 288–289. p.; Pach, 1975. 21–31. p.; Schütz, 1987. 316–317. p.; Ferrari, 2007. 80 p.; Bournoutian, 2011. 150. p.; Nagy, 2012. 197–199. p.; Szulakowski, 2018. 149–150. p.

megszületésére. Ráadásul a katolizálással erőteljesebb nyugati kulturális hatás érte az örményeket. Könnyebben jutottak el hozzájuk a nyugati műveltségi, kulturális és filozófiai áramlatok. Ennek köszönhetően az örmények körében fokozottabban az érdeklődés középpontjába került az oktatás, és ezáltal új dimenziók nyíltak meg számukra.⁴⁸¹ Lemberg hatása nem került el az örmény apostoli egyházat sem a 17–18. században. A leMBERGI egyházi unió, illetve az anyaországi szentszéki missziók okán az örmény egyház vezetői ugyancsak az oktatásra és a könyvnyomtatásra fektették a hangsúlyt, hogy az egyházban uralkodó válságos erkölcsi állapotoknak egyszer és mindenkorra véget vessenek. Ennek köszönhetően az örmény apostoli egyház képviselői hasonlóképpen az unitus egyház képviselőihez fokozottabb érdeklődést mutattak a nyugati kultúra irányába, amely jelentős befolyással bírt köreikben a modern örmény nemzettudat formálására. A korábbi évszázados sérelmekből adódó és fennálló ellentétek az unitusok (illetve a római katolikusok) és az apostoliak között a 19. század közepére megszűntek. Akkorra már mindkét oldal az ősi örmény nyelv és kultúra, és ez által az örménység fizikai megmaradására törekedett.⁴⁸² Tömören fogalmazva a Lembergben létrejött unitus egyház hatására kezdődött el a modern örmény oktatás, a modern armenológia, valamint az ugyancsak modern örmény nemzettudat megszületése.

---

481 Aslanian, 2013. 31–70. p.

482 Zekian, 2005. 41–63. p.; Aslanian, 2014b. 51–53. 58–64. 71–80. 82–83. p.; Nagy, 2014. 368–374. p.; Kouymjian, 2015. 29–43. p.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levél- és kéziratári források

Ausztria

BMK = Bibliothek des Mechitaristenklosters, Wien

BMK MS. = Manuscripta

No. 9, 12, 97, 266, 283, 292, 295, 331, 437, 440, 511, 568, 698.

BMK Cod. Arm. = Codices Armeni

No. 441, 447.

Magyarország

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár, Budapest

ELTE EKK Coll. Hev. = Collectio Hevenesiana

Cod. 15, 16, 21, 29.

ELTE EKK Coll. Kapry. A. = Collectio Kaprinayana. Első Sorozat

Cod. 11.

ELTE EKK G. = Historia – Res Transylvanica

Cod. 522.

MNL-OL (MOL) = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Magyar Országos Levéltár), Budapest

MNL-OL DF = Diplomatikai Fényképtár

No. 286 699.

PL = Prímási Levéltár, Esztergom

PL AEV. = Archivum Ecclesiasticum Vetus

PLE AEV. SPSZ. = Sub Primatae Széchenyi

No. 273/2.

Olaszország

AGT = Archivio Generale dei Teatini, Roma

AGT CL = Collegio di Leopoli

Portfolio 1, 2.

APF=Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma

APF Acta SC. = Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide

Vol. 3, 4, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 70, 71, 72, 78, 81, 84, 85, 88, 92, 96.

APF CP. = Congregazioni Particolari

Vol. 3, 22, 29, 39, 48, 64, 65, 68, 133.

APF Coll. Urb. = Collegio Urbano

Vol. 1, 2, 3.

APF Coll. Var. = Collegi Vari (Collegio Armeno)

Vol. 2, 3.

APF FV. = Fondo di Vienna

Vol. 8, 42.

APF Fondo VC. = Fondo Visite e Collegi

Vol. 3, 21.

APF Istruzioni Diverse

Vol. 1.

APF Lettere SC. = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

Vol. 2, 11, 16, 17, 61, 64, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 98, 99, 101, 104, 110, 112, 121, 123, 244.

APF MV. = Miscellanea Varie

Vol. 21.

APF SC = Scritture riferite nei Congressi

APF SC Fondo Armeni. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni

Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 9, 17.

APF SC Fondo Armeni. Misc. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Armeni. Miscellanea

Vol. 14.

APF SC Fondo Moldavia. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moldavia

Vol. 1, 2, 3.

APF SC Fondo MPR. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni

Vol. 1, 2.

APF SC Fondo UT. = Scritture riferite nei Congressi. Fondo Ungheria e Transilvania

Vol. 2.

APF SOCG. = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

Vol. 59, 64, 65, 73, 81, 87, 120, 121, 136, 180, 181, 224, 225, 228, 293, 309, 337, 454, 471, 472, 474, 477, 482, 483, 484, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495/A, 495/B, 496, 497, 499, 503, 504, 506, 507, 509, 510, 512, 529, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 563, 564, 567, 568, 571, 572, 580, 587, 588, 600, 684.

APMV = Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, San Lazzaro, Isola degl' Armeni, Venezia

APMV MS. = Manuscripta

No. 65, 283, 771, 775, 1655, 1788, 1887, 1912.

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma

ARSI Fondo Austria. Historia

Vol. 149, 155.

Örményország

MAMAT = Surb Mesrop Maštoc'i Anwan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc'ról Elnevezett Örmény Nemzeti Levéltár], Erewan

MAMAT MS. = Jeragrer [Kéziratok.] – Manuscripta

No. 201, 211, 273, 308, 351, 519, 731, 821, 991, 996, 1004, 1050, 1099, 1282, 1354, 1375, 1443, 1496, 1512, 1527, 1535, 1636, 1675, 1769, 1773, 1781, 1857, 1875, 1916, 1920, 2015, 2031, 2037, 2039, 2089, 2189, 2267, 2381, 2394, 2534, 2561, 2644, 2672, 2706, 2715, 2745, 2776, 2845, 2854, 2856, 2864, 2875, 2939, 3079, 3081, 3243, 3411, 3504, 3519, 3843, 3912, 4173, 4429, 4515, 4656, 4692, 4696, 4721, 4796, 4912, 5057, 5315, 5345, 5350, 5817, 5968, 6093, 6204, 6206, 6272, 6273, 6420, 6582, 6660, 6785, 7296, 7368, 7397, 7409, 7419, 7434, 7442, 7449, 7458, 7467, 7474, 7584, 7636, 7686, 7709, 7715, 7742, 7744, 7786, 7831, 7857, 8029, 8030, 8380, 8815, 8976, 9222, 9450, 9484, 9485, 9489, 9509, 9510, 9655, 9742, 9748, 9800.

Románia

GYÖKPL = Gyergyószentmiklósi Örménykatolikus Plébánia Levéltára, Gyergyószentmiklós

GYÖKPL PT. = Plébánia története

No. I/1.

Vatikán

AAV = Archivio Apostolico [= Segreto] Vaticano, Città del Vaticano

AAV ANV. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia (Polonia)
Vol. 5/b, 10, 42/a, 47, 68, 83, 98, 107, 132, 175, 176, 177, 182.

AAV ANVI. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna
Vol. 196.

AAV SSP. = Segreteria di Stato. Polonia
Vol. 47, 100, 101, 116, 118, 174, 175, 185, 188.

Régi nyomtatványok (1850 előtti kiadások)

Bžškeanc', 1830. = Bžškeanc', Minasay: Čanaparhordut'iwn i Lehastan ew yayl kołmans bnakeals i Haykazanc' sereloy i naxneac' Ani kalak'in. I Venetik, i Vans Srboy Łazaru [Utazás Lengyelországba és azon más országokba, ahol a régi Ani városából elszármazott örmények lakoztak. Megjelent Velencében a San Lazzaro szigetén fekvő apátságban]. Venetik, 1830.

Galanus, 1661. = Galanus, Clemens: Miabanut'iwn Hayoc' Surb Ekelec'woyn ěnd Meci Surb Ekelec'woyn Hřomay. Šaradreal i Erkus Hators. Patmakan ew Vičabanakan i Kargē T'ēatinosac' Kłmes vardapetē. Ařajin Hator [Az Örmények Szent Egyházának az egyesülése a Nagy Római Egyházzal. E történeti és hitvitázó munkát két kötetben megírta Clemente Galano vardapet a theatinusok szerzetesrendjéből. Első Kötet.] – Conciliatio Ecclesiae Sanctae Armenae cum Romana ex ipsis armenorum patrum et doctorum testimoniis in duas partes. Historialem et controversialem divisae. Hat./ Vol. 1. Romae, 1661.

Galanus, 1690. = Galanus, Clemens: Miabanut'iwn Hayoc' Surb Ekelec'woyn ěnd Meci Surb Ekelec'woyn Hřomay. Šaradreal i Erkus Hators. Patmakan ew Vičabanakan i Kargē T'ēatinosac' Kłmes vardapetē. Erkrord Hator [Az Örmények Szent Egyházának az egyesülése a Nagy Római Egyházzal. E történeti és hitvitázó munkát két kötetben megírta Clemente Galano vardapet a theatinusok szerzetesrendjéből. Második Kötet.] – Conciliatio Ecclesiae Sanctae Armenae cum Romana ex ipsis armenorum patrum et doctorum testimoniis in duas partes. Historialem et controversialem divisae. Hat./Vol. 2. Romae, 1690.

Pidoux, 1676. = Pidoux, Aloisius: Compendiosa relatio unionis nationis Armeno–Poloniae Sancta Ecclesia Romana ad annum Christi 1676. Romae, 1676.

Vezzosi, 1780a. = Vezzosi, Francesco Antonio: Scrittori dei chierici regolari detti teatini. Vol. 1. Roma, 1780.

Vezzosi = 1780b. = Vezzosi, Francesco Antonio: Scrittori dei chierici regolari detti teatini. Vol. 2. Roma, 1780.

Zacharyasiewicz, 1842. = Zacharyasiewicz, Franciszek Xawery: Wiadomość o Ormianach w Polsce. Lwów, 1842.

Kiadott források

Acta, 1990. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus I. Tom ogólny. De fontibus eorumque investigatione et editionibus instructio ad editionem Nuntiorum series chronologica. Ed. Woytiska, Henryk Damian. Romae, 1990.

Acta, 1991a. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus VI. Iulius Ruggieri (1565–1568). Ed. Glemma, Tadeusz – Bogaczewicz, Stanisław. Romae, 1991.

Acta, 1991b. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLI. Iulius Piazza (1706–1708). Vol. 1. (9 VII 1706 – 31 III 1707). Ed. Kopiec, Jan. Romae, 1991.

Acta, 1992a. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus II. Zacharias Ferreri (1519–1521) et Nuntii Minores (1522–1553). Ed. Woytiska, Henryk Damian. Romae, 1992.

Acta, 1992b. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXIV. Honoratus Visconti (1630–1636). Vol. 1. (20 IV 1630 - 26 VII 1631). Ed. Biliński, Wojciech. Romae, 1992.

Acta, 1993. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus III. Aloisius Lippomano (1555–1557). Vol. 1. Ed. Woytiska, Henryk Damian. Romae, 1993.

Acta, 1995. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opitius Pallavicini (1680–1688). Vol. 1. (10 VIII. 1680 –29. III. 1681). Ed. Domin-Jáčov, Maria. Romae, 1995.

Acta 1996. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXIII. Antonius Santa Croce (1627–1630). Vol. 1. (1 III 1627 – 29 VII 1628). Ed. Litwin, Henryk. Romae, 1996.

Acta, 1997. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opius Pallavicini (1680–1688). Vol. 2. (III 1681 – 15 VII 1681). Ed. Domin-Jáčov, Maria. Romae, 1997.

Acta, 1998. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLI. Iulius Piazza (1706–1708). Vol. 3. (1 IX 1707 – 24 III 1708). Ed. Kopiec, Jan. Romae, 1998.

Acta, 2001a. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXII. Ioannes Baptista Lancelotti (1622–1627). Vol. 1. (22 XI 1622 – 31 XII 1622). Ed. Fitych, Tadeusz. Cracoviae, 2001.

Acta, 2001b. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opius Pallavicini (1680–1688). Vol. 3. (14 VII 1681 – 31 XII 1681). Ed. Domin, Maria. Romae, 2001.

Acta, 2002a. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opius Pallavicini (1680–1688). Vol. 4. (2 I 1682 – 29 VI 1682). Ed. Domin, Maria. Romae, 2002.

Acta, 2002b. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLII. Nicolaus Spinola (1707–1712). Vol. 1. (20 VIII 1707 – 30 VI 1708). Ed. Kopiec, Jan. Romae, 2002.

Acta, 2003. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXV. Marius Filonardi (1635–1643). Vol. 1 (12 II 1635 – 29 X 1636). Ed. Chynczewska-Hennel, Theresia. Cracoviae, 2003.

Acta, 2004. = Acta nuntiaturae Polonae. Tomus XXXVII. Ioannes Antonius Davia (1696–1700). Vol. 1. (13 II 1696 – 28 XII 1696). Ed. Kęder, Wojciech. Cracoviae, 2004.

Acta 2005. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opius Pallavicini (1680–1688). Vol. 5. (1 VII 1682 - 31 XII 1682). Ed. Domin, Maria. Cracoviae, 2005.

Acta, 2006. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXV. Marius Filonardi (1635–1643). Vol. 2. 1. XI. 1636 –31. X. 1637). Ed. Chynczewska-Hennel, Theresia. Cracoviae, 2006.

Acta, 2007. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLII. Nicolaus Spinola (1707–1712). Vol. 2. (12 VII 1708 – 31 XII 1708). Ed. Kopiec, Jan. Cracoviae, 2007.

Acta, 2008. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opitius Pallavicini (1680–1688). Vol. 6. (1 I 1683 – 30 VI 1683). Ed. Domin, Maria. Cracoviae, 2008.

Acta, 2009. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus LXIII. Benedictus Odelaschi-Erba (1711–1713). Vol. 1. (5 IX 1711 – 31 XII 1712). Ed. Gierowski, Józef Andrzej – Kopiec, Jan. Cracoviae, 2009.

Acta, 2010. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXVII. Ioannes Antonius Davia (1696–1700). Vol. 2. (23 VI 1696 – 18 V 1697). Ed. Kęder, Wojciech. Cracoviae, 2010.

Acta 2011. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus LXIII. Benedictus Odelaschi-Erba (1711–1713). Vol. 2. (4 I 1713 – 17 I 1714). Ed. Gierowski, Józef Andrzej – Kopiec, Jan. Cracoviae, 2011.

Acta, 2012. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opitius Pallavicini (1680–1688). Vol. 7. (3 VII 1683 – 28 XII 1683). Ed. Domin, Maria. Cracoviae, 2012.

Acta, 2013. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus LIV. Ioannes Andreas Archetti (1776–1784). Vol. 1. (8 IV 1775 – 25 VII 1776). Ed. Zając, Paweł. Cracoviae, 2013.

Acta, 2014. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLII. Nicolaus Spinola (1707–1712). Vol. 3. (1 I 1709 – 31 XII 1709). Ed. Kopiec, Jan. Cracoviae, 2014.

Acta, 2015. = Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XXXIV. Opitius Pallavicini (1680–1688). Vol. 8. (1 I 1684– 30 VI 1684). Ed. Domin, Maria. Cracoviae, 2015.

Akinean, 1920. = Gawazanagirk' kat' oħikosac' Ałtamaray [Az alt'amari katholikoszok krónikája]. Ašx. Akinean, Nersēs. Vienna, 1920.

Akinean, 1921. = Hing panduxt t' ałasac' ner [Az öt elvándorolt papköltő]. Ašx. Akinean, Nersēs. Vienna, 1921.

Ališan, 1896. = Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy [A Kamienieci Krónika: a romániai és a lengyelországi örmények évkönyve]. Ašx. Ališan, Łewond. Venetik, 1896.

Balgy, 1878. = Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque cum Ecclesia Romana in Concilione Florentino. Ed. Balgy, Alexander. Viennae, 1878.

Benda, 2003. = Moldvai csángó-magyar okmánytár. Szerk. Benda, Kálmán. Budapest, 2003. (Második javított kiadás.)

Bischoff, 1862. = Das alte Recht der Armenier in Lemberg. Hrsg. von Bischoff, Ferdinand. Wien, 1862.

Bischoff, 1864. = Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Hrsg. von Bischoff, Ferdinand. Wien, 1864. (Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen, Band/Vol. 32.)

Br̄ni Miut’iwn, 1884. = Br̄ni Miut’iwn: Hayoc’ Lehastani ěnd ekelec’woyn H̄rovmay. Žamanakic’ Yišatakarank’ [A lengyelországi örmények kierošszakolt egyházi uniója korabeli kolófonok szerint]. Ašx. Ęzean, Karapet. Sankt–Petersburg, 1884.

Bžškeanc’, 2019. = Der Reisebericht des Minas Bžškeanc’ über die Armenier im Östlichen Europa (1830). Hrsg von. Kovács, Bálint – Grigorjan, Grigor. Wien – Weimar – Köln, 2019. (Armenier im östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe, Band/ Vol. 5.)

Carmelites, 2012. = A Chronicle of the Carmelites in Persia. The Safavids and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries. Vol. 1. Ed. Herbert, Chick. London, 2012. (Reprint.)

Daranalc’i, 1915. = Žamanakagrut’iwn Grigor vardapeti Kamaxec’woy kam Daranalc’woy [Grigor Kamaxec’i vagy másík nevén Grigor Daranalc’i vardapet kronológiája]. Ašx. Nšanean, Mesrop. Erusałēm, 1915.

Dasxuranc’i, 2019. = A kaukázusi Albánia története. A Movsēs Dasxuranc’inak tulajdonított örmény krónika. Fordította, az Előszót, a Bevezető Tanulmányt és Jegyzeteket írta: Nagy, Kornél. Budapest, 2019.

Dawrižec’i, 1896. = Patmut’iwn Aṛak’el Vardapeti Dawrižec’woy [Aṛak’el Dawrižec’i vardapet által megírt Örményország története]. Vałarsapat – Ęjmiacin, 1896.

Dawrižec’i, 1990. = Dawrižec’i, Aṛak’el: Girk’ Patmut’eanc’ [Aṛak’el Dawrižec’i: A Történelem Könyve]. Ašx. Xanlarean, Lewon. Erewan, 1990.

Grigorean, 1963. = Kamenec’-Podolsk k’alak’i haykakan datatarani arjanagrut’iwnnerē (XVI. d.) [Kamieniec-Podolski város örmény

bíróságának/ önkormányzatának az okiratai a 16. századból]. Ašx, Grigorean, Vardan. Erewan, 1963.

HC, 1923. = Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. Ed. Van Gulik, Guilelmus – Eubel, Conradus – Schmitz-Kallenberg, Ludovicus. Vol. 3. (Saeculum XVI ab anno 1503 complectens). Monasterii, 1923.

HC, 1935. = Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. Ed. Gauchat, Patritius OFMConv. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935.

HC, 1952. = Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. Ed. Ritzler, Remigius OFM Conv. – Sefrin, Pirminius OFM Conv. Vol. 5. (1667–1730). Patavii, 1952.

Kovács – Kovács, 2002. = Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1. kötet. Szerk. Kovács, András – Kovács, Zsolt. Kolozsvár, 2002.

Lakatos, 2017. = Lakatos, István: Siculia. Szerk. Pap, Levente. Kolozsvár, 2017. (Erdélyi Múzeum Egyesület.)

Nilles, 1885. = Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S[ancti] Stephani. Vol. 2. Ed. Nilles, Nikolaus. Oeniponte, 1885.

Relations, 2017. = Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidówi katolikosatem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych. – The Relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archival Documents. Eds. Jaśkowski, Stanisław – Kołodziejczak, Dariusz – Mnatasakanyan, Piruza. Warszawa, 2017.

Ṙōšk'ay, 1964. = Step'anos Ṙōšk'ay Žamanakagrut'iwn kam tarekank' ekelec'akank' [Step'anos (Step'anean) Ṙōšk'ay': Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]. Ašx. Oskean, Hamazasp Anton. Vienna, 1964.

Sanjian, 1969. = Colophons of Armenian Manuscripts, 1301–1480. A Source for Early Middle Eastern History. Tr., comm., and ed. Sanjian, Avedis. Cambridge (Massachusetts), 1969.

Simēon Dpir Lehac'i, 1936. = Dpir Lehac'i, Simēon: Ułegrut'iwn [Simēon Dpir Lehac'i: Útleírás]. Ašx. Akinean, Nersēs. Vienna, 1936.

Tašean, 1895. = C'uc'ak hayerēn jeṙagrac Matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna [Abécsimechitaristakongregáció örménykéziratgyűjteményének a katalógusa]. Ašx. Tašean, Yakobos. Vienna, 1895.

Tóth, 1994. = *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. Tóth, István György. Budapest – Roma, 1994. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes*, 1.)

Tóth, 2002a. = *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. Ed. Tóth, István György. Vol. 2. Roma – Budapest, 2002. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes* 4.)

Tóth, 2002b. = *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. Ed. Tóth, István György. Vol. 2. Roma – Budapest, 2002. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes* 4.)

Tóth, 2005. = *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. Ed. Tóth, István György. Vol. 2. Roma – Budapest, 2005. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma – Fontes* 4.)

Veszely, 1860. = *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. Szerk. Veszely, Károly. Vol. 1. Kolozsvár, 1860.

Welykyj, 1969. = *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 1. (1550–1593). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1969.

Welykyj, 1972. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 1. (1600–1640). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1972.

Welykyj, 1974. = *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 3. (1665–1690). Ed. Welikyj, Athanasius. Romae, 1974.

Xaç'ikean, 1950. = *ŽD dari hayerēn jerağreri yišatakaranner [14. századi örmény nyelvű kéziratok kolofónjai]*. Ašx. Xaç'ikean, Lewon. Erewan, 1950.

Xaç'ikean, 1955. = *ŽE dari hayerēn jerağreri yišatakaranner [15. századi örmény nyelvű kéziratok kolofónjai]*. Ašx. Xaç'ikean, Lewon. Erewan, 1955.

Szakirodalom

Abrahamean, 1964. = *Abrahamean, Ašot: Hamaṛōt urwagic hay galt'avayreri patmut'ean [Az örmény krónikák történetének rövid vázlata]*. Hat./Vol. 1. Erewan, 1964.

Abrahamean, 1967. = *Abrahamean, Ašot: Hamaṛōt urwagic hay galt'avayreri patmut'ean [Az örmény krónikák történetének rövid vázlata]*. Hat./Vol. 2. Erewan, 1967.

Adontz, 1970. = Adontz, Nicholas: Armenia in the Justinian Period: The Political Conditions Based on the Naxarar System. Tr., and ed. Garsoïan. Nina. Lisbon, 1970.

Akinean, 1936. = Akinean, Nersēs: III. Movsēs Tat’ewac’i Hayoc’ Kat’olikosn ew ir žamanakē. Npast mẽ hayoc’ ekelec’woy patmut’ean 1577–1633 šrjani hamar aṛt’iw kat’olikosin mahwan 300 amey taredarjin, 1633–1933 [III. Movsēs Tat’ewac’i örmény katholikosz és pontifikátusa. Az örmény egyháztörténet 1577–1633 közötti időszakának segédkönyve a katholikosz halálának 300. évfordulója alkalmából]. Vienna, 1936.

Alpōyačean, 1936. = Alpōyačean, Aršak: Grigor Kesarac’i patriark’ ew ir žamanakē [Grigor Kesarac’i konstantinápolyi örmény apostoli pátriárka és kora]. Erusaľēm, 1936.

Ananean, 1992. = Ananean, Pōlos: Grigorios VƷkayasēr ew hay-hřomakan yaraberut’iwnerē [Martyrophil Szent Gergely katholikosz és az örmény-római kapcsolatok]. In: Bazmavēp – Hayagitakan- Banasirakan - Grakan Handēs, (1992). 7–30. p.

Aṛak’elian, 2011. = Aṛak’elian, Mik’ayēl: Sixteenth and Seventeenth Century Armenian Illuminated Manuscripts from Galicia, Podilia, and Bukovyna. In: Armenian-Ukrainian Historical Context: Papers of the International Conference Held in L’viv, 28-31 May 2008. Eds. Bardakjian, Kework – Sysyn, Frank – Yasinovskyi, Andrii. L’viv, 2011. 93–111. p.

Aslanian, 2008. = Aslanian, Sebouh David: „The Salt in Merchant’s Letter”: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and Mediterranean. In: Journal of Global History, 19 (2008). 127–188. p.

Aslanian, 2013. = Aslanian, Sebouh David: Reader Response and the Circulation of Mkhitarist Books Across the Armenian Communities of the Early Modern Indian Ocean. In: Journal of the Society for Armenian Studies, 22 (2013). 31–70. p.

Aslanian, 2014a. = Aslanian, Sebouh David: The Early Arrival of Print in Savafid Iran. New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa, Isfahan (1636–1650, 1686–1693). In: Handēs Amsōreay – Zeitschrift Für Armenische Philologie, 131 (2017). No. 1–12. 381–468. p.

Aslanian, 2014b. = Aslanian, Sebouh David: Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture. In: *Book History*, 17 (2014). 51–93. p.

Aslanian, 2016. = Aslanian, Sebouh David: „Prepared in the Language of the Hagarites.”: Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish Grammar of Modern Western Armenian. In: *Journal of the Society for Armenian Studies*, 25 (2016). 54–86. p.

Aslanian, 2019. = Aslanian, Sebouh David: “Many have come here and have deceived us”: Some Notes on Asateur Vardapet (1644-1728). An Itinerant Armenian Monk in Europe. In: *Handēs Amsōreay – Zeitschrift Für Armenische Philologie*, 133 (2019). No. 1–12. 134–194. p.

Baán, 2003. = Baán, István: La pénétration de l’uniatisme en Ukraine subcarpatique au XVIIIe siècle. In: *XVIIIe siècle*, [220], 55 (2003). No. 3. 514–526. p.

Baán, 2005. = Baán, István: Greek-Speaking Hierarchs on a Ruthenian See: the Diocese of Munkács (Mukačeve) in the Subcarpathian Region at the End of the 17th Century. In: *Ukraine’s Re-Integration into Europe: A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue*. Eds. Brogi-Bercoff, Giovanna – Lami, George. Alessandria, 2005. 97–107. p.

Balla, 2017. = Balla, Lóránt: Csete István kéziratok prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: eredetiség, fordítás, közvetítés a kora-újkor jezsuita prédikációkban. Kolozsvár, 2017. (Doktori dolgozatok, Vol. 20.)

Balzer, 1909. = Balzer, Oswald: *Sądownicztwo ormiańskie w średniowiecznym w Lwowie*. Lwów, 1909.

Barry, 2019. = Barry, James: *Armenian Christians in Iran: Ethnicity, Religion, and Identity in the Islamic Republic*. Cambridge, 2019.

Bartikian, 1971. = Bartikian, Hratch: La conquête de l’Arménie par l’Empire Byzantine. In: *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série*, 8 (1971). 327–340. p.

Blažejovskij, 1975. = Blažejovskij, Dmytro: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L’viv*. Rome, 1975. (Analecta OSBM, Series 2, Sectio 1.)

Blažejovskij, 1979. = Blažejovskij, Dmytro: I teatini e i Pontifici Collegi Armeno e Ucraino di Leopoli (1665–1784). In: *Regnum Dei –*

Collectanea Theatini a Cleribus Regularibus Edita, 35 (1979). No. 105. 205–248. p.

Blažejovskij, 1984. = Blažejovskij, Dmytro: Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutions of Central and Western Europe. Rome, 1984. (Analecta OSBM, Series 2, Sectio 1.)

Bonet-Maury, 1900. = Bonet-Maury, Gaston: John à Lasko and the Reformation of Poland (1499–1560). In: *American Journal of Theology*, 4 (1900). No. 2. 314–327. p.

Borņazean, 1980. = Borņazean, Sargis: Hayastaně ew Seljuknerě XI–XII. dd. [Örményország és a szeldzsukok a 11–12. században]. Erewan, 1980.

Bournoutian, 2011. = Bournoutian, Georges: A Fresh Look At the Causes of Decline of the Armenian Colonies in Poland. In: *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art. Vol. 9.* Ed. Deluga, Waldemar. Warsaw, 2011. 145–150. p.

Bueno, 2015. = Bueno, Irene: *Inquisition, Theology, and Papal Policy in the Time of Jacques Fournier.* Leiden – Boston, 2015. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, Vol. 192.)

Bundy, 1992. = Bundy, David: The Trajectory of Roman Catholic Influence in Cilician Armenia: An Analysis of the Councils of Sis and Adana. In: *The Armenian Review* 45 (1992). No. 3. 73–99. p.

Carlson, 2017. = Carlson, Thomas: Safavids Before Empire: Two Armenian Perspectives. In: *International Journal of Middle East Studies*, 49 (2017). No. 2. 277–294. p.

Carswell, 1968. = Carswell, John: *New Julfa. The Armenian Churches and Other Buildings.* Oxford, 1968.

Cherkasov, 2018. = Cherkasov, Stanislav: Reformation and „Confession-Building” in Early Modern Poland: Historiographical Representation of the Basic Research Areas. In: *Codrul Cosminului*, 42 (2018). No. 2. 279–302. p.

Cowe, 2003–2004. = Cowe, Peter: The Role of Correspondence in Elucidating the Intensification of Latin-Armenian Interchange in the First Quarter of the Fourteenth Century. In: *Journal of the Society for Armenian Studies*, 13 (2003–2004). 47–68. p.

Czaplicka, 2005. = Czaplicka, John: L'viv, Lemberg, Leopoldis, Lwów, L'vov: A City in the Crosscurrents of European Culture. In: A City in the Crosscurrents of Culture. Ed. Czaplicka, John. Cambridge (Massachusetts), 2005. 13–45. p.

Dachkévitch, 1964. = Dachkévitch, Yaroslav: Gregorio Petrowicz: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda. (1624–1681.) Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta, 135.). [Compte rendu.] In: Revue des études arménienne – Nouvelle Série, 1 (1964). 462–466. p.

Dachkévitch, 1977. = Dachkévitch, Yaroslav: Simeon d'Épire. Qui est-il? In: Revue des études arménienne – Nouvelle Série, 12 (1977). 347–364. p.

Dachkevitch, 1982. = Dachkevitch, Yaroslav: Who are Armeno-Kipchak? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in Ukraine. In: Revue des études arméniennes – Nouvelle Série, 14 (1982). 357–416. p.

Dadoyan, 2013. = Dadoyan, Seta: The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction Seventh to Fourteenth Century. Armenian Realpolitik in the Islamic World and Diverging Paradigms Case of Cilicia: Eleventh to Fourteenth Century. Vol 2. New Brunswick – London, 2013.

Dan, 1891. = Dan, Demeter: Arewélean Hayk' i Bukovina [Keleti örmények Bukovinában]. Vienna, 1891.

Daniēlean, 1978. = Daniēlean, Edward Lewon: Aṛak'el Dawrižec'u erkē orpēs Sefean Irani XVII dari patmut'ean skzbanłbiwr [Aṛak'el Dawrižec'i munkája, mint a 17. századi Szafavida Irán történetének elsődleges forrása]. Erewan, 1978.

Deny, 1957. = Deny, Jean: L'Arméno coman et les „Ephemérides” de Kameniec, 1604–1613. Wiesbaden, 1957. (Ural-altaische Bibliothek, Band/ Vol. 4.)

Dorfmann-Lazarev, 2004. = Dorfmann-Lazarev, Igor: Arméniens et byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'orthodoxie. Lovanii, 2004. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 609. Subsidia Tomus, 117.)

Dulaurier, 1859–2001. = Dulaurier, Édouard: Recherches sur la

chronologie arménienne technique et historique. Paris, 1859. (Reprint, 2001.)

Dulgarian, 2014. = Dulgarian, Robert: Conciliatio aut Distinctio: Preliminary Observations on History and Theological Method in Clemens Galanus' Conciliatio Ecclesiae Armeniae cum Romana (Rome, 1650–1661). In: Banbēr Matenadarani, 21 (2014). 471–486. p.

Éble, 1915. = Éble, Gábor: A szamosújvári Verzár család. Budapest, 1915.

Ferrari, 2007. = Ferrari, Aldo: Le comunità di Leopoli e Kiev. Dinamiche di integrazione e assimilazione. In: Kiev e Leopoli. Il tempo culturale. A cura di Bartolini, Maria Grazia – Brogi-Bercoff, Giovanna. Firenze, 2007. 77–86. p. (Biblioteca di Studi Slavistici, Vol. 4.)

Ferro, 2005. = Ferro, Teresa: I missionarii cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici. Cluj-Napoca, 2005.

Fiałkowski, 1952. = Fiałkowski, Józef: L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1629–1686). Gregorio Petrowicz, Roma, 1950. [Compte rendu – Recenzija.] In: Collectanea Theologica, 23 (1952). No. 1–2. 255–262. p.

Floor, 2008. = Floor, Willem: Titles and Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration, by Mirza Naqi Nasiri. Washington DC, 2008.

Fraze, 1975. = Fraze, Charles Aaron: The Formation of the Armenian Catholic Community in the Ottoman Empire. In: Eastern Churches Review, 7 (1975). 149–163. p.

Fraze, 1976. = Fraze, Charles Aaron: The Christian Church in Cilician Armenia. Its Relations with Rome and Constantinople to 1198. In: Church History, 45 (1976). No. 2. 166–184. p.

Fraze, 1983. = Fraze, Charles Aaron: Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453–1923. Cambridge, 1983.

Gach, 2002. = Gach, Piotr Paweł: Szkoły i drukarnie zakonne na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XVIII–XIX wieku. In: Rocznik Nauk Społecznych, 30 (2002). No. 2. 105–125. p.

Galla, 2005. = Galla, Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben. Sajtó alá rendezte: Fazekas, István. Budapest – Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 2.)

Galla, 2010. = Galla, Ferenc: Pápai kinevezések és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711). Sajtó alá rendezte: Tusor, Péter – Tóth, Krisztina. Budapest – Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 3.)

Garsoïan, 1987. = Garsoïan, Nina: The Enigmatic Figure of Bishop Šahak of Manazkert. In: *Handēs Amsōrea – Zeitschrift Für Armenische Philologie*, 101 (1987). 883–895. p.

Garsoïan, 1992. = Garsoïan, Nina: Quelques précisions préliminaire sur le schisme entre les Églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcédoine: III. Les évêchés méridionaux limitrophes de la Mésopotamie. In: *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série*, 23 (1992). 39–80. p.

Garsoïan, 1999. = Garsoïan, Nina: L'Église Arménienne e Le Grand Schisme d'Orient. Lovanii, 1999. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574, Subsidia Tomus, 100.)

Ghazarian, 2000. = Ghazarian, Jacob: The Armenian Kingdom in Cilicia: The Integration of Cilician Armenians with Latins, 1080–1398. Abingdon-on-Thames – Oxford, 2000.

Ghougassian, 1998. = Ghougassian, Vazken: The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century. Atlanta, 1998. (University of Pennsylvania – Armenian Texts and Studies Series, Vol. 14.)

Gippert, 1989. = Gippert, Jost: Old Armenian and Caucasian Calendar Systems. In: *The Annual of The Society for The Study of Caucasia*, 1 (1989). No. 2. 3–12. p.

Gromnicki, 1889. = Gromnicki, Tadeusz: Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje. Warszawa, 1889.

Gureghian, 2010. = Gureghian, Aida: Eternalizing a Nation: Armenian Hishatarans in the Seventeenth Century. In: *Church History*, 79 (2010). No. 4. 783–799. p.

Halecki, 1958. = Halecki, Oscar: From Florence to Brest (1439–1596). New York, 1958. (Sacrum Poloniae Millenium 1959, Vol. 5.)

Halecki, 1993. = Halecki, Oscar: Európa milleniuma. Ford. Bérczes, Tibor. Budapest, 1993.

Halft, 2017. = Halft, Dennis: Paolo Piromalli. In: *Christian – Muslim Relations. A Bibliographical History*. Vol. 10. (Ottoman and Safavid Empires 1600–1700.) Eds. Thomas, David – Chesworth, John. Leiden, 2017. 518–523. p.

Hamilton, 1978. = Hamilton, Bernard: *The Armenian Church and the Papacy at the Time of the Crusades*. In: *Eastern Churches Review*, 10 (1978). 61–88. p.

Hewsen, 1968. = Hewsen, Robert: *Science in Seventh-Century Armenia: Ananias of Širak*. In: *History of Science Society*, 59 (1968). No. 1. 32–45. p.

Hodinka, 1909. = Hodinka, Antal: *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, 1909.

Hofman, 1935. = Hofman, Gregor: *Il Vicariato Apostolico di Constantinopoli (1430–1830)*. Roma, 1935. (*Orientalia Christiana Analecta*, Vol. 103.)

Hovhannisyan, 2014. = Hovhannisyan, Smbat: *Examination of Armenian Trade Capital (16th and 17th Centuries) in Light of Fernand Braudel's Civilization Theory*. In: *Armenian Review*, 54 (2014). No. 3–4. 45–59. p.

İnalçık, 1980. = İnalçık, Halil: *Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700*. In: *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980). 283–337. p.

Janin, 1950. = Janin, Raymond: *Gregorio Petrowicz: L'Unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*. Roma, 1950. [Compte rendu]. In: *Revue des études arméniennes*, 8 (1950). 288–289. p.

Jesse, 2018. = Jesse, Siragan Arlen: *Armenian Manuscripts in the Bibliotheca Apostolica Vaticana*. In: *Manuscripta – A Journal for Manuscript Research*, 62 (2018). No. 1. 1–31. p.

Kapoïan, 2011. = Kapoïan, Angèle: *Siméon de Pologne: le diacre de Zamość (1584/5 – après 1639)*. In: *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art*. Vol. 9. Ed. Deluga, Waldemar. Warsaw, 2011. 150–157. p.

Katkó, 2012. = Katkó, Gáspár: The Redemption of Transylvanian Army Captured by Tatars in 1657. In: Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century). Ed. Klein, Denise. Wiesbaden, 2012. 91–106. p.

Kármán, 2020. = Kármán, Gábor: Confession and Politics in Principality of Transylvania, 1644–1657. Göttingen, 2020. (Refo 500 Academic Studies, Vol. 69.)

Kévorkian, 1983. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700. In: Revue des études arméniennes – Nouvelle Série, 17 (1983). 572–595. p.

Kévorkian, 1994. = Kévorkian, Raymond Haroutioun: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIIe siècle. In: Revue de monde arménien modern et contemporain, 1 (1994). 19–29. p.

Kirakosean, 1997. = Kirakosean, Gagik: Hayastaně Lank-T'amuri ew t'urk'mēn c'ēteri aršawank'neri šrjanum (1386–1500 t't.) [Örményország Timur Lenk és a türkmén törzsek hadjáratainak a korában (1386–1500)]. Erewan, 1997.

Kogean, 1961. = Kogean, Step'an: Hayoc'ekelec'in minč'ew P'lorentean žołově [Az örmény apostoli egyház a firenzei zsinatig]. Bēyrut', 1961.

Kolandjian, 1967. = Kolandjian, Suren: Les Arméniens en Transylvanie. Xme–XVIIIe siècles. In: Revue des études arméniennes – Nouvelle Série, 5 (1967). 355–376. p.

K'olanjan, 1983. = K'olanjan, Surēn: Hayeri masnack'ut'iwně hakat'urk'akan ligayi stełcman ew Hungariayi azatagman gorcum (17 d.) [Az örmények részvétele a törökellenes liga létrehozásában és Magyarország felszabadításában (17. század)]. In: Hay-hungarakan patmakan ew mšakoyt'ayin kaperi patmut'iwnic' [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Barxudarean, Vladimir – Vörös (Veōroš), Antal. Erewan, 1983. 105–127. p.

Kołodziejczyk, 2016. = Kołodziejczyk, Dariusz: Sefer Muratowicz. In: Christian – Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol. 8. (Ottoman and Safavid Empires 1600–1700.) Eds. Thomas, David – Chesworth, John. Leiden – Boston, 2016. 702–707. p.

Kostikyan, 2012. = Kostikyan, Kristine: European Catholic Missionary Propaganda among the Armenian Population of Safavid Iran. In: Iran and the World in the Safavid Age. Eds. Floor, Willem – Herzig, Edmund. London, 2012. 371–378. p.

Kouymjian, 1994. = Kouymjian, Dickran: From Disintegration to Integration: Armenians at the Start of Modern Era, XVI–XVII Centuries. In: *Revue de monde arménien modern et contemporain*, 1 (1994). 9–18. p.

Kouymjian, 1995. = Kouymjian, Dickran: The New Julfa Style of Armenian Manuscript Bindings. In: *Journal of the Society for Armenian Studies*, 8 (1995). 11–34. p.

Kouymjian, 1997. = Kouymjian, Dickran: Armenia from the Fall of Cilician Kingdom (1375) from the Forced Emigration under Shah Abbas (1604). In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Ed. Hovannisian, Richard. Vol. 2. New York, 1997. 1–50. p.

Kouymjian, 2014. = Kouymjian, Dickran: Between Amsterdam and Constantinople: The Impact of Printing on Armenian Culture. In: *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Hrsg von. Dmitrieva, Marina – Kovács, Bálint. Köln – Weimar – Wien, 2014. 19–26. p.

Kouymjian, 2015. = Kouymjian, Dickran: Grigor Marzvanec’i and the Armenian Book Illustration. In: *Journal of the Society for Armenian Studies*, 24 (2015). 29–43. p.

ovács, 2006. = Kovács, Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra Kárpát-medencében*. Szerk. Óze, Sándor – Kovács, Bálint. Pilisecsaba, 2006. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás.) 47–68. p.

Kovács, 2008. = Kovács, Bálint: A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. In: *Látó – Szépirodalmi Folyóirat*, 19 (2008). 4. szám. 53–66. p.

Kozubska-Andrusiv, 2009. = Kozubska-Andrusiv, Olha: ‘...propter disparitatem linguae et religionis pares ipsis non esse...’ Minority Communities in Medieval and Early Modern L’viv. In: *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Eds. Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin. Farnham, 2009. 51–66. p.

Krikorian, 2003. = Krikorian, K. Mesrop: Calcedonia: storia, conflitti cristologici e reconciliazione. In: *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*. A cura di Ducay, Antonio. Città del Vaticano, 2003. (Pontificia Università della Santa Croce.) 114–137. p.

La Porta, 2007. = La Porta, Sergio: The Armenian Episcopacy in Mameluk Jerusalem in the Aftermath of Council of Sis (1307). In: *Journal of Royal Asiatic Society*, 17 (2007). No. 2. 99–114. p.

La Porta, 2015. = La Porta, Sergio: Armeno-Latin Intellectual Exchange in the Fourteenth Century. *Scholarly Traditions in Conversation and Competiton*. In: *Medieval Encounters*, 21 (2015). 269–294. p.

La Porta, 2018. = La Porta, Sergio: A Fish Out of Water? Armenia(ns) and the Mediterranean. In: *An Armenian Mediterranean – Words and Worlds in Motion*. Eds. Babayan, Kathryn – Pifer, Michael M. London, 2018. (*Mediterranean Perspectives*, Vol. 1.) 59–77. p.

Loenertz, 1937. = Loenertz, Raymond-Joseph: *La Société des Frères Pérégrinants. Étude sur l'Orient dominicain*. Rome, 1937. (Institute Hist. FF. PP. Dissert. Hist. Fasc., Vol. 7.)

Litwin, 1987. = Litwin, Henryk: Catholicization among the Ruthenian Nobility and Assimilation Processes in the Ukraine during the Years 1569–1648. In: *Acta Poloniae Historica*, 55 (1987). 57–83. p.

Lukácsy, 1859. = Lukácsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usue nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859.

Mercier – Mahé, 1981. = Mercier, Charles – Mahé, Jean-Pierre: Les canons oecuménique et locaux en version arménienne. In: *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série*, 15 (1981). 187–262. p.

Mieszek, 2007. = Mieszek, Malgorzata: Kilka uwag o intermediach z Lwowskiego Kolegium księży teatynów. In: *Acta Universitatis Lodzianis – Folia Litteraria Polonica*, 9 (2007). 53–61. p.

Mikaberidze, 2015. = Mikaberidze, Alexander: *Historical Dictionary of Georgia*. Lanham, 2015.

Mik'ayēlean, 1964. = Mikayēlean, Vardgēs: *Łrimi haykakan gałut'i patmut'iwn* [A krími örmény kolónia története]. Erewan, 1964.

Misk'čean, 1892. = Misk'čean, Yovhannēs: *C'uc'ak jęnagrac' K'ahanayapetakan Matenadaran Vatikanu* [A Vatikáni Apostoli Könyvtárban található örmény kéziratok katalógusa]. In: *Handēs Amsōreay – Zeitschrift Fur Armenische Philologie*, 6 (1892). 211–214. 244–247. 273–275. 339–343. p.

Mihalik, 2018. = Mihalik, Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése. In: *Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi, Dávid – Marton, József. Budapest – Kolozsvár, 2018. 283–304. p.

Mnacakanyan, 2010. = Mnacakanyan, Piruza: Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie. In: *Lehahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*. Pod red. Stopka, Krzysztof. Kraków, 2010. (*Historia Iagellonica*, Vol. 1.) 123–133. p.

Molnár, 2002. = Molnár, Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*.

Budapest, 2002. (*Humanizmus és Reformáció*, Vol. 26.)

Molnár, 2009. = Molnár, Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest, 2009. (TDI Könyvek, Vol. 8.)

Mutafian, 2002. = Mutafian, Claude: *Le Royaume Armeniens de Cilicie, XIIIe–XIVe Siècle*. Paris, 2002.

Mutafian, 2012a. = Mutafian, Claude: *L’Arménie du Levant (XIe–XIVe siècle)*. Vol. 1. Paris, 2012.

Mutafian, 2012b. = Mutafian, Claude: *Quatre Pamphlets Catholiques Anti-Armeniens*. In: *Handēs Amsōrea – Zeitschrift Fur Armenische Philologie*, 126 (2012). No. 1–2. 447–468. p.

Mutafian, 2018. = Mutafian, Claude: *La Saga des Arméniens de l’Ararat aux Carpates*. Paris, 2018.

Nagy, 1997. = Nagy, Kornél: *Alwóvi örmény önkormányzat jogállásának a problémája a lengyel okkupációt követően*. In: *Gesta – Fialat Miskolci Történészek Folyóirata*, 2 (1997). No. 1. 4–11. p.

Nagy, 2006. = Nagy, Kornél: *Vardan Hunanean lwóvi uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről*. In: *Századok*, 140 (2006). No. 4. 1007–1019. p.

Nagy, 2008. = Nagy, Kornél: *Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi Fidelis relatio.)* In: *Történelmi Szemle*, 50 (2008). No. 2. 251–285. p.

Nagy, 2009. = Nagy, Kornél: *Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény*

egyházi viszály története (1697–1700). In: Századok, 143 (2009). No. 4. 945–974. p.

Nagy, 2011. = Nagy, Kornél: Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686? In: Haigazian – Armenological Review, 31 (2011). 427–442. p.

Nagy, 2012. = Nagy, Kornél: Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest, 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értékezések.)

Nagy, 2013. = Nagy, Kornél: Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco püspök portréja. In: Távolság az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Szerk. Pál, Emese – Kovács, Bálint. Budapest, 2013. 17–27. p.

Nagy, 2014. = Nagy, Kornél: Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán. In: Világtörténet, 36 (2014). No. 3. 367–380. p.

Nagy, 2016. = Nagy, Kornél: Az armenológus Schütz Ödön. In: Keletkutatás, (2016/ tavasz). 29–38. p.

Nagy, 2017. = Nagy, Kornél: Egy 17. századi örménykatolikus Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében. In: Magyar Könyvszemle, 133 (2017). No. 2. 197–212. p.

Nagy, 2019. = Nagy, Kornél: Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház a 18. században. In: Történelmi Szemle, 61 (2019). No. 2. 267–284. p.

Năsturel, 1996. = Năsturel, Petru: L’Attitude de patriarcat oecuménique envers les arméniens des pays roumains. In: L’Arménie et Byzance. Histoire et Culture. Ed. Garsoïan, Nina. Paris, 1996. (Byzantina Sorbonensia, Vol. 12.) 144–151. p.

Nistor, 1912. = Nistor, Ion: Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Nach den Quellen Dargestellt. Czernowitz, 1912.

Nowakowska, 2018. = Nowakowska, Natalia: King Sigismund and Martin Luther: The Reformation before Confessionalization. Oxford, 2018.

Obertyński, 1934. = Obertyński, Zdzisław: Die Florentiner Union der

polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Roma, 1934.

Oktay, 2001. = Oktay, Özel: The Reign of Violence: The Celalis c. 1550-1700. In: The Ottoman World. Ed. Woodhead, Christine. London, 2011. 184–202. p.

Örmanean, 1914. = Örmanean, Małakiay: Azgapatum [Nemzettörténet]. Hat. 3. Konstandupol, 1914.

Örmanean, 1993. = Örmanean, Małakiay: Hayoc' ekelec'i ew ir patmut'iwne, vardapetut'wině, varč'ut'iwne, barekargut'iwne, araroluť'iwne, grakanut'iwne, u nerkay kac'u'iwne [Örményország egyháza, illetve annak történelme, tanítása, belső rendje, fegyelme, liturgiája, irodalma és jelenlegi állapota]. Erewan, 1993. (Reprint kiadás.)

Osipian, 2011. = Osipian, Alexandr: The Lasting Echo of the Battle of Grunwald: the Uses of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578–1631. In Russian History, 38 (2011). No. 2. 243–280. p.

Osipian, 2012–2013. = Alexandr, Osipian: Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250-1700: Integration of the Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality. In: New Europe College Yearbook, 13 (2012–2013). No. 1. 113–156. p.

Osipian, 2015. = Osipian, Alexandr: The Construction of Historical Identity among Polish and Armenian Patricians in L'viv, 1570's–1670's. In: Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (15th and 16th Centuries). Eds. Luca, Cristian – Rădvan, Laurențiu – Simon, Alexandru. London, 2015. 65–83. p.

Osipian, 2017a. = Osipian, Alexandr: Between Mercantilism, Oriental Luxury and the Ottoman Threat: Discourses on the Armenian Diaspora in the Early Modern Kingdom of Poland. In: Acta Poloniae Historica, 116 (2017). 171–207. p.

Osipian, 2017b. = Osipian, Alexandr: Les Diasporas marchandes et la notion de commerce illégal. Le cas des marchands arméniens dans la Pologne de l'époque moderne. – Merchant Diasporas and the Concept of Illegal Trade. Armenian Merchants in Poland during Ancien Régime. In: Rives Méditerranéennes, 54 (2017). No. 61–74. p.

Osipian, 2018. = Osipian, Alexandr: Voting at Home and on the Move. Election of Mayors and Caravanbashi by Armenian Merchants and the Ottoman Empire. In: *Cultures of Voting in Pre-Modern Europe*. Eds. Ferente, Serena – Kunčević, Lovro – Pattenden, Miles. London –New York, 2018. 310–328. p.

Osipian, 2019. = Osipian, Alexandr: Performing the Ottoman Threat: Visual and Discursive Representations of Armenian Merchants in Early Modern Poland and Moldavia. In: *The Representation of External Threats. From the Middle Ages to the Modern World*. Eds. Crailsheim, Eberhard – Elizalde, María Dolores. Leiden – Boston, 2019. 155–183 p.

Palčean, 1878. = Palčean, Aram: Patmut'iwn kat'oġikē vardapetut'ean i Hays i miut'iwn noc'a ěnd ħromēakan ekelec'woy i P'lorentean siwnodosi [A katolikus tanítás története Örményországban a firenzei zsinaton a római egyházzal történő vallási unió idején]. Vienna, 1878.

Pach, 1975. = Pach, Zsigmond Pál: A levantei kereskedelem erdélyi útvonala. In: *Századok*, 109 (1975). No. 1. 2–32. p.

Pál, 2005. = Pál, Judit: Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei. – *Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*. Cluj-Napoca, 2005.

Pap, 2018 = Pap, Levente: The Integration of the Armenian Immigrants in Lakatos's Siculia. In: *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 10 (2018). No. 1. 105–115. p.

Pap, 2019. = Pap, Levente: A 17–18. századi székelyföldi történetírás a katolikus megújulás szellemében. In: *A reformáció és katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Szerk. Békés, Enikő – Kasza, Péter – Kiss Farkas, Gábor – Lázár, István – Molnár, Dávid. Budapest, 2019. (*Convivia Neolatina Hungarica*, Vol. 3.) 92–101. p.

Pehlivanian, 2013. = Pehlivanian, Meliné: Velencében kezdődött. A korai örmény könyvnyomtatás rövid története, 1512–1700. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Pál, Emese – Kovács, Bálint. Budapest, 2013. 35–43. p.

Pekar, 1992. = Pekar, Athanasius: The Union of Brest and Attempts to Destroy It. In: *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, 20 (1992). 152–170. p.

Pelusi, 2008. = Pelusi, Simonetta: Un Codice Marciano Armeno-Polacco e l'unione degli armeni di Leopoli con la Santa Sede. In: *Humanistica Marcianiana. Saggi offerti a Marino Zorzi*. A cura di. Simonetta, Pelusi – Scarsella, Alessandro. Milano, 2008. 139–148. p.

Pelusi, 2011. = Pelusi, Simonetta: „Quel libro che vale un tesoro.” Le circolazione dei manoscritti slavi a Venezia dalle biblioteche religiose alla Pubblica Libreria. In: *Venecija i Slovenske Književnosti. Zbornik radova*. Pr. Ajdačić, Dejan – Lazarević Di Đakomo, Persida. Beograd, 2011. 113–149. p.

Petrowicz, 1950. = Petrowicz, Gregorio: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda. (1624–1681.) Roma, 1950. (*Orientalia Christiana Analecta*, Vol. 135.)

Petrowicz, 1962. = Petrowicz, Gregorio: Il patriarca di Ecimiazin Stefano V Salmastetsi. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 28 (1962). 362–402. p.

Petrowicz, 1967a. = Petrowicz, Gregorio: I primi due arcivescovi armeni di Leopoli. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 33 (1967). 89–129. p.

Petrowicz, 1967b. = Petrowicz, Gregorio: L'organisation juridique des Arméniens sous les monarques polonais. In: *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série*, 4. (1967). 321–354. p.

Petrowicz, 1969. = Petrowicz, Gregorio: I Fratres Uniatores nella Chiesa Armena. In: *Euntes Docete*, 22 (1969). 309–343. p.

Petrowicz, 1971. = Petrowicz, Gregorio: La chiesa armena in Polonia. Pars Prima. (1350–1624.) Roma, 1971. (*Studia Ecclesiastica*, 12. *Historica*, Vol. 8.)

Petrowicz, 1988. = Petrowicz, Gregorio: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza. (1681–1951). Roma, 1988. (*Studia Ecclesiastica*, 17. *Historica*, Vol. 10.)

Pingirian, 1980. = Pingirian, Gayane: La chapitre 28 du „Livres des Histoire” d'Arak'el Dawrižec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle. In: *Revue des études arméniennes – Nouvelle Série*, 14 (1980). 443–457. p.

Pingirean, 1983. = Pingirean, Gayanē: Haykakan albiwrnerē hungarneri ew hay-hungarakan kaperi masin (XIII–XVII dd.) [A 13–17. századi

örmény források a magyarokról és az örmény-magyar kapcsolatokról]. In: Hay-hungarakan patmakan ew mšakoyt'ayin kaperi patmut'iwnic' [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Barxudarean, Vladimir – Vörös (Veöroš), Antal. Erewan, 1983. 50–104. p.

Pogossian, 2010. = Pogossian, Zara: *The Letter of Love and Concorde: A Revised Edition with Historical and Textual Comments and English Translation*. Leiden – Boston, 2010. (Medieval Mediterranean.)

Roemer, 1989. = Roemer, Hans Robert: *The Safavid Period*. In: *Cambridge History of Iran*. Vol. 6. (The Timurid and Safavid Periods). Ed. Jackson, Peter. Cambridge, 1989. 189–350. p.

Sargsyan, 2018. = Sargsyan, Tatewik: *Minas Bžyszskian i jego relacja o Ormianach Lwowa*. In: *Lehahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*. Pod. red. Stopka, Krzysztof. Kraków, 2018. (Historia Iagellonica, Vol. 5.) 159–193. p.

Sarkissian, 1975. = Karekin Sarkissian: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. New York, 1975. (Second Edition.)

Schütz, 1961. = Schütz, Edmond: *An Armeno-Kipchak Print from Lvov (a. d. 1618)*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13 (1961). 123–130. p.

Schütz, 1962. = Schütz, Edmond: *An Armeno-Kipchak Print from Lvov (a. d. 1618)*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15 (1962). 291–309. p.

Schütz, 1966. = Schütz, Edmond: *Re-Armenisation and Lexicon from Armeno-Kipchak back to Armenian*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19 (1966). 99–115. p.

Schütz, 1967. = Schütz, Edmond: *The Turkish Loanwords in Simēon Lehac'i's Travel Account*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20 (1967). 304–327. p.

Schütz, 1968. = Schütz, Edmond: *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish–Turkish Wars in 1620–1621*. Budapest, 1968. (*Bibliotheca Orientalis Hungarica*, Vol. 11.)

Schütz, 1976. = Schütz, Edmond: *Armeno-Kiptschakisch und die Krim*. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. Káldy-Nagy, Gyula. Budapest, 1976. 185–205. p.

Schütz, 1978. = Schütz, Edmond: The Stages of Armenian Settlements in the Crimea. In: *Transcaucasica*, 2 (1978). 116–135. p.

Schütz, 1987. = Schütz, Edmond: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Ed. Kara, György. Budapest, 1987. 247–330. p.

Schütz, 1988. = Schütz, Ödön: Az örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es 'nagy szürgün' örmény források alapján. In: *Keletkutatás*, (1988/ösz). 50–66. p.

Selian, 1995. = Selian, Sergiu: Schiță istorică a comunității armene din România. București, 1995.

Senyk, 1996. = Senyk, Sophia: The Background of the Union Brest. In: *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, 21 (1996). 103–144. p.

Shore, 2007. = Shore, Paul: Jesuits and the Politics of Cultural Pluralism in Eighteenth Century Transylvania. *Culture, Politics, and Religion, 1693–1773*. Rome, 2007. (Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu, Vol. 61.)

Sinclair, 2000. = Sinclair, Thomas: The Use of the Colophons and Minor Chronicles in the Writing of Armenian and Turkish History. In: *Journal of the Society for Armenian Studies*, 10 (2000). 45–53. p.

Słuszkiewicz, 1965. = Słuszkiewicz, Eugeniusz Leonard: Trzy rękopisy ormiańskie z w. XVII. In: *Rocznik Orientalistyczny*, 28 (1965). No. 2. 113–152. p.

Stewart, 2001. = Stewart, Angus Donal: *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reign of Het'um II (1289–1307)*. Leiden – Boston – Köln, 2001.

Stolarski, 2010. = Stolarski, Piotr: *Friars on the Frontier: Catholic Renewal and the Dominican Order in Southeastern Poland, 1594–1648*. Farnham – Burlington – Padstow, 2010. (Catholic Christendom, 1300–1700.)

Stone, 2001. = Stone, Daniel: *The Polish Lithuanian State (1386–1795)*. Seattle – London, 2001. (A History of East Central Europe, Vol. 4.)

Stopka, 2010. = Stopka, Krzysztof: The Religious Culture of Polish Armenians (Church-Public Structures and Relations). In: *Acta Poloniae Historica*, 101 (2010). 163–205. p.

Stopka, 2016. = Stopka, Krzysztof: Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century). Kraków, 2016. (Jagiellonian Studies in History, Vol. 8.)

Szulakowska, 2018. = Szulakowska, Urszula: Renaissance and Baroque Art and Culture in the Eastern Polish-Lithuanian Commonwealth (1506–1696). Oxford, 2018.

Teter, 2006. = Teter, Magda: Jews and Heretics in Catholic Poland: A Beleaguered Church in the Post-Reformation Era. Cambridge, 2006.

Teter, 2011. = Teter, Magda: Sinners on Trial. Jews and Sacrilege after the Reformation. Cambridge (Massachusetts) – London, 2011.

Tóth, 2004. = Tóth, István György: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és magyarországi missziók, 1622–1700. In: *Századok*, 138 (2004). No. 6. 843–892. p.

Tournbize, 1990. = Tournbize, François: Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1900.

Tusor, 2004. = Tusor, Péter: A barokk pápaság (1600–1700). Budapest, 2004.

Tryjarski, 1961. = Tryjarski, Edward: Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczakim Ormian polskich III – Katalogi alumnów Kolegium teatyńs we Lwowie. In: *Rocznik Orientalistyczny*, 24 (1961). No. 1. 43–96. p.

Turcan, 2012. = Turcan, Laura-Liana: The Damnation of History. Social Historical Aspects of the Last Judgement in the Iconography of the Voroneţ and Hurezi Monasteries. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Theologia Orthodoxa*, 57 (2012). No. 1. 97–108. p.

van den Oudenrijn, 1956. = van den Oudenrijn, Marcantonio: Uniteur et Dominicain d'Arménie. In: *Oriens Christianus*, 40 (1956). No. 3. 94–112. p.

Vanyó, 1933. = Vanyó, Tihamér Aladár: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről, 1600–1850. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár, Vol. 2.)

Vanyó, 1986. = Vanyó, Tihamér Aladár: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról, 1611–1786. Budapest, 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris.)

Vásáry, 1969. = Vásáry, Stephen: Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 22 (1969). 139–189. p.

Vásáry, 2016. = Vásáry, István: Schütz Ödön élete és munkássága (1916–1999). In: Keletkutatás, (2016/ tavasz). 5–13. p.

Véghseő, 2011. = Véghseő, Tamás: „... mint igaz egyházi ember.” A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és a 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011. (Collectanea Athanasiana I.; Studia, Vol. 4.)

Wooley, 2004. = Wooley, John: The Armenian Catholic Church: A Study in History and Ecclesiology. In: The Heythrop Journal, 45 (2004). 416–434. p.

Wooley, 2018. = Wooley, John: The Armenian Catholic Church: A General Overview. In: One in Christ, 52 (2018). No. 2. 318–338. p.

Zek'iean, 2000. = Zek'iean, Lewon Bōlos: 14 dari krōnakan vēčerē: naxak'ayler Hayoc' ekelec'banakan kargavičakē [Hitviták a 14. században: Presztízsviták és egyházi státus az örmény egyházban]. In: Ęjmiacin, 56 (2000). No. 1. 106–127. p.

Zekiyān, 2005. = Zekiyān, Lewon Boghos: Christianity to Modernity. In: The Armenians Past and Present in the Making of National Identity. Eds. Herzig, Edmund – Kurkchian, Marina. Oxon –New York, 2005, 41–63. p.

Zulalean, 1966. = Zulalean, Manwēl: Ęjalineri šaržumē ew hay žoļovrdi vičakē Osmaneān Kaysrut'ean mēj [A dzseláli felkelés és az örmény nép helyzete az Oszmán Birodalomban]. Erewan, 1966.

Zulalean, 1980. = Zulalean, Manwēl: Arewmt'ean Hayastan XVI–XVIII dd. [Nyugat-Örményország a 16–18. században]. Erewan, 1980.

Xač'iean, 1999a. = Xač'iean, Lewon: Erzinka k'alak'i «Ęľbarc' Miabanut'ean» kanonadrut'iwnē (1280 t'.) [Erzinka (Erzincan) város „Vallásos Társulatának” a rendtartása 1280-ból]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. Ašx. Muradean, Paroyr. Hat./Vol. 1. Erewan, 1999. 216–227. p.

Xaç'ikean, 1999b. = Xaç'ikean, Lewon: ŽĚ dari hayerēn jeṛagreri yišatakarenneri. Aṛajin hatorē [17. századi örmény nyelvű kéziratok kolofónjai. Első rész.]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. Ašx. Muradean, Paroyr. Hat./Vol. 1. Erewan, 1999. 334–386. p.

Xaç'ikean, 1999c. = Xaç'ikean, Lewon: (Kat'oḥikos) Yakob Ĵuḷayec'u Ktakē [Yakob Ĵuḷayec'i katholikosz végrendelete]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. Ašx. Muradean, Paroyr. Hat./Vol. 1. Erewan, 1999. 318–331. p.

Xaç'ikean, 1999d.= Xaç'ikean, Lewon: Haykakan gaḷt'avayrerē Ukrainayum XVI–XVII darerum [Örmény kolóniák a 16–17. századi Ukrajna területén]. In: Ašxatut'iwnner [Tanulmányok]. Ašx. Muradean, Paroyr. Hat./Vol. 2. Erewan, 1999. 241–273. p.

Gyergyószentmiklós, Örménykatolikus Kisboldogasszony plébánia templom

A lembergi örömmény székesegyház

A lebergi örmény székesegyház

A leMBERGI Szent Mihály Arkangyal sarutlan karmelita templom (ma bazilika monostor)

